

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı

**OSMANLI'DAN CUMHURİYETE TRABZON'A GÖÇLER: GÖÇ,
DEMOĞRAFİK HAREKETLİLİK VE DEĞİŞİM ÜZERİNE BİR KENT
ÖRNEĞİ (1877 – 1930)**

Yusuf GÜNAÇTI

Lisans Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı İçin Öngördüğü
YÜKSEK LİSANS TEZİ Olarak Hazırlanmıştır.

Ankara, 2017

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum **Osmanlı'dan Cumhuriyete Trabzon'a Göçler: Göç, Demografik Hareketlilik ve Değişim Üzerine Bir Kent Örneği (1877 – 1930)** adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

.../.../...

Yusuf GÜNAÇTI

H.Ü.

Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında DOKTORA/YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan :

Üye :

Üye :

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../.....

Prof. Dr. Fatma ACUN
Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

o Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir. (Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

o Tezimin/Raporumuntarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum (Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir).

o Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.

o Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

...../...../.....

Yusuf GÜNAÇTI

ÖZET

Göç ve muhacirliği konu alan çalışmaların etkilerini bir şehir özelinden takip etmek zor olmakla birlikte zaman zaman başvuru yapılan inceleme yöntemleri arasında yerini almıştır. Bu bağlamda hazırlanan çalışma Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Trabzon'da yaşanan ve göç ile neticelenen olaylar silsilesini aydınlatmak üzere kaleme alınmıştır. 1877 – 1930 tarihleri arasında kapsayan ve literatüre göç hadiselerinin hız kazandığı yıllar olarak yansıyan bu dönemi eleştirel bir bakış açısıyla kaleme almak çalışmanın genel prensibidir. Öte taraftan “göç ve değişim” parolası da bahsi geçen yıllarda esas olarak dikkat edilecek anahtar kavramlar arasında yerini almıştır. Bu minval üzere çalışma dört ana başlık altında incelenecektir.

“Birinci bölümde” Giriş bahsine ilave edilen ve doğrudan Trabzon ile alakalı bazı hadiseler de yer verilmiştir. İlk olarak kentin tarihi ve adı üzerine yapılan bazı tartışmalara değindikten sonra tedrici şekilde Trabzon'un göç sürecine giriş yapılmıştır. 1856 Kırım Savaşı ile Trabzon'un yaşadığı süreç etkileriyle beraber eleştirel bir gözle çalışmanın kapsamına ilave edilmiştir. Öncüllerinden farklı olan ve doğrudan Osmanlı Devleti'nin siyasi konjüktörü ile alakalı olan bu göçlerin çalışmaya eklenmesinde ki temel amaç; geniş kapsamlı ve kentin karşılaştığı ilk büyük hicret hadisesi olmasından kaynaklıydı. Bu bakımdan akabinde yaşanacak göçler ile aralarında nasıl ve ne şekilde bir benzerlik bulunduğu hususu çalışmanın kapsamı açısından önemlidir. Dahası ele alınan sürecin uygulamaları ise diğer göç süreçlerini kontrol altına almak için bir ön tecrübe şeklinde algılanması hadiseyi önemli kılan bir başka husustur.

“İkinci Bölümde” ise 1877 – 1878 yıllarını kapsayan ve literatürde “93 Harbi” olarak bilinen savaşın göçle alakalı olarak Trabzon özelinde bıraktığı etkilere yer verilmiştir. Objektif bir değerlendirme olması açısından arşiv belgeleri ve akademik araştırmalar ile süreç desteklenmiştir. Trabzon'a yapılan göçlerin etkileri bölümlerinde göçün “ekonomik”, “demografik” ve “sosyal - kültürel” etkilerine yer verilmiştir. Trabzon'un doğrudan savaşa dâhil olmadığı ancak dolaylı yoldan etkilendiği düşünülürse “edebi hafıza türlerinde göç algısı” isimli bir başlıkta savaş ve göçlerin nasıl algılandığı çalışmada sergilenmeye çalışılmıştır. Bu tarz bir çabanın ilavesi halkın göç ve savaş türünden hadiselerle bakışını anlatmak için elzem görünmektedir.

Çalışmanın “*Üçüncü Bölümü’nde*” Birinci Dünya Savaşı sırasında Trabzon’un yaşadığı Rus işgaline yer verilmiştir. Bahsi geçen Rus işgali yaklaşık iki yıl sürmüş olmasına karşın kent için etkileri çok büyük olmuştur. Öncelikli olarak 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından zapt edilen kent aradan geçen 455 yıl sonra ilk defa başka bir güç tarafından işgal edilmiştir. İşgalin halk üzerinde bıraktığı psikolojik etkilerin yansımaları olarak Müslümanların çoğu Karadeniz’in Batı kıyılarına doğru hicrete başlamıştır. Göç ve etkileri sürecini aydınlatmak için elde edilen “*üç adet anı*” teferruatıyla kullanılmıştır. Göçlerin Trabzon’da bıraktığı tesirler anılar ile birlikte arşiv belgeleri ile örtüşecek şekilde kullanılmıştır. Bahsi yapılan göç ve etkileri önceki bölümde olduğu gibi göçlerin “*ekonomik*”, “*demografik*”, “*sosyal – kültürel*” ve “*edebi hafızalarda göç algısı*” şeklinde irdelenmiştir. Rusların kentte uyguladığı işgal projelerinin de değerlendirildiği kısımda Trabzon için önemli pek çok ayrıntıya yer verilmiştir.

Son bölüm olan “*Dördüncü Bölüm’ de*” ise Trabzon kenti ve Türk halkı için hâkim gücün değiştiği, Osmanlı’nın tarih sahnesinden çekildiği ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin erken dönemlerinde gerçekleştirilen “*mübadele*” yani “*Ahali Değişimi*” süreci ele alınmıştır. Trabzon özelinden bakılan mübadele olayı “*gelenler ve gidenler*” merkezli olacak şekilde kaleme alınmıştır. Kent için mübadele öncesi ve sonrası genel durum dikkatlice incelenmiştir. Mübadelenin yansımaları bahsi de göçlerin “*ekonomik*”, “*demografik*” ve “*sosyal ve kültürel*” temelli değişkenler üzerinden değerlendirilirken arşiv belgelerine ve güncel araştırmalara fazlasıyla yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sürgün, Göç, Mübadele, Değişim, İskân, Trabzon ve Göç, Birinci Dünya Savaşı, 93 Savaşı*

ABSTRACT

Along with following the effects of the studies which are about Immigration and being an immigrant specifics to a city is hard but mostly this tactic have taken place among the be taken researches. The study which is prepared in this context is written to enlighten the sequences of events which are ended with migration that happened in Trabzon during the time of From Ottoman Empire to Republic. This study's general principle is to write up by a critical view the term that among the dates of 1877-1930 which reflected to literature as the years of the accelerate of the events of migration. On the other hand the password '*migration and alteration*' have taken place too among the key notions points to consider that the years which mentioned basically. On that way the study will be examined under four main title.

At the "*First Part*", some happenings have been given place to which are added to Entrance part that are directly about with Trabzon. Firstly, the arguments that pointed about the city's history and name then gradually it has been started to Entrance of the process of the migration which city of Trabzon experienced. The process that Trabzon experienced with effects have been added to study's scope with a critical sight with the 1856 War of Kırım. The basic purpose of this migrations which are added to this study is which different from its premises and interested directly about Ottoman Empire's political conjuncture; it has been extensive scope and the first big migration happening that the city came across. At this way It is important in terms of the extent of the study of how and no matter what similarities are with migration. Moreover the applications of the undertaken process are for to undercontrol the other migration processes is another important question that perceiving as a pre-experience.

At the "*Second Part*" including 1877-1878 years and known as "*War of 93*" in literature which effected in specific to city of Trabzon have been given place to. In view of an objective consideration frame, the process had been supported with academic researches and archive documents. The effects of given place to migrations to Trabzon "*economical*", "*demographic*" and "*socio-cultural*" chapters. Trabzon is not directly involved in the war but is thought to be influenced indirectly, it has been tried to be exhibited in the study of how war and migrations are perceived under the title of

“*migration perception of literary memory types*”. The addition of this kind of effort seems to be essential for telling people's view of the ashes from the form of migration and war.

At the “*Third Part*” of the study, during the World War I, it has been given place to Russian occupation that Trabzon experienced. Nevertheless as mentioned Russian occupation continued approximately two years, the effects of this occupation for this city has continued much more. Primarily, this city was restrained by Fatih the conqueror in 1461 after 455 years from then it was for the first time occupied by another power. As a reflection of the psychological effects of the occupation, most of the Muslims had started to migrate to the West Coast of the Black Sea. “*three memorize*” had been used for with details acquired to enlight the process of the Migration and its effects. The effects which had been used with archive documents along with memories that can overlap each other. As mentioned migration and its effects had been examined as thereinbefore chapter “*economical*”, “*socio-cultural*” and “*migration sense in literal minds.*” It had been given place to most important details for Trabzon in that part that Russian applied occupation projects considerations.

In the last chapter “*Fourth Part*” for Trabzon city and the Turkish people the judge power have changed, The process of “*Exchange*”, or “*exchange of people*”, which was carried out in the early periods of the New Turkish Republic, in which the Ottoman Empire was drawn from the stage of history, was dealt with. The exchange event which is looked at from especially for Trabzon has been written in the form of centered “*coming and going.*” The general situation before and after the exchange for the city has been carefully examined. While the consideration the mention of the reflection of the Exchange “*economical*”, “*demographic*” and “*socio-cultural*” based factors it had been given place exceedingly to archive documents and current researches.

Key Words: *Exile, Migration, Exchange, Alteration, , Settlement, Trabzon and Migration World War I. , War of 93.*

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	viii
TABLolar.....	x
ÖNSÖZ.....	xii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM: 19. YÜZYIL ARİFESİNE KADAR TRABZON'UN GENEL GÖRÜNTÜSÜ ve İLK GÖÇ DENEYİMLERİ

1.1.Trabzon'un Tarihi ve Adının Menşei Üzerine Bazı Tartışmalar.....	10
1.2.Trabzon Şehrinin Mimari ve Kültürel Yapı Hafızası.....	19
1.3.Kırım Harbi Öncesi Trabzon'da İskân ve Göç Hareketleri.....	22
1.3.1.Dışa Dönük İskân ve Göçler.....	23
1.3.2.İçe Dönük İskân ve Göçler.....	25
1.3.3.Ayanlık Dönemlerinde Göç ve İskân.....	26
1.4.1877 Yılına Kadar Trabzon'un Göç Serüveni ve Nüfusuna Dair İlk İzlenimler.....	30
1.4.1.1856 – 1864 Yılları Arasında Kırım ve Kafkasya'dan Trabzon'a Yapılan Göçler.....	39
1.5.Trabzon'a Nakledilen Göçmenler ve Yansımaları.....	45
1.5.1.Kırım ve Kafkasya Göçlerinin Trabzon Üzerindeki Ekonomik Yansımaları.....	58
1.5.2.Kırım ve Kafkasya Göçlerinin Trabzon Demografisine Yansımaları.....	66
1.5.3.Kırım ve Kafkasya Göçlerinin Trabzon'daki Sosyal – Kültürel Yansımaları.....	76

II. BÖLÜM
1877 – 1878 OSMANLI – RUS SAVAŞI, MUHACERET VE TRABZON’UN
DURUMU

2.1.Savaşın Genel Sebepleri ve Osmanlı’nın Savaşa Olan Yaklaşımı.....	81
2.2.93 Muhacereti ve Muhaceretin Sebepleri.....	90
2.3.Kullanılan Muhaceret Yollarına Bazı Örnekler.....	93
2.4.Trabzon’da Sevk ve İskâna Tabii Olan Göçmenler.....	94
2.5.Trabzon Kenti Muhacirleri ve Vilayet Dâhiline Yapılan Yardımların Bazılarına Verilebilecek Örnekler.....	99
2.5.1.Arazi Yardımları.....	101
2.5.2.Konut Yardımları.....	102
2.5.3.Vergi Muafiyetleri.....	103
2.6.93 Muhaceretinin Trabzon Üzerinde Bıraktığı Tesirlere Dair Bazı Örnekler.....	104
2.6.1.93Muhaceretinin Trabzon’da Bıraktığı Ekonomik Tesirler.....	104
2.6.2.93Muhaceretinin Trabzon’da Bıraktığı Demografik Tesirler.....	114
2.6.3.93Muhaceretinin Trabzon’da Bıraktığı Sosyal ve Kültürel Tesirler.....	124
2.6.4.Edebi Hafızaya Konu Olan Göç ve Göçmenlik Algısı.....	129

III. BÖLÜM
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI, TRABZON’DA RUS İŞGALİ VE MUHACİRLİĞİN
İZLERİ

3.1.İşgal ve Muhacirlik Günlerinde Trabzon’un Durumu.....	133
3.2.Muhacir Manzaraları, Yönleri ve Menzilleri.....	135
3.3.Muhacirlerin İskân Noktalarındaki Durumu, Sorunlar ve Yapılan Yardımlar.....	140
3.4.Rusların İmar, İskân ve Askeri Amaca Yönelik Çalışmaları.....	142
3.5.Trabzon’un Rus İşgalinden Kurtarılması.....	147

3.6.Muhacirlerin Geri Dönüşü ve Kentin Genel Görüntüsü.....	148
3.7.Hükümetin Trabzon'a Yaptığı Yardımlar.....	152
3.8.Rus İşgali ve Muhacirliğin Trabzon'daki Etkileri.....	155
3.8.1.Rus İşgali ve Muhacirliğin Trabzon'daki Ekonomik Etkileri.....	155
3.8.2.Rus İşgali ve Muhacirliğin Trabzon'daki Demografik Etkileri.....	165
3.8.3.Rus İşgali ve Muhacirliğin Trabzon'daki Sosyal ve Kültürel Etkileri.....	174
3.8.4.Edebi Hafızada İşgal ve Göçe Dair Ürünler.....	179

IV. BÖLÜM

TRABZON'DA MÜBADELE: UYGULANIŞI VE ETKİLERİ

4.1.Lozan Konferansında Mübadele Tartışmaları ve Mübadelenin Gerekçeleri.....	185
4.2.Trabzon'da Mübadele Uygulamaları ve Sürecin Başlaması.....	192
4.3.Mübadele Sürecinin Trabzon'daki Tesirleri.....	198
4.3.1.Mübadelenin Sürecinin Trabzon'a Ekonomik Tesirleri.....	199
4.3.2. Mübadelenin Trabzon Demografisine Tesirleri.....	204
4.3.3.Mübadelenin Trabzon'a Sosyal ve Kültürel Tesirleri.....	213
SONUÇ.....	217
KAYNAKÇA.....	220
EKLER.....	241

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
A.MKT. MHM:	Sadaret Mektubi Muhimme Kalemî Evrakı
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AD	: Ayniyet Defteri
b.k.z.	: Bakınız
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO	: Babıali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. EUM	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye
DH. İUM	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumi
DH. KMS	: Dâhiliye Kalem-i Mahsus
DH. MKT	: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH. MUI	: Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı
DH. ŞFR	: Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı
E.	: Erkek
H.	: Hicri
H.Ü.	: Hacettepe Üniversitesi
HR. SYS	: Hariciye Nezareti Siyasiye
Hrt	: Harita
İ. DH	: İrade Dâhiliye
K.	: Kadın
K.T.Ü.	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
KAAM	: Küçük Asya Araştırma Merkezi
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce

M.S.	: Milattan Sonra
MF. MKT	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
Mirekoç	: Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
MV	: Meclisi Vükela
MVL	: İrade Meclisi Vala Evrakı
Nr.	: Numara
O.T.D.Ü.	: Ortadoğu Teknik Üniversitesi
OMUEF	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
s.	: Sayfa
SBF	: Siyasi Bilimler Fakültesi
Şb.	: Şube
Şfr.	: Şifre
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
Vol.	: Cilt
Y.	: Yabancı
Yy.	: Yüzyıl

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo Numarası	Tablonun Adı	Sayfa Numarası
1.	1515 – 1553 Yıllarında Trabzon Sancağından Başka Yerlere Göç Ettirilen Gayrimüslimler.....	23
2.	XVI. Yüzyılda Trabzon Sancağından İstanbul'un Yeniköy ve Arnavutköy Kasabalarına Göç Ettirilen Gayrimüslimler.....	24
3.	1831 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayetinde Nüfusun Dinlere Göre Dağılımı.....	32
4.	19. Yüzyılda Seyyahların ve Konsolosların Trabzon İçin Yaptıkları Nüfus Tahminleri.....	34
5.	19. Yüzyılda Seyyahların Trabzon İçin Yaptıkları Nüfus Tahminleri.....	35
6.	1860 – 1862 Yılları Arasında Rus Makamlarının Bilgisi Dâhilinde Yapılan Göçler.....	44
7.	Trabzon'da Çiçek, Tifüs, İshal ve Sıtmadan Ölenlerin Sayıları.....	55
8.	Kırım Savaşı'ndan Sonra Karadeniz Bölgesine Geçici Olarak Yerleştirilen Göçmenler.....	56
9.	Kırım, Dağıstan ve Çerkez Göçmenlerinden İskâna Tabii Tutulanlar.....	57
10.	1860 Senesine Ait Konsolos Kayıtlarında Trabzon Nüfusu.....	68
11.	1868 – 1869 Yıllarına Ait İngiliz Konsolos Palgrave'nin Trabzon Nüfusuna Dair Tespitleri.....	70
12.	1869 – 1870 Yılları Arası Trabzon Salnamelerine Göre Erkek Nüfusu – Hane Sayılarını Gösteren Çizelge.....	71
13.	1894 Tarihi İtibariyle Trabzon'a Sevk ve İskâmi Yapılan Nüfus.....	99
14.	1874 Senesi Trabzon Vilayeti Gelir – Gider Dağılımı.....	107

15. Trabzon'dan 1875 – 1880 Yılları Arasında Anadolu ve İran'a Giden Malların Ülkelere Göre Dağılımı.....	108
16. 1876 – 1890 arasında İzmir, Adana – Mersin, Samsun ve Trabzon'dan Yapılan İhracatın Yıllık Değeri (pound olarak).....	110
17. 1881 – 1882/1893 Yılları Arası Trabzon Sancağı Nüfusu.....	115
18. 1881 – 1882/1893 Trabzon Vilayeti Toplam Nüfusu.....	116
19. Kastamonu ve Trabzon İllerine Ait Bazı Tespitleri İçeren Tablo.....	117
20. Trabzon Sancağı Erkek Nüfusu (1880).....	119
21. Trabzon Merkez Kazası Erkek Nüfusu (1882).....	119
22. Trabzon Kasabasının Nüfusu (1892).....	119
23. 1880 – 1903 Arası Trabzon Kent Nüfusu.....	120
24. Trabzon'da 1876 – 1878 Yılları Arası Müslüman – Gayrimüslim Nüfus, Doğum ve Ölüm Miktarları.....	121
25. Muhacir Bölgelerinde ki Mevcut Ürün Fiyatı (Giresun – Ordu – Samsun – Sinop).....	141
26. 1913 Yılı Trabzon Vilayetinde Dönümü İtibariyle Ekilen Arazi.....	156
27. Trabzon'da Ürün Fiyatları – Kuruş Cinsinden.....	159
28. Birinci İmar ve İskân Mıntıkasına Sevk Edilen Göçmenlerin Yerleştirildiği Bölgeler.....	206
29. 1928 Yılında Maçka'da Bekletilen Mübadil Rumlarda.....	209

ÖNSÖZ

Bu çalışma esasen 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı ile başlayan göç sürecini başlangıç kabul etmek suretiyle 1930 yılı yani, mübadelenin bitişi kabul edilen evreyi Trabzon özelinden incelemek üzere kaleme alınmıştır. Ancak araştırmalar neticesinde 1854 – 1856 Kırım Savaşı’nda kente yapılan göçlerin bilgisine vakıf olduğumuz gün çalışmanın kapsamına bu süreci ilerleyen dönemleri nesnel şekilde değerlendirebilmek için eklemeyi uygun bulduk. Bu bağlamda çalışmanın kapsamı geniş bir dönemi ele almak maksadıyla değişim ve dönüşümün göç parolasıyla net olarak aydınlığa kavuşturulması işini gaye edindiği söylenebilir. Hedefe ulaşmak içinde “*ekonomik, demografik ve sosyal – kültürel*” yönden gelişmeler mercek altına alınmıştır.

Bizi bu tarz bir çalışmaya iten ve göçler sonrasında oluşan yapıyı anlama isteğimizi mercek altına aldığımızda ise sürecin Lisans Eğitimi günlerine kadar gittiği vurgusunu yapmamız gerekir. O günlerde başlayan “*göç çalışmaları*” merakımız böylesi bir çalışmanın kaleme alınmasında yatan temel sebeplerden sadece biridir. Doğduğumuz toprakların geçmişini merakımız doğrultusunda araştırma, bilinmeyeni öğrenme, öğretme ve paylaşma isteği, kentin geçirdiği tarihsel süreçleri, maddi ve manevi mirasları geçmiş ile bugün arasında bağ kuracak şekilde ortaya çıkarmak bir başka neden olarak sayılabilir. Öte taraftan bu tarz çalışmaların azlığı, en azından Trabzon üzerine söylenebilecek sözlerin kısırlığı çalışmanın nedeni ve kapsamını belirleyen temel ölçüttür. Geçmişin unutulmaya yüz tutmuş yönü ve çoğunlukla hadiselerin 100. yılında veyahut önem arz eden tarihlerde hatırlanması akademik gündemi belirleyen zahiri hadiselerdir. Oysaki Türk toplumunun geçirdiği her türden hadiseden çıkarım yapılması gayesiyle “*ders alınacak ve öğüt verilebilecek*” olayların gelecek nesiller ile paylaşılması elzendir. Geçmişimizi bilme, anlamlandırma ve hafızamızı diri tutmanın bir ölçütü, belki de ön koşulları arasında sayılan hususların etkisi büyüktür. Bu bağlamda çalışmanın bir diğer nedeni de Türk toplumunun geçmişi ile hafızasını diri tutmak ve ders çıkarılması için gerekli ön bilgiyi okuyucuya sunmaktır.

Bizim açımızdan yorucu ve zahmet dolu süreçle meydana gelen çalışmada birçok kimsenin katkısı olmuştur. Özellikle annem ve babamın yaptığı maddi ve manevi katkısının her şeyden üstün tutulması gerektiği düşüncesindeyim. Uykusuz kaldığım günlerde maneviyatını ve desteğini esirgemeyen Annem Emine GÜNAÇTI 'ya, maddi ve manevi olarak beni tamamlayan, her türlü olanağı bana sunan ve üç aylık süreçte ilgisini eksik etmeyen babam Ahmet GÜNAÇTI 'ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu noktada aileme çok şey borçluyum. Arşiv vesikalarının çevrilmesinde desteğini esirgemeyen ve beni yönlendiren Sayın Nezire YILDIZ'a, "*Serander Yayınları'nı*" benimle paylaşan Sayın Okutman Veysel Usta'ya teşekkür etmeden geçemem.

Konu seçiminde ve sürecin idaresinde bana destek olan, tavsiyeleriyle çalışmayı şekillendiren, tecrübesini bize aktaran ve yapıcı bakış açısıyla merakımızı kamçılaman Danışmanım Sayın Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM'a, çok şey borçluyum. Bu çalışmanın genelinde hizmetleri ve katkılarından dolayı kendisine teşekkürü borç biliriz. Ağabeyliğini, bilgisini ve tezi bitirmem hususunda gayretlerini esirgemeyen Sayın Araş. Gör. Ferit Salim SANLI'ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Son olarak; bize anlayış gösteren ve akademik çizgisini örnek aldığım Sayın Prof. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU'na müteşekkirim. Bu çalışmada emekleri ve katkıları büyüktür.

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde başlayan insanoğlunun göç serüveni zaman içerisinde hayli şekillenmiştir. İlk etapta isteğe bağlı olarak başlayan ve yeni yerleşim merkezlerine ulaşmak, bereketli arazileri bulmak, bilinmeyeni keşfetmek, yabancı olanı tanımak amacıyla yapılan göçler, yer değiştirme hareketlerinin genelini kapsamaktaydı. Söz konusu yer değiştirme hareketlerine katılan insanoğlu gittikleri bölgelere kendi kültür ve medeniyetini de taşıdığı ölçüde etkileşim doğmuş ve ortaya sentez kültürler çıkmıştır. Sentezin ortaya çıkışında göçler ile meydana gelen ekonomik, sosyal ve kültürel değişimler yatmaktadır. Göçler ile birlikte gelen değişim ve dönüşüm sinyalleri tarihsel dönemlerde zaman zaman kendini belli etmiş olsa da özellikle 19. yüzyıldan başlayarak etkisini giderek artırmıştır.

Göç ve neticesinde yaşanan bazı gelişmelerin seyrini Osmanlı Devleti genelinden takip edecek olursak askeri alanda yaşanan bazı başarısızlıkları da göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Bu noktada dikkat etmemiz gereken husus Osmanlı Devleti'nin savaş meydanlarında rakiplerine üstünlük sağlayamaması ve bu nedenle toprak kayıpları yaşamasıdır. Yaşanan toprak kayıpları ilk etapta beraberinde kitlesel göçleri tetiklememiş olması da dikkat çekicidir. Fakat özellikle 19. yüzyılda milliyetçilik akımına bağlı olarak artan ulusçuluk hareketleri neticesinde Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında huzursuzluklar başlamıştır. Söz konusu dönemlerde yaşanan askeri başarısızlık ve toprak kayıpları neticesinde göçlerin niteliği ve niceliği değişmiştir. İmparatorluk sınırları içerisinde başlayan ulusçuluk hareketleri, sadece Balkan toprakları ile sınırlı kalmamıştır. Rusların Kafkasya'dan güneye yönelmeleri ile başlayan hareket neticesinde Kafkas halklarının bir kısmı da göçe tabi tutulmuştur. Böylelikle Osmanlı topraklarına başlayan göç hareketlerine hamilik eden büyük bir devletin varlığı Balkanlar ve Kafkaslarda milliyetçilik akımının etkisini hayli güçlendirmiş ve cesaret verici olmuştur.

Kırım Savaşı ile başlayan göç serüveni 1877 – 1878 Osmanlı – Rus savaşı ile devam etmiştir. 1912 yılında başlayan ve “*Birinci Dünya Savaşının Provası*”¹ olarak adlandırılan Balkan savaşları ile de göçler yaşanmıştır. Devletin yaşadığı büyük çaplı toprak kayıpları ile Balkan sınırları ciddi bir değişime uğramıştır. 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı ile Arap yarımadasında kalan topraklar Osmanlı Devletinin kontrolünden çıkmıştır. Kısa süre içerisinde yaşanan bu gelişmeler hem toprak kayıpları bakımından hem de göç eden nüfusun Anadolu’ya yönelmesi bakımından önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti’nin yenilgileri sonucu başlayan ricat hareketleri ile birlikte Anadolu’da savaşlar yüzünden bozuk olan düzen göçler ile iyiden iyiye bozulmuş durumdaydı. Osmanlı sınırlarına dayanan muhacirler belirli sağlık kontrollerini geçtikten sonra kalıcı veya geçici bir süre konaklayacakları iskân noktalarına sevk edilmiştir ve sevk edilen bölgelerde bir karmaşa başlamıştır. Göçlerin ve muhacirlerin birçok yapısal değişikliği beraberinde getirdiğine şüphe yoktur. İskân edildikleri veya geçici süre konaklayacakları Anadolu kentleri bu değişiklikten nasibine düşeni fazlasıyla almıştır.

Çalışmanın ana temasını oluşturan göç ve değişim problematiğinin bir kent özelinden incelenmesi uygun bulunmuştur. Bu minvalde genelde Osmanlı topraklarına yaşanan göçleri, özelde ise göçlerin Trabzon kenti üzerinde bıraktığı demografik, sosyal - kültürel ve ekonomik etkileri “*göç ve değişim*” parolasıyla değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Trabzon özelinde bir değerlendirme yapılabilmesi için öncelikli olarak kentin tarihine kısa bir bakış yapılması gerekmektedir. Zira bu değerlendirme “*göç ve değişim*” parolasının ana hatlarını öncesi ve sonrası ile çizmek için elzemdir. Dahası, yapılması muhtemel bir mukayesenin amacına ulaşabilmesi bakımından 19. yüzyıl öncesi Trabzon’un ekonomik, demografik, sosyal ve kültürel parametreleri objektif olarak yansıtılacaktır ve günlük hayatın kısa bir izdüşümünü verildikten sonra 19. ve 20. yüzyıllarda yaşanan gelişmelerin etkileri açığa çıkarılacaktır.

¹ Söz konusu tabir Richard Hall tarafından Balkan savaşları için kullanılmıştır. Yazdığı eserinde Balkan savaşlarını öncesi ve sonrasıyla mercek altına almıştır. Eser hakkında bilgi için bkz. Richard Hall, **Balkan Savaşları / 1912 – 1913 – I. Dünya Savaşı’nın Provası**, Çev. Tanju Akad, Homer Kitabevi, 1. Basım, İstanbul, 2003.

Bu bağlamda “Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi’nde” “Trabzon” başlığı ile Sosyal Bilimler grubunda yapılan taramada toplam olarak 320 adet tez girişiyle karşılaşılmıştır. Ancak söz konusu tezler içinden sadece Volkan Aksoy’un “*Birinci Dünya Harbinde Karadeniz’de Muhacirlik*” isimli çalışması doğrudan “göç” konu başlığı ile hazırlanmıştır. Dolaylı yoldan göç konusuna değinenler arasında Asiye Bayındır’ın “*Rus İşgali Döneminde Trabzon (1916 – 1918)*”, Ahmet Karaçavuş’un “*1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı ve Trabzon*” ve Hamdi Özdiş’in “*Taşra İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti’nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876 – 1909)*” isimli çalışmaları sayılabilir. Adı geçen çalışmaların göç ve göçmen meselesine ilgileri çok sınırlı olmuş, sadece konu kapsamına dâhil edilen tali bir hususun açıklanmasından ibaret kalmıştır. Oysa Kafkasya üzerinden yapılan savaş ve savaşlara bağlı yaşanan göçler de ikmal ve konaklama merkezi olarak kullanılan kentin bütüncül bir bakış açısıyla irdelenmeye olan ihtiyacı, bu çalışmanın kaleme alınma sebepleri arasında ilk sıralarda gelmektedir. Öğrencilik günlerimizde merakımızı celbeden göç çalışmalarını doğduğumuz toprakların serüveniyle birleştirme gayesi bir diğer gerekçedir. Daha öncede belirttiğimiz üzere Trabzon üzerine yapılan çalışmaların ve söylenecek sözlerin azlığı bizi yönlendiren ve konu seçiminde belirgin rol oynayan kaideler arasında sayılabilir. Bu bağlamda Trabzon çalışmalarında görülen “göç” başlıklı literatürü bütüncül bir yaklaşımla doldurma gayesi güdülecektir.

Bu tarz bir çalışmanın hedefine ulaşabilmesi için öncelikli olarak akademik yayınlar taranmıştır.² Trabzon’un köklü bir geçmişe sahip olduğu düşünüldüğünde konunun amacından sapmaması adına ilk etapta belirli bir sınırlandırma yapılması gerekmektedir. Bu sınırlandırma 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın ikinci çeyreği gibi Osmanlı Devleti’nde göçlerin yaşandığı yarım asırlık devre olarak belirlenmiştir. (1878 – 1930) Fakat her ne kadar çalışma alanı belirli bir tarihi dönem ile kısıtlanmış olsa da bu tarihin öncesi ve sonrasında yaşanan göçlerle alakalı bilgi verilerek gerekli alt yapı oluşturulmuştur. Bu doğrultuda 1854 yılında Ruslar ile yapılan Kırım savaşı neticesinde

² Kaynak ve araştırma taraması yapılırken Trabzon tarihi hakkında hazırlanılan bir çalışmadan faydalanılmıştır. Bkz. Yüksel Küçükler, **Trabzon Tarihi Bibliyografyası**, Serander Yayınları, Trabzon, 2010; Tez şekli için ayrıca bkz. Yüksel Küçükler, **Trabzon Tarihi Bibliyografyası**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2008.

Çerkezlerin Kafkaslardan göçleri (1864)³ de çalışma sınırlarımız içerisinde olmasa da konu ile yakından ilgilidir. Konu ile doğrudan ilintili olan 1877 – 1878 Osmanlı Rus savaşı⁴ ve Birinci Dünya Savaşı'dır. 1912 yılında vukuu bulan Balkan Savaşları ise nispeten ilişki kurulabilecek olaylar silsilesinin bir parçasıdır. Bahsi geçen savaşlar ile birlikte Anadolu ve Balkanlar yönüne kitlesel göç hareketleri⁵ gerçekleşmiştir. Gerçekleşen göç hareketleri kısa vadede savaşlardan dolayı bozuk olan Osmanlı kent hayatının içinden çıkılmaz bir hal almasına sebep olmuştur.

Çalışmanın temel aldığı bir diğer gelişme ise, Milli Mücadele zaferi neticesinde Yunanistan ve Türkiye arasında mutabakata varılan “*Ahali Değişimi*” meselesidir. Diğer göç hadiselerinden farkı ise, iki devlet arasında karşılıklı anlaşma vesilesiyle hayata

³ Kırım savaşı neticesinde Karadeniz ve Balkanlar yönünden Anadolu üzerine yapılan göç hareketleri, ekonomik, sosyal ve kültürel değişimler ile siyasal konjonktör hakkında geniş bilgi için bkz. Jülide Akyüz, “*Göç Yollarında: Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri*”, **Bilig**, Sayı 46, Yaz 2008, s.37 – 56; İbrahim Köremezli, **The Place Of The Ottoman Empire In The Russo – Circassian War**, Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004; Yakup Ahabab, “*Circassian Refugees: Future Residents of Rumelia*”, **Asia Minor Students: International Journal of Social Sciences**, Cilt 4, Sayı 7, Ocak 2016, s. 1 – 10; Nazan Çiçek, “*Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)*”, **SBF Dergisi**, Cilt 64, Sayı 1, Ocak-Mart 2009 s. 57 – 88; Gökhan Bolat, “*Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkes Sürgünü*”, **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 6, Nisan – Ekim 2013, s. 121 – 142; Ferhat Berber, “*19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler*”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı 31, Güz 2011, s. 17 – 49.

⁴ 93 Harbinde yaşanan gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Turhan Şahin, **Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988; Yılmaz Öztuna, **93 ve Balkan Savaşları - Avrupa Türkiye'sini Kaybımız: Rumeli'nin Elden Çıkışı**, Bab-ı Ali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2012; Nazlı Genççer, **93 Harbin'de Edirne ve Çevresi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2011.

⁵ 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı'nda ve 1912 – 1913 yılları arasını kapsayan Balkan Savaşlarında Osmanlı sınırlarına yapılan göç hareketleri hakkında geniş malumat için bkz. Nedim İpek, “*Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877 – 1900)*”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6, 1/1991, s.97 – 134; Mehmet Demirtaş, “*Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Sayı 41, Yıl 2009, s. 215 – 238; Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821 – 1922)**, Çeviren: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012; Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998; Justin McCarthy, **Osmanlı'ya Veda: İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çeviren: Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006; Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877 – 1890)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, Ankara, 1999; İlhan Tekeli, **Göç ve Ötesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; Kemal Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010; Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu(1830 – 1914)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010; Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912 – 1913)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995; Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân politikası (1913 – 1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011; Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliğinin (1913 – 1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013; Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç**, Kum Saati Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011; İlker Alp, **Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi**, Trakya Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990.

geçirilmesi olmuştur. Ahali değişimi Yunanistan’da yaşayan Türkler ile Türkiye’de yaşayan Rumları kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin 1461 yılında Trabzon’u fethinden evvel bölgede hayat sahası bulan Rum Devleti varlığı bilinmektedir. Osmanlı fethinden sonra bölgenin Türkleştiği⁶ bilirse de aradan geçen zaman zarfında Rum (Pontus) cemaatine mensup bir grubun bölgedeki varlığı devam etmiştir. 1924 yılında yürürlüğe konulan ahali değişimine Karadeniz Bölgesinde yaşamını sürdüren Rumların dâhil olması ve Yunanistan’a sevk edilmeleriyle birlikte ortaya çıkan yeni düzenin perdeleri aralanmaya çalışılacaktır.

Trabzon ile alakalı yapılacak bir çalışmanın zorluğunun farkında olarak başladığımız süreçte araştırma ve inceleme türünden eserlerin eksikliği bizim için en büyük handikaplardan biri olmuştur. Çalışmanın şekillendiği günlerde varlığından haberdar olunan ve doğrudan Trabzon ile alakası tespit edilen ilk eser Sabahattin Özel’in “*Milli Mücadele’de Trabzon*” isimli çalışmasıdır. Ancak çalışma açısından Özel’in eseri belirli bir dönemin bilinmeyenlerini aydınlatmaktan öteye gitmiyordu. 93 Harbi ve önceki süreçleri değerlendiren eserlere ihtiyaç duyulduğu günlerde Özgür Yılmaz’ın akademik yazıları çalışma için milat olmuştur. Kırım göçlerinin Trabzon üzerinden takip edilebileceği ender çalışmalara, bu sayede erişildi. “*Seyyah ve Konsolos Raporları, 19. yüzyıl Trabzon Ekonomisi ve Tanzimat Dönemi’nde Trabzon*” alanlarında kaleme aldığı makale ve değerlendirmeleri, alan için büyük bir boşluğun doldurulması anlamına geliyordu. Çalışmaya “*Kırım – Kafkasya Göçleri ve Trabzon*” gibi bir başlığın eklenmesinde Yılmaz’ın etkisi büyüktür. Bu bağlamda Trabzon ve çevresi için yapılacak her türlü çalışmada rahatlıkla kullanılacak küçük bir arşiv ile tanışmış olduk. Kendisinden yapılan okumalar ile bahsi geçen bölüm büyük oranda şekillendirilmiştir. Ancak yine de farklı bakış açılarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Abdullah Saydam’ın “*Kırım – Kafkasya Göçleri*,” Justin McCarthy’nin “*Ölüm ve Sürgün, Müslümanlar ve Azınlıklar*” isimli çalışmaları ile Mahmut Goloğlu’nun “*Trabzon Tarihi*,” Melek Öksüz’ün “*18. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon*” çalışması ve Necmettin Aygün’ün “*18. Yüzyılda Trabzon*” çalışmaları ilk göç sürecinin şekillenmesi sürecinde büyük etkisi olan isimlerdir. Yüksel Küçüker tarafından hazırlanmış “*Trabzon Tarihi*

⁶ Bölgenin ve şehrin Osmanlı idaresine girmesinden sonra demografik olarak yaşanan değişim için bkz. Heath Lowry, **Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461 – 1583)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 2. Baskı, İstanbul, 2010.

Bibliyografyası” isimli çalışma gerekli olan literatürü hazır şekilde bize sunması yine ilk bölüm için avantaj olarak yorumlanabilir. Hanefi Bostan’ın “*XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*” adını verdiği çalışması kentin geçmişine dair her türden bilgiyi hizmetimize sunmuştur.

93 harbini konu edindiğimiz bölümlerde siyasi havayı yansıtmak amacıyla birden fazla yazarın çalışmasına başvurulmuştur. Bunlar arasında; İlber Ortaylı’nın çalışması olan Almanya İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti ilişkilerini yakın merceğe altına aldığı “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*” isimli çalışması en çok kullanılan eserlerden olmuştur. Bu eserin çalışma için önemi hayli büyüktür. Zira siyasi birliğini tamamladıktan sonra Kıta Avrupası’nda dengeleri değiştiren yeni bir gücün Osmanlı ile kurduğu temasların akisleri ile Avrupa’nın yeni ahvalini anlamadan “*93 Harbi’nin*” sebeplerini ve Rusların yayılma niyetini anlamak pek mümkün değildir. Bu bağlamda Almanya’nın politikasını iyi belirlemenin Osmanlı ve dünyayı şekillendirecek yeni hadiseleri mantığını anlamayı kolaylaştırması ümidiyle böyle bir uğraşın içine girilmiştir. Şüphesiz ki; sürecin tek başına bir eser üzerinden aydınlatılması mümkün değildir. Gelişmelerin kontrolünü sağlamak maksadıyla Oral Sander’in “*İlkçağlardan 1918’e Siyasi Tarih*” çalışması ile Server Tanilli’nin “*Yüzyılın Gerçeği ve Mirası – 19. Yüzyıl: İlerlemeler ve Çelişmeler*” ve Reşat Kasaba’nın “*Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi – Ondokuzuncu Yüzyıl*” eserleri kullanılmıştır. Aynı şekilde Yolluğ Tekin Kurat’ın “*Foreign Public Office*” belgelerini kullanarak hazırladığı ve 93 Harbini doğrudan konu edindiği çalışması resmi bakış açısını görebilmek açısından faydalı olmuştur. Philippe Engelhardt’ın “*Tanzimat ve Türkiye*” isimli eseri ile Aram Andonyan’ın “*Balkan Savaşı*” adını verdiği yapıtı bireysel bakış açısını görmemizi sağlayan yegâne eserler arasında yerini almıştır. Rusya’nın çarlık politikaları da Kezban Acar’ın “*Başlangıcından 1917 Bolşevik Devrimi’ne Kadar Rusya Tarihi*” adlı eseri göz önünde bulundurularak Avrupa siyaseti bağlamında değerlendirilmiştir.

Savaş ve siyasi konjonktürün değerlendirilmesi ile bir anlamda göçlerin ana sebepleri de açığa çıkarılmış oluyordu. Göçün etkileri değerlendirme süzgecine tabii tutulurken Hamdi Özdiş’in “*93 Muhaceretini*” idari yapılanma bağlamında ele aldığı ve Trabzon özelinde ulaştığı sonuçlardan faydalanılmıştır. Aynı ölçüde Nedim İpek’in “*İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*” ve “*Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*”

isimli çalışmaları da sıklıkla kaynaklığına başvurduğumuz eserlerden olmuştur. Trabzon üzerine etkiler bahsinde ise devletin genel iskân siyasetini tespit etmek maksadıyla Reşat Kasaba'nın "*Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*" çalışmasına başvurulmuş ve muhaceret öncesi imparatorluk sınırlarında yerleştirme siyasetinin bir kaideye bağlanmaya çalışıldığı gerçeği ile toplumun zaten hareketli olduğu tespitine ulaşılmıştır. Bu sürecin göç dönemleri ile bağıntılı hale getirilmesinden evvel devletin zaten aksiyon olarak ülkeyi kapsayıcı bir iskâna başvurduğu ve tecrübe anlamında gömlek değiştirdiği vurgusu rahatlıkla yapılabilir. Ahmet Karaçavuş'un "*1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı ve Trabzon*" adını verdiği tez çalışması özellikle göçün etkileri bahsini kapsayacak şekilde çalışmaya ilave edilmiştir. "*Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*" isimli özgün çalışma ise arşiv belgelerine vurgu yapılmak suretiyle söz konusu etkilere ve özellikle de "*demografi ve iskân*" politikalarına resmi bakış açısının yansıtılması noktasında kullanılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı bağlamında Trabzon'u değerlendirdiğimiz üçüncü bölüm ise araştırma ve inceleme türünden kaynak sıkıntısı yaşamadığımız tek bölümdür denilebilir. Zira kentin işgale uğraması ve muhacirliğin başlaması kenti psikolojik açıdan etkileyen ve iz bırakan bir olaydır. Özellikle Karadeniz Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinin bu konuda yaptığı çalışmalar referans alınmak suretiyle en yoğun mesai bu bölüme harcanmıştır. İşgal dönemleri Asiyeye Bayındır'ın "*Rus İşgali Döneminde Trabzon*", Mintslov'un "*Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*", Hüseyin Albayrak'ın "*Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Trabzon'da Rus – Ermeni – Rum Mezalimi*", Hikmet Öksüz'ün "*20. Yüzyılın Başlarında Trabzon*" çalışmaları gibi birçok araştırma konunun kapsamında atıf almıştır. Göç ve etkilerin değerlendirilmesi sürecinde Veysel Usta'nın editörlüğünü üstlendiği "*Rus İşgali ve Muhacirlik*", Erol Kaya'nın "*I. Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları*", Ahmet Seyyar'ın "*Trabzon'un Sosyo – Ekonomik Gelişimi*", Nurettin Çakıcı'nın "*Trabzon'un Demografik Yapısı*", Bestami Bilgiç'in "*Doğu Karadeniz Rumları: İsyân ve Göç*", Mesut Çapa – Rahmi Çiçek'in beraber kaleme aldığı "*Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*" vb. gibi adını sayamadığımız akademik çalışmalar taranmış, bölümün iskeleti, söz konusu eserler ile oluşturulmuştur. Ayrıca bahis konusu yapmak gerekirse, merkezi Trabzon'da bulunan "*Serander Yayınevi*" tarafından

yayınlanmış çalışmaların varlığı bölümün sonlandırılmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu eserlerin yanı sıra, Muzaffer Lermioğlu, Hasan Güngör, Mustafa Reşid Tarakçıoğlu gibi Trabzon kökenli aydınların anılarına ek olarak Ahmet Refik'in şahitliğine sıklıkla başvurulmuştur. Belki de saydığımız anıların yol göstericiliği ve şahitliği olmasaydı muhacirlik günlerine dair veriler elde edilememiş olacaktı.

Resmi belgelerin çalışmaya ilave süreci ise iki şekilde olmuştur. İlk süreç bizzat Başbakanlık Osmanlı ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden aldığımız belgelerin tahlili ve elde edilen bulguların bütünlük arz edecek şekilde çalışmaya ilavesiyle olmuştur. Bu noktada ismini sonradan zikredeceğimiz bazı isimlerden fazlasıyla faydalanılmıştır. İkinci süreç ise Başbakanlık Arşivler Genel Müdürlüğü sitesinden “*Trabzon*” başlığı ile yapılan taramada “*pdf*” dosyası şeklinde yüklü ve hazır halde bulunan belgelerin ilavesiyle sonuçlanmıştır. Edebi literatürde ki göç yansıması ise yine anıların şahitliği ile oluşturulmuştur. Bu doğrultuda Nazan Bekiroğlu'nun “*Nar Ağacı*” romanı ile bölüm, hem desteklenmiş hem de anılarda anlatılan ve tespitini yapabildiğimiz olayların sağlaması yapılmıştır.

“*Mübadele ve Trabzon*” bölümü ise çalışma boyunca en büyük handikap yaşadığımız kısım olmuştur. Zira kaynak yetersizliğinden bu bölümün bir dönem çalışmadan çıkarılması bile düşünülmüştür. Sebebi de Trabzon özelinde mübadelenin yaşandığına dair hem günlük hayat tecrübemizin hem de yazılı verilerin yetersiz olması gösterilebilir. Meseleyi açığa çıkaracak bilgilerden yoksun olmamız son ana kadar bizi karamsarlığa sevk etmiştir. Fakat gelinen noktada kaynakların titizce taranması ve zorlanması bölüme son şeklini vermede bize ışık tutmuştur. Çalışmada görüleceği üzere, resmi evraklar fazlasıyla bu bölümde kullanılmıştır.

İnceleme ve araştırma eserlerinde ise bölümü bitirebilecek emarelere sahip olduğumuzun işaretini Mesut Çapa'nın “*İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskân*” adını verdiği makalesiyle öğrenmiş olduk. Bu yazıyla tanıştığımız gün aslında bizim nazarımızda bölümün bittiği gündür. Sadece bir çalışmanın bile sayfalar dolusu bilginin değerlendirilmesine imkân tanınması çalışmaya dört elle sarılmamıza ve bitirmemize olanak sağlamıştır. Ardından mübadele dönemini tasvir eden bazı çalışmalar ile bölümün içi doldurulmuştur. Özellikle “*Lozan Konferansı Tutanakları*” masa başında

şekillenen dönemi aydınlatmada, Kemal Arı'nın "*Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç*", Serdar Sarısır'ın "*Demografik Oyun: Sürgün*", Önder Duman'ın "*Rumeli'den Samsun'a Göç*", Nedim İpek'in "*Mübadele ve Samsun*" çalışmaları meseleye özet bilgileri ilave etmemizde büyük pay sahibi olmuştur.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere Mesut Çapa'nın Trabzon'da Mübadele ve İskân çalışması etkilerin değerlendirilmesi aşamasında da fazlasıyla şahitliğine başvurduğumuz akademik yazı olmuştur. Yine Mesut Çapa'ya ait olan "*Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı*" adını verdiği çalışması da mübadele sürecini kapsamaktaydı. Cahide Zengin'in "*Mübadelenin Mazlum Misafirleri: Mübadele ve Kamuoyu*" çalışması dönemin basınına, KAAM önderliğinde çıkan ve Herkül Milas'ın editörlüğünü üstlendiği "*Göç: Rumların Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı*" kitabı hadiseyi Rumların gözüyle değerlendirme fırsatını bize tanımıştır. Ayrıca son bahsedilen çalışmada Trabzon'dan göç etme ihtimali olan Rumların izleri aranmış fakat bu iz başka bir çalışmada karşımıza çıkmıştır. Antonios Pavlidis'e ait olan ve "*Yunan Kaynaklarına Göre Mübadele Meselesi*" adını verdiği çalışması hem Trabzon'dan ayrılan Rumların Yunan makamlarınca elde edilen sayısını hem de Milli Mücadele dönemlerinde başlayan Rum göçlerine ait ahvali tespitte bizi bilgi sahibi yapmıştır. Ancak Yunan makamların bakış açısını yansıtmaması zikredilen bilgilerin kontrolünü elzem kılmıştır. Söz konusu rakamların kontrolü ise Hikmet Öksüz'ün yardımıyla yapılmıştır. Trabzon'un mübadele sürecini kısmen öğrendiğimiz Pavlidis'in aktardığı bazı hususların kontrolünü de Yonca Anzerlioğlu'nun "*Karamanlı Ortodoks Türkler*" ismini verdiği çalışması ile teste tabii tuttuk. Sonuçta verilen malumatların güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Trabzon'a gelen ve giden mübadillerin sayısını Mesut Çapa gibi Göçke Bayındır Goularas'ın "*1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması*" ve İbrahim Erdal'ın "*Mübadele: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan*" eserlerinden ulaşılmıştır. İskân Tarihçesi ve "*Mirekoç*" raporlarının da dâhil edildiği bölümün mübadele ve etkileri tespitleri zikredilen çalışmaların kaynaklığında tamamlanmıştır.

I. BÖLÜM: 19. YÜZYIL ARİFESİNE KADAR TRABZON'UN GENEL GÖRÜNTÜSÜ ve İLK GÖÇ DENEYİMLERİ

1.1.Trabzon'un Tarihi ve Adının Menşei Hakkında Bazı Tartışmalar

Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan kent, bölgenin iklim şartları ve coğrafi özelliklerini yansıtan en önemli kentler arasında yerini almıştır. Bölge coğrafi olarak engebeli bir arazi yapısına sahip, sık bitki örtülü ve bol yağışlı olan bir özelliğe sahiptir.⁷ Coğrafi yapısının yerleşime pek uygun olmaması süreç içerisinde kavimlerin bölgeye yerleşmesine engel teşkil etmemiş, tam aksine cazibe merkezi olmasına sebep olmuştur.

Kentin yerleşime açılması ile birlikte kapıları sık sık farklı istilacıların uğrak noktası haline gelmiştir. Öyle ki bazı araştırmalar “*Milattan Önce*” kentin yerleşime uygun olduğu ve farklı zamanlarda farklı bölgelerden gelen akınlar ile yerleşime açıldığını zikretmişlerdir.⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere, kentin kendi yakın çevresi farklı medeniyetlerin uğrak noktasıdır. Mahmut Goloğlu, kentin Milattan Önceki dönemlerini ve şehrin serüvenini şu şekilde izah etmiştir:

“Milattan Önceki 625 yılında; Medlerin Anadolu’da işgal ettikleri yerlere Kapadokya denmiş, Trabzon’da Kapadokya içinde bir şehir olmuştu. Fakat Medlerin Kapadokya’daki egemenliği çok kısa sürmüştü ve bundan yararlanan sömürgeci Yunanlılarda önce Sinop’a, sonra Ordu, Giresun ve Trabzon’a çıkmış, buraları sömürge yapmışlardır. Milattan Önce 519 yılında Medlerin ülkesi İranlıların eline geçince; Kapadokya ikiye ayrılmış, deniz kıyısı bölge ayrı bir eyalet yapılmış ve adına Deniz Kapadokyası anlamına Pont Kapadokyası denilmiş, sonraları da sadece Pontus diye anılmıştır. Trabzon da, İran’ın ondokzuncu Pont eyaleti içinde bir şehir olmuştur.”⁹

⁷ M. Hanefi Bostan, **XV. Ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 1; Kentin ve bölgenin bitki örtüsü ile iklim yapısı hakkında bkz. Osman Emir, **Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2008, s.6 – 8.

⁸ Bostan, **a.g.e.**, s. 1.

⁹ Mahmut Goloğlu, **Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi**, Serander Yayınevi, Trabzon, 2013, s. 15.

Kentin eski çağlardaki dönemlerine dair bir başka çarpıcı bilgi de Hanefi Bostan tarafından aktarılmaktadır:

“M.Ö. 675 yılından itibaren Kimmerler’in Doğu Karadeniz’e yerleşmeye başladığı ve bunların Anadolu ve Azerbaycan’da ilk Bozkır – Kültürünü yaşayan Proto – Türker’in olduğu kaydedilmektedir. Trabzon, Tirebolu ve Giresun şehirleri M.Ö. 656 yıllarında muhtemelen Miletoslular (Miletliler) tarafından kurulmuştur. Trabzon şehriden ilk bahseden müellif ise Xenophon’dur. Xenophon’un verdiği bilgiye göre M.Ö. 400 yılında Doğu Karadeniz’de yaşayan kavimler Kolhlar, Driller, Mossinoikler, Halipler ve Tibarenler idi.”¹⁰

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere bölgeye farklı zamanlarda akınlar düzenlenmiş ve kent himaye altına alınmak istenmiştir. İstila hareketleri esnasında kentin karakteristik adının karşımıza çıktığı anlaşılmıştır. Goloğlu, kent adının tarihsel süreç içerisinde istilalara bağlı olarak nasıl şekillendiğini şu şekilde izah etmeye çalışmıştır:

“Milattan Önceki 400 yılında; para ile savaşmak için İranlı prenslerin maiyetlerine girmek üzere Anadolu’ya gelmiş olan on bin ücretli Yunan asker, efendilerinin ölmesi üzerine yurtlarına dönmek amacıyla Karadeniz’e doğru yürüyüşe geçerek Trabzon’a geldiklerinde, bu şehre tarihte ilk defa olarak “Trapezus”¹¹ demişlerdir.

Bazılarına göre; Trabzon adının temeli budur ve kalesinin dört köşeli biçimde olmasından şehre bu ad verilmiştir. Bazılarına göre ise; şehrin önündeki deniz kıyılarında ve Harmanlı Kaya denilen dört köşeli taşlardan ötürü böyle denmiştir. Bazılarına göre; Trabzon adı bir Köroğlu efsanesine dayanmakta ve ileride açıklanacağı üzere Tuğra Bozan’dan¹² gelmektedir.

¹⁰ Bostan, **a.g.e.**, s.1 – 2; Ayrıca bkz. Faruk Sümer, **Tirebolu Tarihi**, Tirebolu Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul, 1992.

¹¹ British Museum’da “Trapezus” ismiyle yapılacak taramada 9 adet sikke karşımıza çıkmaktadır. Sikkelerin bir yüzünde insan figürü, diğer yüzünde düz bir masa zeminin üzerinde meyve figürleri ve masa figürünün içine sığacak şekilde “TRA” simgesi konmuştur. Meyve ve düz masa simgesi bazı sikkelerde yoksa da “TRA” simgesi genellikle herhangi bir yüzde vurgulanmıştır. Bkz. [http://www.syllogenummorum-graecorum.org/\(10\)Şubat2017tarihindeerişilmiştir.](http://www.syllogenummorum-graecorum.org/(10)Şubat2017tarihindeerişilmiştir.); Konu hakkında değerlendirme için bkz. Gülsüm Tütüncü Esmer – Alparslan Ateş – Soner Esmer, “Uluslararası Ticarette Trabzon Limanının Dünü, Bugünü ve Geleceği”, **Türk Deniz Ticareti Sempozyumu IV**, 16 – 17 Nisan 2012, s.1 – 3.

¹² Mahmut Goloğlu çalışmasının bir bölümünde Trabzon adının Tuğra Bozan kelimesi ile arasındaki meseleyi de şöyle özetlemiştir. Trabzon adının Tuğra Bozan’dan gelmediği şüphesiz doğrudur. Ancak, Köroğlu’nun Trabzon’la olan ilişkisinin saptanmasında oldukça önemlidir. Çünkü para üzerinden tuğra silmek ve nalı çekip koparmak gibi olaylar, Köroğlu öykülerinin özellikleridir. Köroğlu Destanı Azeri öykülerinde bile vardır. Bu duruma göre; Köroğlu’nun Trabzon’la özel bir ilişkisi olabilir. Bilgi için bkz. Goloğlu, **a.g.e.**, s. 69; Trabzon’un ilk olarak kent tarihini kaleme alan Şakir Şevket Bey, Köroğlu bahsine değinmiştir. Müellif Şakir Şevket Bey’e göre ise konu şu şekilde gelişmiştir. Efvah-ı nasda (halkın ağzında) diğer bir rivayette vardır ki güya Trabzon’a Evailde Hurşid – abad denilmekte olduğu halde muahharan meşhur Köroğlu gibi bir kahraman gelerek şecaatin derecesini halka bildirmek için sikkenin tuğrasını parmağıyla mahv etmiş idüğünden kendüsüne Tuğra – bozan denildiği cihetle memleketin adı öyle kaldı

Bazılarına göre; Trabzon çok eğlenceli bir şehir olduğundan Tarap Efsun¹³ denmiş, sonra bu deyim halk dilinde Trabzon haline gelmiştir. Arap tarihçilerin Trabzon'u Tibarite, Tibarende, Trabende, Trabzende şekillerinde anmalarına dikkat edenler ise, bu deyimlerin Trabzon'un en eski yerli halklarından Taballar ya da Tibarenlerin ülkesi olduğu için buraya Trabzon dendiğini ileri sürerler."¹⁴

Goloğlu gibi Trabzon şehir tarihinin öncü isimleri arasında zikredebileceğimiz Şakir Şevket Bey,¹⁵ kent adının zaman içerisinde farklı şekillerde anıldığını belirtmiştir. Şakir Şevket Bey'e göre; "... Trabzon, Tarab – efsun'ndan muhaffettir (ayrı tutulmuş) de denilebilir. Bu da Acem'lerin idaresi zamanlarından kalmış bir nam olmalıdır." diyerek kent adının, Pers hâkimiyetine dayanan dönemlerden gelme olduğunu belirtmiştir. Bu bahsin yanı sıra, Şakir Şevket, kent ismi üzerinde iki farklı meseleye daha yer vermiştir. İlk bahsinde, kentte yer alan dikili taşın sofraya benzemesi ve köşeli olması hususuna değinmiş ve Goloğlu ile paralel bilgileri paylaşmıştır. Ancak Şakir Şevket Bey, ikinci bir rivayeti ön plana çıkararak kent adının geçmişi hakkında çarpıcı bir bilgi ileri sürmüştür. Müellif, Goloğlu'nun bahsettiği "dört köşeli taşların" Faroz mahallesi bölgesinde birkaç yerde olduğunu, kente intikal eden familyaların bu taşları görerek sofraya benzetmesinden hareketle Yunan lisanında "trapeza" yani sofraya çağrışımı yapan kelimenin kullanıldığını belirtmiş ve "Bana kalırsa en sahihi de budur" şeklinde bir izah yaparak ismin kökeni hakkında bir öngöründe bulunmuştur.¹⁶

ve gitgide Trabzon denildi. Bilgi için bkz. Şakir Şevket, **Trabzon Tarihi**, Hazırlayan: İsmail Hacifettahoğlu, Kurtuba Kitap Yayınları, İstanbul, 2013, s. 54.

¹³ Söz konusu tabir Evliya Çelebi'de karşımıza çıkmaktadır. Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre, şehri fetheden Fatih Sultan Mehmet havasının ve suyun güzelliğinden dolayı kente "eğlence yeri" manasına gelecek bu ismi vermiştir. Konuyu nakleden Melek Öksüzdür. Bilgi için bkz. Melek Öksüz, "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, Bahar 2005, s.13.

¹⁴ Goloğlu, **a.g.e.**, s.15 – 17.

¹⁵ Şakir Şevket Bey, Hicri 1263/ Miladi 1847 tarihinde Trabzon'un Cami – i Kebir mahallesinde dünyaya gelmiştir Tahsil hayatında kararlı ve çalışkan oluşu dönemin Meclis – i İdare-i Vilayet Kâtip saniliğine yükselmesini sağlamıştır. Yazın hayatında edindiği tecrübe sayesinde dönemin tarihçiliğinde eksik olan "Şehir Tarihçiliğinin" temellerini atmasına ve alanında ilk sayılan "Trabzon Tarihi" isimli çalışmayı kaleme almasına vesile olmuştur. Bu eser, ardından pek çok kimseyi etkisi altına almış olacak ki yaşadıkları şehrin öncesini ve tanıklığını yaptıkları olayları kaleme alarak kentlerin kimliğini açığa çıkararak, tarih ilmine yeni soluk getiren bir kuşağa örnek teşkil etmiştir. Şakir Şevket Bey'in hayatı, kişiliği ve tahsil hayatı, tarihçiliği ve şairliği hakkında geniş malumat için bkz. Şakir Şevket, **a.g.e.**, s.19 – 32.

¹⁶ Şakir Şevket Bey, **a.g.e.**, s. 53.

Kentin adına dair bilgi veren bir diğer müellifte Melek Öksüz'dür. Öksüz'e göre, kentin adının kökeni hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Kaynakların bazılarında aynı isimlere rastlansa da bazılarında farklı görüşlere rastlanmıştır.¹⁷ Tarihi kaynaklara göre, kentin adından ilk defa M.Ö. 400 yılında Ksenophon bahsetmiştir.¹⁸ Ksenophon,¹⁹ "Anabasis"²⁰ isimli düz yazı yapıtında Trabzon'un varlığından bahsetmiş ve şehrin Sinop'a bağlı bir koloni olduğu bilgisini vermiştir. Dahası, söz konusu dönemlerde kentin Sinop'a vergi verdiği ulaşılan bir diğer bilgidir.²¹ Eldeki mevcut verilerden hareketle şehir hakkında bilgilerimiz "Ksenophon ve eserine dayanmaktadır" görüşü hâkim gibi görünmektedir. Fakat Osman Emir bir çalışmasında her ne kadar Ksenophon dönemi ile şehrin varlığından haberdar olduğumuzu varsaysak bile bu şehrin mutlaka öncesi de olduğunu zikretmiştir. Dayanak olarak ise M.Ö. 756'da istilaya gelenler, işleyişi ve yerleşik kültür yapısıyla hazır bir kent görüntüsü ile karşılaştıkları savını öne sürmüştür.²²

Ortaçağ Müslüman yazarları ise kentin adını Trabazund, Atrabezuni şeklinde ifade etmiştir. Dönemin Batılı müellifleri Trabzon kelimesini Trabezonde, Trabexonda, Trebezonda, Trebisond, Trapezund, Trabison olarak ifade edip "kum renginde iki başlı kartal yuvası" ve "altın kartal ağzı" anlamını taşıdığı belirtilmiştir.²³ Sonuçta ise, "Trabzon" kelimesi zaman içinde çeşitli isimler ile anılmış ve günümüze gelinen süreçte kalıplaşmış şekline dönüşmüştür.

Kent adının açıklığa kavuşturulmasının ardından sıra Trabzon'un siyasi geçmişi hakkında malumat vermeye gelmiştir. Bu bağlamda Trabzon Rum Devleti'nin kuruluş aşaması ve Türkmenlerin bölge üzerine yaptığı akınlar coğrafyanın siyasi geçmişini şekillendiren unsurlar arasında yer almıştır. Bu doğrultuda hareket eden Aleksi Komnen, taht kavgaları sebebiyle İstanbul'dan uzaklaşarak bağımsız bir devlet kurmak amacıyla Gürcistan'a hareket etmiş ve Bizans'a karşı mücadele veren Trabzon kenti yöneticileriyle

¹⁷ Öksüz, **a.g.m.**,s.11.

¹⁸ Öksüz, **a.g.m.**, s.11 ; Ayrıca bkz. Emir, **a.g.t.**, s.13.

¹⁹ Ksenophon hakkında bilgi için bkz. <http://www.kulturevreni.com/11-7.pdf> (27 Temmuz 2016 tarihinde erişilmiştir.)

²⁰ Anabasis isimli eser hakkında geniş malumat elde etmek için bkz. Veysel Usta, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon, 1999.

²¹ Öksüz, **a.g.m.**, s.11.

²² Emir, **a.g.t.**, s.13.

²³ Öksüz, **a.g.m.**, s.11; Emir, **a.g.t.**, s.13; Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mahmut Ak, "İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6- 7 Kasım 1998)**, Trabzon, 2000, s.27- 29.

varılan mutabakat sonucu Trabzon Rum Devleti'nin temellerini atmıştır. (1204 – 1461) Söz konusu devlet, Türklerin kenti işgal etmesine kadar varlığını sürdürmüş ve bölgede zaman zaman Türk devletleri ile ittifak kurmuştur.

Komnenosların devlet kurarak bölgede hâkimiyet sağlamaları Türklerin bölgeyi kontrol altına alma gayretlerine engel teşkil etmemiştir; fakat Çepniler²⁴ ve diğer Türk beyliklerinin muhtelif zamanlarda bölgeye düzenledikleri akınlarda istenilen sonuçlar alınamamıştır. Türk boylarının düzenlediği akınlarda bölgenin önemli ölçüde Türkleşmesine yarar sağlamıştır. Goloğlu, Komnenoslar tarafından kurulan devletin başkanı ve ahalisinin Hristiyan olduğunu, bundan kaynaklı Trabzon Rum Devleti dendiğini belirtmiştir, ancak kullanılması ve söylenmesi gereken tabirin Trabzon Devleti²⁵ olması gerektiğini ifade etmiştir. Türkler ile kurulan yakın ilişkiler, Anadolu Selçuklu Devleti'ne ödenen vergiler, Bizans'tan yana ağırlığını koyan İznik Devleti ile yapılan savaşlar, İstanbul merkezli olmalarından ziyade Anadolu vurgusu yaptıklarını gösteren bir işarettir.²⁶ Komnenosların hâkimiyet alanlarını kontrol etmek ve yaşanan Türk akınlalarını dizginlemek amacıyla bölgedeki beylikler ile sıkı ilişkiler geliştirmesi gözden kaçırılmaması gereken bir detaydır. Evlilik yoluyla siyasi çıkar elde etme emelleri bu durumu kanıtlar nitelikte bir gelişmedir.

Kentin stratejik önemi, Karadeniz'e açılan yönü ve deniz ticaretinin ağırlığını hissettirmesi neticesinde Türklerin her zaman dikkatini çekmiş ve 1228 yılında Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı I. Alâeddin Keykubat tarafından kuşatılmış ancak netice alınmadan kuşatma kaldırılmıştır. Yaşanan bu gelişme 13. yüzyılda Türklerin denizlere

²⁴ Çepniler, Oğuzların Üçok kolunun Gökhan soyundan geldikleri kabul edilmektedir. Doğu Karadeniz'in Türkleşmesinde etkin bir rol oynadıkları bilinmektedir. Boya mensup bireyler asi, atılgan, cesur, mert ve savaşçı olarak bilinmekte ve bu hususlar boyun genel özelliklerini yansıtmaktadır. Çepni boyu hakkında geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, **Çepniler: Anadolu'daki Türk Yerleşmesinde Önemli Rol Oynayan Bir Oğuz Boyu**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

²⁵ Goloğlu Trabzon kentinin iki kısımdan meydana geldiği, yani iki adet Trabzon kenti olduğunu vurgulamaktadır. 1081 yılının akabinde tarihte iki adet Trabzon olduğunu söylemiş ve eklemiştir. İlki kalenin içinde ki şehirdir ve Hristiyan ahalisi ile Bizans'a bağlıdır. Ötekisi ise kale dışında ki şehirdir ve Danişmentlerin idaresinde bulunmaktadır. Kurulan Trabzon Devleti'nin kale içindeki devlet olduğunu dile getirmiştir. Bilgi için bkz. Goloğlu, **a.g.e.**, s.17 – 18; Hanefi Bostan, eserinde böyle bir kent ayrımı belirtmeksizin Danişmentlerin 1098 yılında bölgeyi kontrol altına aldığı belirtmiş, özellikle Danişmentli Ahmet Gazi'nin Bayburt'u Bizans valisi kontrolünden kurtardığını dile getirmiştir. Bkz. Bostan, **a.g.e.**, s.3; Melek Öksüz'de tıpkı Hanefi Bostan gibi kesin bir ayrım yapmaktan kaçınmış, söz konusu dönemlerde Bizans merkezinden gönderilen valilerin bağımsız bir şekilde bölgeye hakim olduklarını zikretmiştir. Bkz. Öksüz, **a.g.m.**, s.21.

²⁶ Goloğlu, **a.g.e.**, s.17 – 18.

açılması ve önemli üsleri kontrol altına almak istemesinden kaynaklanmaktadır. Moğolların Anadolu'yu işgal etmeleri üzerine kentte Moğol baskısı hissedilmişse de bu direncin kırılması ile Türkmenler bölge üzerine daha sık seferler yapmıştır. Özellikle 14. yüzyılın şafağında büyüyen bir güç olarak görülen Akkoyunlu Devleti ile Trabzon Rum Devleti arasında siyasi çarpışmalar yaşanmış, her iki kesimde birbirini ciddi derecede yıpratmıştır. Yaşanan gerginlik, baskın ve yağma şeklinde gelişmekte, üstünlük kabul ettirme çabası ile de devam etmekteydi. Daha çok maddi kayıp ve siyasi yıpratma organizasyonu şeklinde gelişen mücadeleler zamanla her iki tarafı da sarsmış, Komnenos sülalesi nefeslenmek maksadıyla siyasi bir hamle yapmış ve akrabalık tesis ederek Akkoyunlular üzerinde etkinlik kurmayı amaçlamıştır. Uygulamaya konulan girişim neticesinde Akkoyunlular kısmen de olsa yavaşlatılmıştır. Ancak Türkmenlerin bölgeye olan akınları hala devam etmekteydi ve kent yine tehdit altındaydı. Düzenlenen akınlar bölgenin Türkleşmesine olumlu katkı yapmış ve süreci hızlandırmıştır. Nitekim Mehmet Okur, bir çalışmasında kentin Osmanlı kuvvetleri tarafından fethedilmesini bölge açısından Türkleşmenin başlangıcı değil, bitişi olarak yorumlamıştır.²⁷ Feridun Emecen, bu doğrultuda vermiş olduğu bir malumatta bölgeye akın eden Çepni nüfusu ve Türkmenlerin varlığını kanıtlar nitelikte verileri incelemiş, Trabzon bölgesinin en eski tahrir kaydı olan 1486 tarihli defterde, Ağasar vadisinin²⁸ Çepni vilayeti sınırını

²⁷ Mehmet Okur, “Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi’nde Pontuşçu Faaliyetler”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı 14, Yaz 2007, s. 4; Okur’un bu tezini destekleyen bilgilerin varlığına İbrahim Tellioglu da vurgu yapmıştır. Tellioglu’na göre, muhtelif dönemlerde Karadeniz’in kuzeyine Gürcistan havzasına yerleşen Kıpçak Türklerinin varlığı bölgenin Türkleşmesinde kilit rol oynamıştır. Bu etkinin Trabzon Rum Devleti üzerinde büyük baskısı ve etkisi olduğunu savunan müellif Komnenos sülalesinin ilk hükümdarlarından I. Jean’ın bir adının da Ak-su olduğunu vurgulayarak hanedan üzerinde Türk etkisinden bahsedilme imkânı olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda bölgenin Türk hâkimiyetine geçmesi bölge demografisi için Türklüğün başlangıcı değil sonuçlanması şeklinde ifade edilebilir. Tezin dayanakları ve örnekleri için bkz. İbrahim Tellioglu, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, Serander Yayınları, Trabzon, 2007, s.132 – 151.

²⁸ Ağasar vadisi bugün Trabzon’a bağlı Beşikdüzü ilçe sınırlarında yer alan coğrafyaya verilen isimdir. Vadinin ismi Akhisar kelimesinden gelme olup zamanla “Ağasar” şeklinde halk dilinde çevrilmiş ve vadinin adı derenin adıyla anılmıştır. Bilgi için bkz. Feridun Emecen, **Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi – Ağasar Vadisi: Şalpazarı – Beşikdüzü**, Serander Yayınevi, 1. Baskı, Trabzon, 2010, s. 25 – 30; Ayrıca bkz. Sinan Kılıç, “Livıopolis’den Şarlı’ya Beşikdüzü’nün Tarihi Coğrafyası”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 20, Yıl 2016, s. 9 – 44; Bölgenin sosyal ve kültürel açıdan karşılaştırmalı olarak yapılmış sosyolojik bir araştırma ve incelemesi hakkında bilgi için bkz. Orhan Türkdöğen, **Sosyo – Kültürel Bölge Monografileri: Beşikdüzü ve Dursunbey – Karşılaştırmalı Sosyal Araştırmalar**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2015.

oluşturacak şekilde belirlenmiş olmasını 1400'lü yıllardaki gelişmelerin yansıması olarak ifade etmiştir.²⁹

Türkmen gruplarının bölge üzerine yaptıkları amansız akınlar ile Komnenos sülalesinin itibar kaybına uğradığına şüphe yoktur. Dahası yerel beylerin gücünü göstermek amacıyla sık sık Trabzon üzerine akınlar düzenlemesi ve kenti ablukaya almaları neticesinde kent Anadolu'nun kuzeyindeki topraklar içerisinde ön plana çıkmaya başlamıştır. Siyasi ve askeri anlamda güçlenmeye başlayan, bunun yanı sıra İstanbul'un fethi ile Anadolu ve Rumeli yönünde güç dengelerini kökünden değiştiren Osmanlı'nın varlığına ek olarak daha kuzeyde yer alan Akkoyunlu Devleti'nin çıkarları bir anlamda Trabzon kenti surlarında kesişmeye başlamıştır. Yaşanan siyasi çıkmazı derinleştiren bir gelişmede 1456 yılında Şeyh Cüneyt'in cüretkâr tavrı ile başlayan Trabzon kuşatması olmuştur. Şeyhin ümit dolu girişimi Fatih Sultan Mehmet tarafından engellenmiş, Rumeli Beylerbeyi Hızır Bey, karadan ve denizden kente yardıma gitmiştir. Haberi alan Şeyh Cüneyt, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Kuşatmanın ve tehlikenin bertaraf edilmesine karşılık olarak Komnenos sülalesinin İstanbul'a ödeyeceği vergide artırıma gidilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler sülaleyi telaşlandırmak için fazlasıyla yetmiş, II. Mehmet'in hedefinde olduklarını kent yönetimi anlamakta gecikmemiştir. Osmanlı'ya karşı ittifak arayan Trabzon Devleti, Uzun Hasan ile istediği anlaşmayı imzalamış ve böylece kendisini Osmanlı'ya karşı koruyacak dost güce kavuşmuştur. Ortaya çıkan yeni duruma, Uzun Hasan'ın İstanbul'a gönderdiği heyet vasıtasıyla Trabzon yönetiminden alınan vergiden vazgeçilmesi isteği eklenince çatışma kaçınılmaz hale gelmiştir. Osmanlı ordusunun Trabzon'u teslim almak için başlattığı girişim 26 Ekim 1461 tarihinde şehrin teslim edilişi ile son bulmuş, bu tarihten itibaren kent Osmanlı - Türk hâkimiyetine dâhil olmuştur.³⁰ Kentin teslim alınması ile Karadeniz sahilinde yer alan Trabzon'un da içinde

²⁹ Emecen, **a.g.e.**, s.41 – 42.

³⁰ Trabzon'un fethi için bkz. Şakir Şevket, **a.g.e.**, s.69 – 76; Ayrıca bkz. Aşıkpaşazade, **Osmanoğulları'nın Tarihi**, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz, Yekta Saraç, K Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2003, s.239 – 242; Tursun Bey, **Tarih-i Ebul Feth**, Hazırlayan: Ahmet Tezbaşar, Tercüman Yayınları, 1973, s.87 – 89.

bulunduğu Giresun ve Hopa havasisi Osmanlı hâkimiyetine dâhil edilmiş, bölge sancaklık ile teşkilatlandırılmıştır.³¹ Bostan'a göre sancak sınırları³² şöyledir:

*“Pusatlu ze’ametiyle Bayramlı vilayetinin sınırı ber – mucceb-i hüccet-i şer’iyye Botalama (Batlama) deresinden keçilik suyuna ve andan Küçük Çal’a müntehi olmak sınır olub ve Küçük Çal’un yaylası hakkı dahi Pusatlu ze’ametinin hakkı olması üzre hükm olunup deftere sebt olundu.”*³³

Belirtilen sınırların fetihler ile beraber genişlediği veyahut eklemeler vasıtasıyla yeniden teşkilatlandırıldığı bilinmektedir.³⁴ Vilayetin sınırlarını çizen müelliflerden bir tanesi de Abdülvahap Hayri Efendi’dir.³⁵ Müellif sınırları kuzeyde Karadeniz, doğuda Batum bölgesi ve Erzurum vilayeti, güneyde kısmen Erzurum ve Sivas, batıda ise Canik müstakil mutasarrıflığı ile çevrili olduğu ifade etmiştir. Müellifin eserini 20. yüzyılın başında yazdığı düşünülürse çizdiği sınırların güncel en yakın olduğu dikkatleri celp etmektedir. Sancağın sınırları bugün Rize iline bağlı olan Çayeli (Mapavri) kazasına kadar genişletilmiştir.³⁶ Trabzon’un sancak olarak teşkilatlandırılması ve akabinde yaşanan sınır hattındaki değişiklikler kentin büyümesine ve Karadeniz hattı boyunca hinterlandının genişlemesine olumlu yansımıştır. Fetihten sonra sınırlarda yaşanan idari ve siyasi gelişimler bölgenin uzun yıllar hamiliğini yapacak kentin, aynı zamanda teşkilatlandırılması anlamına gelmektedir. Sosyal – kültürel, ekonomik, siyasi ve askeri anlamda yaşanan gelişmeler bu çalışmanın temelinde yatan göç ve değişim paradigmasını açıklayacak temel faktörler arasında yer almaktadır.

³¹ Bostan, **a.g.e.**, s.7.

³² Vilayet sınırlarını gösteren harita için bkz. Enver Arslan, **Trabzon Vilayeti’nde Kolera (1892 – 1895)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2015, s.114; Aynı haritanın arşivdeki yeri için ayrıca bkz. **BOA, HRT**, 0622.

³³ Bostan, **a.g.e.**, s.46.

³⁴ Hanefi Bostan, bu hususta 1479 yılını işaret etmektedir. Zira bu tarihte Kürtün ve Torul bölgesinin (günümüzde her iki mevkide Gümüşhane il sınırları içerisinde yer almaktadır) fethedilmesi ile birlikte sınırlarda küçük sayılabilecek değişiklikler yaşanmıştır. Bkz. Bostan, **a.g.e.**, s.48.

³⁵ Abdülvahap Hayri Efendi hakkında teferruatlı malumat bulunmaması ile birlikte yazdığı *“İktisadi Trabzon”* adlı eserinden kendisi hakkında sınırlı bilgiler öğrenebilmekteyiz. Trabzon Vilayeti’nin 20. yüzyıl başlarındaki ekonomik durumunu ve geleceğine ilişkin tespitlerin yer aldığı eser, ağırlıklı olarak sosyo – kültürel ve iktisadi hayattan manzaralara yer verilmektedir. Yazar, Fransa’da *“Avrupa-i Osmaninin Vaziyeti İktisadiyesi”* isimli tezi ile doktora payesi almıştır. Bu bilgi yazarın kitabını yazmak için yeterli bilgi birikimi ile donanımlı olduğunu kanıtlamaktadır. Esere ulaşmak ve incelemek için bkz. Abdülvahap Hayri Efendi, **İktisadi Trabzon – İktisadi Nokta-i Nazardan Trabzon’un Vaziyet-i Hazırası ve İstikbali**, Hazırlayan: Melek Öksüz, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2008.

³⁶ Bostan, **a.g.e.**, s.48.

Kentin idari yapısı Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı hâkimiyeti ile eski yapısından uzaklaşmış ve yeni düzene ayak uydurmaya başlamıştır. Evliya Çelebi kente düzenlediği seyahati ve kaleme aldığı seyahatnamesinde II. Mehmet'in üç yıl kentte konakladığı, Gürcistan ve Abazistan'ın kent üzerinden fethedildiğini belirtmiştir.³⁷ Fatih'in bölgeyi üs olarak kullanmaya başlaması fetihlerin ve yaşanacak yeniliklerin yönünü de tayin etmiştir.

Kentin genişleyen sınırları ve kendine yetebilen bir beylerbeylik haline gelmesinden evvelce³⁸ sırasıyla 1514'de Erzincan – Bayburt Vilayetine, 1517'de Anadolu Vilayetine, 1520'de yeni kurulan Vilayeti Rum'u Hadis'e, 1535'de Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanmış, 1580 – 1581 yılında Batum sancağı ile birleşerek eyalet haline gelmiştir.³⁹ Yıllar içerisinde idari taksimatı yapılan bölgeye kadılar, sancakbeyleri, kale muhafızları gibi merkezin idari hüküm etme yetkisini elinde bulunduran yöneticiler atanmıştır. Sancağın imparatorluk içinde idari, mali ve askeri bakımdan önem kazanması ve varlığını hissettirmesi şehzadelerin sancakbeyi olarak kente atanmalarını kolaylaştıran etkenler arasında yer almaktadır.⁴⁰ II. Mehmet'in fetihlerini noktaladıktan sonra kenti oğlu Sultan I. Bayezid'e bırakarak İstanbul'a döndüğü de ünlü seyyahın notları arasında yer almaktaydı.⁴¹ Akabinde tahta çıkan Sultan Yavuz Selim, tıpkı babası gibi Trabzon'a yönetici olmuştur. Atılan bu adımlar fetihten sonra Trabzon'un hızla Türk – İslam kenti haline getirilmeye çalışıldığını kanıtlayan bariz emarelerden bazılarıdır.⁴² Siyasi gelişmelerin yanı sıra, gözle görülen başka kanıtlar bulunmaktadır. Türk – İslam kültürünü en iyi şekilde ifade eden; ilk bakışta bölgenin kimliğini ve dokusunu yansıtan bu mimari eserler bahsedilen yapının birer ürünüdür. Kentin el değiştirdiğini yansıması

³⁷ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Yayına Hazırlayan: Ayşe Yılmaz, Bordo – Siyah Yayınları, İstanbul, 2006, s.98.

³⁸ Hanefi Bostan, fetihten 1514 yılına değin kentin Rum eyaletine bağlı olduğunu, bunu destekleyecek nitelikte belgelerin varlığından bahsetmektedir. Bu hususta dikkatleri 1515 tarihli Tahrir Defteri'ne çekmiş, tezini destekleyen ipuçlarına çalışmasında yer vermiştir. Bkz. Bostan, **a.g.e.**, s.19; Tayyip Gökbilgin'de bir makalesinde kentin bağımsız bir idari yapıya sahip olduğunu zikretmiştir. Bkz. Tayyip Gökbilgin, "*XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi*", **Belleten**, C.XXVI/102, Ankara, 1962, s.293. Melek Öksüz ise, her iki müellifin görüşlerine yer vererek kesin bir malumat vermektan kaçınmıştır. Bkz. Melek Öksüz, **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon, 2006, s.33.

³⁹ Öksüz, **a.g.e.**, s.33; Ayrıca bkz. Bostan, **a.g.e.**, s.18 – 23.

⁴⁰ Öksüz, **a.g.e.**, s.43.

⁴¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s.98.

⁴² Kentin İslamlaşmasına yönelik çabalar için bkz. Mehmet Fatsa, "*Trabzon Yöresinin İslamlaşma Süreci ve Zaviyeler*", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 18, 2015, s.61 – 74.

ve Osmanlı egemenliğini tescillemesi bakımından mimari eserlerin inşa edilmesi, kentin çehresini başkalaştırmıştır. Bunlara ek olarak, her fethedilen toprakların hükümdar bani'ye ihtiyacı olacağı varsayımını da gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bu idealde Trabzon kenti de yeni sakinlerinin elinde, Türk – İslam sanatına uygun şekilde inşa edilmeye başlandı.

1.2. Trabzon Şehrinin Mimari ve Kültürel Yapı Hafızası

Fetihten sonra dini, ticari ve sosyal yapı envanterlerine dâhil edilmek üzere başlatılan girişimler, belirli bir amaca hizmet etmek maksadını taşımaktadır. Daha öncede bahsedildiği üzere, Osmanlı kültür ve uygarlığının kendine has bir çizgisi bulunmaktaydı ve söz konusu çizgilerin en bariz şekilde göz ile görülebildiği örnekleri Osmanlı kentlerinde sergilenmekteydi. Bilindiği üzere;

“İslam şehirlerinin üç temel ögesi, cami, pazar ve hamamdır. Dinsel görevlerin yerine getirildiği ve toplumsal ilişkilerin geliştirildiği temel yapı olan camilerin hemen yanında pazar yerleri ve hanlar yer alırdı. Hamamlar ise sağlık ve temizlik ihtiyacı için gerekli yapılardı.”⁴³

Cami, pazaryeri ve hanlardan oluşan üç saç ayak etrafında şekillenen klasik Türk - İslam mimari yapısı zaman içerisinde nüfusun artışına ve kentin istihdam hacmine göre büyütülmüştür. Söz konusu üç saç ayağının etrafını çevreleyen surlar da kentin güvenlik ve asayişinin sağlanmasında başrol oynayan temel unsurların başında gelmektedir. Trabzon'un en eski yerleşim yerlerinden birisi olmasına; Roma, Bizans ve Osmanlı uygarlıklarına ev sahipliği yapması kanıt gösterilebilir. Her uygarlıktan geriye kalan bir takım mimari eser kalıntıları kalmıştır. Kale surlarının iç kısmında yer alan şehir, iktisadi, sosyal ve kültürel alışverişin yaşandığı bir merkez konumundadır. Dahası Trabzon'un “İpek Yolu” üzerinde bulunması gündelik hayatı canlandıran ve kentin iktisadi uğraşlarını belirleyen bir faktördür.⁴⁴

⁴³ Öksüz, a.g.e., s.47.

⁴⁴ Tarihi İpek Yolu üzerinde yer alan Trabzon'un eski dönemlere ait ticari etkisi hakkında bilgi almak için bkz. Muzaffer Başkaya, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923 – 1950)**, Serander Yayınları, Trabzon, 2015, 31 – 45; Konu ile yakından alakalı farklı bir çalışma için ayrıca bkz. Murat Taşkın, **Trabzon**, Yayınevi Belirtilmemiş (Trabzon – Ticaret ve Sanayi Odası Tarafından Hazırlanmıştır), Trabzon, 2013, s.14 – 43.

Eski dönemlere dair Trabzon hakkında bilgi aldığımız önemli kaynakların başında, seyyahlar ve onların seyahatnameleri gelmektedir.⁴⁵ Seyyahların verdiği bilgileri eleştiri süzgecinden geçirmekle birlikte elde edilen bulgular gündelik yaşayış ve işleyiş hakkında bazı ipuçlarını bize sunmaktadır. Bitki örtüsü, ekonomik ve gündelik hayat, sosyal - kültürel hayata dair verilen bilgilerin yanı sıra, kentin genel görüntüsü de bu tarz eserlerden elde edilebilir. Örneğin; 1404 yılında Trabzon'a gelen seyyah Clavijo, şehre ve kaleye dair izlenimlerini şöyle aktarmıştır:

“Şehrin duvarları, gerilerdeki dağ eteklerine kadar varıyor. Şehrin bir tarafında küçük bir dere akıyor, nehrin suları derin bir uçurumdan geçiyor ve bu suretle Trabzon bu taraftan son derece müstahkem bir mahiyet alıyor. Diğer taraflar hep ova olmakla beraber şehrin suyu gayetle kuvvetlidir... Derine yakın bir yerde sağlam duvarlarla çevrilmiş bir kale vardır. Bunların biri Venediklilere, biri Cenevizlilere aittir. İki tarafta kalesini imparatorun rızasıyla kurmuştur.”⁴⁶

Clavijo'nun Trabzon kalesi ve çevresinde dair yaptığı izlenimlerin temel sebebini Fatma Acun şu şekilde izah etmektedir:

“Ortaçağda Trabzon'a uğrayan tek seyyah Clavijo'dur⁴⁷. Kadis'ten (İspanya) Semerkant'a Timur'un sarayına elçilik göreviyle yaptığı seyahat esnasında kaleme aldığı eserinde, 1404'de ziyaret ettiği Trabzon ve civarının mevcut durumu hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgilerin çoğu, elçilik heyetini karşılayan Trabzon imparatorunun oğlunun giydiği süslü şapkadan, Türklerin Timur'a vergi vermesine ve heyetin bindiği geminin kaptanının adına kadar pek çok ayrıntıyı içermektedir. Ayrıntıya dair bu kadar tafsilatlı bilgi vermesi, Doğuyu merak eden Avrupalıların merakını giderme amaçlı olmalıdır. Bu dönemde Doğu, siyasi, kültürel, ekonomik yönlerden Avrupa'dan öndedir.

⁴⁵ Batılı seyyahların Trabzon hakkında ki izlenimlerini konu edinen toplu bir çalışma hakkında bilgi için bkz. Özgür Yılmaz, **Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808 – 1878)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2006.

⁴⁶ Usta, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁷ Clavijo haricinde Ortaçağ'da Trabzon üzerinden geçen ve şehre misafir olan bir başka seyyah da Josaphat Barbaro'dur. Yayınlanmış seyahatnamesi için bkz. Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Tercüme Eden: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005; Konu ile alakalı bir başka çalışma için ayrıca bkz. Bayram Arif Köse, **Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon – Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars – Coğrafi, Siyasi Ekonomik ve Kültürel Açından İncelenmesi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2009, s.31 – 41.

Avrupaluların gözünde zengin ve ihtişamlı bir Doğu imajı hâkimdir. Bu durumda, Clavija'yo düşen de gördüklerini bütün ayrıntılarıyla anlatmak olmaktadır.”⁴⁸

Trabzon kalesinin yanı sıra birçok dini, sosyal ve ticari yapılar ile cami, mescit, medrese ve kilise kentte varlığını sürdürmektedir.⁴⁹ Kentin geneline yayılan mimari yapıların içerisinde bedestenler, odalar, menziller, hanlar ve hamamlar bulunmaktadır. Bahsi geçen yapıların ortak noktası ticari hayat için zaruri olan kurumlar arasında yer almalarıdır.⁵⁰ Eserlerin çoğu Türk hakimiyetinden sonra Trabzon'da yapılmış, Osmanlı kültür ve uygarlığına katkı sağlaması amacıyla amme hizmetine tahsis edilmiştir. Ayrıca yaşatılmaya çalışılan kültürün çıkış noktası iktisadi ve içtimai hayatı canlı tutma gayesidir. Bu minvalde ticaret noktalarının sayısında yaşanan artış hem sanatsal hem de iktisadi açıdan önem arz etmektedir. Yeniden inşa çabalarının belirli bir amacı olduğu tezinden hareketle pazarı canlı tutmak, iaşe ve düzeni sağlamak, şehirde üretim ve tüketim dengesini sağlayacak zanaat gruplarını tesis etmek, merkezden yönetimi kolaylaştıracak kurum ve kuruluşları yapılandırmak, üretim ve tüketim dengesini sağlayacak nüfusu belirleyerek kenti durağan konumdan hareketli konuma geçirmek merkezi idarenin birincil çabaları arasında gelmektedir. Bu ve buna benzer çabaların amacına ulaşması adına farklı bir siyasi yapının güdümünden teslim alınan kentin sınırlarında yapılacak değişim hareketlerine ayak uyduracak sakinlere ihtiyacı bulunmaktadır.⁵¹ Bu bakımdan kentin istenilen seviyeye gelmesinde iskan ve göç hareketleri kilit rol oynamıştır.

⁴⁸ Fatma Acun, “*Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar*”, **Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları**, Trabzon ve Çevresi Uluslararası – Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, I. Cilt, 3 – 5 Mayıs 2001, Trabzon, s.144.

⁴⁹ Trabzon’da yer alan eserlerin günümüze ulaşan fotoğrafları mevcuttur. Fotoğrafçılığın gelişmesi ve bir meslek dalına dönüşmesinden evvel elimize ulaşan görseller gravür ve minyatürlerden ibaretti. Seyyahlar, konsoloslar, sanatkarlar ve kent sakinleri tarafından resmedilen kentlerin görselleri fotoğrafçılık ile daha gerçekçi muhafaza edilerek kuşaklara aktarılabilir hale gelmiştir. Bu doğrultuda konumuz olan kentin de fotoğrafçılıktaki gelişmelere paralel olarak günümüze ulaşan resimleri mevcuttur. Gürcü bir kent sakini olan Armakof’un 1868 senesinde açtığı fotoğrafhane resimlerin bize ulaşmasında rol oynayan ticarethaneler arasında yer almaktadır. Armakof’u Kakuli kardeşler, Haçik Çolakyan, Osman Nuri Eyüboğlu ve Hamdi Başman gibi fotoğrafçılar takip etmiştir. Trabzon’un mimari eserleri, kent manzarası ve kartpostallarını konu alan bir çalışma için bkz. Haşim Karpuz, “*Trabzon’un İlk Anıt Fotoğraflarının Değeri*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 18, Trabzon, 2015, s.113 – 130.

⁵⁰ Kentte yer alan ticari yapıların genel bilgisi için bkz. Necmettin Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret**, Serander Yayınları, Trabzon, 2005, s.134 – 169.

⁵¹ Kentin, Osmanlı fethinden önceki demografik, sosyo – kültürel ve iktisadi yapısı hakkında bilgi için bkz. Anthony A. M. Breyer, “*Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası*”, Çev. Sibel Dinçel, Murat Keçiş **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl 8, Sayı 16, Bahar 2014, s.177 – 232; Trabzon’daki “*Kuman*” etkisi için ayrıca bkz. Elizabeth A. Zachariadou, “*Trabzon’da Kuman Adları*”, Çev. Murat Keçiş, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 18, 2015, s.45 – 48.

1.3. Kırım Harbi Öncesi Trabzon'da İskan ve Göç Hareketleri

Trabzon'un fethinden sonra 16. yüzyıl sonuna kadar Trabzon sancağında büyük bir kısmı göç yoluyla olmak üzere hem dışa hemde içe dönük bir iskan siyaseti takip edilmiştir. Müdahaleci ve yönlendirmeci iskan siyaseti haricinde kalan müstakil yerleşmelerde sancakta ki demoğrafik hareketliliğinin bir parçasıdır. Hanefi Bostan'a göre, göç ve iskan siyaseti dönemine tanıklık edenler vardır ve bu isimlerin şahitliğine başvurmak gerekmektedir. Bu isimlerden ilki fetih sırasında Mahmut Paşa'nın katipliğini yapan Aşıkpaşazadedir. Aşıkpaşazade'ye göre, şehrin teslim alınması ve akabinde alınan güvenlik tedbirleri ile imparator ve ailesi gemiler vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmiştir.⁵²

Tanıklığına başvuru olan bir diğer müverrihte Chalkokondyles idi. Ona göre:

“İmparator David'in çocukları ve akrabalarıyla birlikte İstanbul'a gönderildiğini, Trabzon şehri halkının ise üç bölüme ayrılarak, bunlardan bir bölümünün sultanın hizmeti için ayrıldığını ve bunların sarayda silahtar ve sipahi oğlanı olarak görev verildiğini, bir bölümünün İstanbul'a yerleştiğini yazar. Ayrıca 800 erkek çocuğun Yeniçeri yapıldığını, sayıları belli olmayan bir kısım genç kızdan bir bölümü padişahın sarayına, diğer bir bölümünün de padişahın oğullarına ve yüksek memurlara hediye edildiğini kaydeder.”⁵³

Dönemin müellifi ve tanığı olan Doukas ve Kritovoulos'da adı geçen Bizanslı tarihçinin verdiği malumatları tamamlayıcı verileri paylaşmıştır. Aşıkpaşazade dışında kalan yerli vakanüvisler hem yabancı hem de yerli müverrihlerin verdiği bilgiler tekrarlanmıştır. Fethin ardından başlayan göç ve iskân çabaları hakkında kesin bilgi verecek bir vesikanın olmayışı dönemin tam olarak aydınlatılmasını engelleyen faktörlerin başında gelmektedir. Yekûnda şehirden göç eden hane sahipleri ile yerlerine gelen yeni hane sahiplerinin rakamları hakkında net bilgiler verilememektedir. Göç ve

⁵² Bostan, a.g.e., s.82; Aynı husus, 17. yüzyılda Fenerli Rum grupların mevki ve makam yarışı içinde buldukları bir esnada kendilerini asil göstermek için kullandıkları yöntemde tekrar karşımıza çıkmaktadır. Kilisenin hamiliğini yapmak isteyen “*Murisis ve İpsilantis*” aileleri Sultan II. Mehmet tarafından Trabzon'dan İstanbul'a nakledilmiş olduklarını ve Yüce Komneni'nin akrabaları olduklarını dile getirmeleri Bizans ürününün bir parçasıymış gibi görünmek arzusunda olduklarını göstermektedir. Fenerli Rum ailelerinin bu çabası ileride kendilerinin mühim vazifeler verilmesinde etkili olacaktır. Bkz. Salahi Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.92 – 105.

⁵³ Bostan, a.g.e., s.82.

iskân meselesini ayrıntılı irdelemek adına, içe ve dışa dönük göçler olarak irdelemenin faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

1.3.1. Dışa Dönük İskân ve Göçler

Dışa dönük yapılan göçlerin kesin kayıtları olmamak ile birlikte 1486 tarihli Mufassal Tımar Defteri'ne bakıldığında bazı bilgiler göze çarpmaktadır. Bu defterdeki değişik kayıtlarda Trabzon sancağında fetihten hemen sonra bazı Hristiyan bağ, bahçe ve asiya (değirmen) sahiplerinin Rumeli'ye ve İstanbul'a göç ettikleri belirtilmektedir. Aynı kayıtlar, Trabzon sancağından başka yerlere giden Hristiyan sipahilerin yanı sıra Trabzon'dan Rumeli'nin muhtelif noktalarına göç ettirilen kimselerin varlığına da doğrulamaktadır.⁵⁴

NO	Sürüldükleri Yer	Hane Sayısı	Tahmini Nüfus	Nüfus İçindeki Yüzdesi
1	Niğbolu – Lofça	9	45	%1.28
2	İstanbul	297	1485	%42.27
3	Tokat	3	15	%0.42
4	Bendereğli	6	30	%0.85
TOPLAM			1575	%44.83
Gayr-i Müslim Nüfus Yekûnu		315	3513	%100

Tablo 1: 1515 – 1553 Yıllarında Trabzon Sancağından Başka Yerlere Göç Ettirilen Gayrimüslimler⁵⁵

⁵⁴ Bostan, a.g.e., s.85 – 86.

⁵⁵ Bostan, a.g.e., s.91.

NO	Sürüldükleri Yerler	Hane Sayısı	Tahmini Nüfus	1583'teki Trabzon Sancağı Gayr-i Müslim ve Yüzdeleri
1	İstanbul – Yeniköy	3.000	15.000	% 11.40
2	İstanbul – Arnavutköy	500	2.500	% 1.90
TOPLAM		3.500	17.500	% 13.30
Gayr-i Müslim Nüfus Yekûnu			131.493	% 100

Tablo 2: XVI. Yüzyılda Trabzon Sancağından İstanbul'un Yeniköy ve Arnavutköy Kasabalarına Göç Ettirilen Gayrimüslimler⁵⁶

Yukarıda ki bölümlere eklenen tablo 1 ve 2'de 1486 – 1583 tarihleri arasında Trabzon sancağının çeşitli mntıklarından Rumeli başta olmak üzere İstanbul ve civar bölgelere göçe ettirilen gayrimüslimlerin tahmini olarak rakamları verilmektedir.⁵⁷ Rakamlar kesinlik teşkil etmese de kaynaklığına başvurulacak bazı isimlerin varlığını zikreden müellif Bostan, konuyu şöyle özetlemiştir:

“Trabzon sancağına ait 828 numaralı Hristiyan mülk sahiplerinin ailesi ve çocukları ile birlikte toplam 396 kişinin başka yerlere göç ettirildiği ve bir kısmının da kaçıp gittiği görülmektedir. Bunların dışında bazı müverrihlere göre 800 ve bazı müverrihlere göre de 1500 genci Fatih'in İstanbul'a gönderdiği ve bunlardan başka birçok kişi başka yerlere göçtüğü düşünülürse, Trabzon sancağından başka yerlere giden gayrimüslimler 'in 2000 veya 2500 kişiye ulaşır. Trabzon şehrinden en az 2000 kişinin göç ettiği göz önüne alındığında, toplam Trabzon şehir nüfusunun üçte birinin başka bölgelere göç ettiği sonucu ortaya çıkar ki, bu da şehir nüfusunun yaklaşık %36'sını teşkil eder.”⁵⁸

Bostan'ın çizmiş olduğu portre, döneme ait tahrir defterleri ve müverrihlerin verdiği malumatlara dayanmaktadır. Tahrirler ve müverrihlerin verdiği bilgiler ışığında 1486 tarihinde nüfusun 5 – 6 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1523 yılına ait tahrir kayıtları 6 – 7 bin civarında nüfusun varlığına işaret ederken 1583 yılına ait tahrir

⁵⁶ Bostan, a.g.e., s.92.

⁵⁷ Söz konusu tablolar ile çalışmanın ilk bahislerinde Hanefi Bostan'dan fazlasıyla yararlanılmıştır. Bunun nedeni de yazarın çalışmasını birinci elden kaynaklara dayanarak hazırlamasıdır. Fetih dönemi de dâhil olmak üzere 18. yüzyıla kadar geçen zaman zarfında Trabzon'un sosyo – kültürel hayatı ve genel tarihini aydınlatacak belgelerin azlığı, var olan belgelerinde tasnife muhtaç oluşundan dolayı çoğu çalışmalar birbirinin tekrarı mahiyetindedir. Ancak söz konusu asırlar arasında Bostan'ın kaleme aldığı çalışması daha çok arşiv vesikalarına dayanmakta, birçok çalışmada yer almayan belgeler tasnif edilerek gün ışığına çıkarılmıştır. Bkz. Bostan, a.g.e., s.88 – 93.

⁵⁸ Bostan, a.g.e., s.88.

kayıtları 10 bin civarında nüfusun kentte konakladığını bize göstermektedir.⁵⁹ Elde edilen rakamların tahrir defterlerine dayalı olması Klasik dönem Osmanlı tahrir kayıtlarının önemini ortaya çıkarmaktadır.

1.3.2. İçe Dönük İskân ve Göçler

Trabzon sancağından dışarıya gönderilenler olduğu gibi sancağa çeşitli görevler vasıtasıyla yerleştirilenlerden de bahsetmek mümkün gibi görünmektedir. Şehirdeki İslam etkisini artırmak için bölgeye iskân yapılmıştır.

Yine Bostan, 1486 tarihli tahrirden hareketle 258 haneden mütevellit 1290 kişinin kente kabul edildiğini belirtmektedir. Göç ve kendiliğinden kente yapılan akında toplam rakamın 1408 Müslümandan ibaret olduğunu ifade eden müellif, 1554 tarihinde sayının 1.536, 1583'e gelindiğinde kente yerleştirilen Müslüman sayısının 3.563 haneye yaklaştığını belirtmektedir.⁶⁰ Gelen göçlerin dışarıdan içe dönük yani ülkenin herhangi bir vilayetinden Trabzon'a yapıldığını göstermek açısından bir tez ortaya atan Bostan, nüfus artış hızından hareketle şunları söylemiştir:

“1520 – 1554 yılları arasındaki Müslümanların yıllık ortalama büyüme hızı %5.78'dir. Bu oran Barkan'ın yıllık %1.18 ve Lowry'nin 1.440'lık büyüme hızından hayli büyüktür. Demek ki 1520 – 1554 yılları arasında Trabzon şehrinde ki Müslümanların nüfusunun büyük çapta artışı, nüfus büyüme hızı ile izah etmem mümkün görünmemektedir. O zaman bu büyümeyi izah için iki şık bulunmaktadır. Ya büyük çapta bir Hristiyan nüfus ihtida etmiş veya şehre büyük oranda Müslüman nüfus yerleştirilmiştir.

Birinci şıkla ilgili meseleye gelince; 1554 tarihli Tahrir Defteri'nde yalnız yeni Müslüman olmuş 2 haneye rastlanmaktadır. Bu iki hane de dışarıdan gelmiş Gayr-i Müslimler içinde gözükmemektedir. Yine 1 hane Müslüman da şehre dışarıdan yerleşmiş zümme mahallesi içinde zikredilmektedir. Bunun ihtida edip etmediğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Yukarıda işaret edildiği üzere 2 hane dışında, şehirdeki zimmelerin ihtida ettiklerine dair bir kayıt 288 numaralı defterde mevcut değildir.⁶¹

⁵⁹ Lowry, **a.g.e.**, s.118.

⁶⁰ Bostan, **a.g.e.**, s.96 – 113.

⁶¹ Hanefî Bostan'ın tezini destekleyen bazı bilgiler Necmettin Aygün tarafından ortaya konulmaktadır. Lowry'nin şehirden dışarı yapılan göçleri neden olarak gösterdikten sonra Hristiyan şehirlilerin ödedikleri %25 dolaylarındaki ispence vergisinin din değiştirme/ihtida olaylarına neden olduğunu ve şehirde kalan Hristiyanların bu yüzden din değiştirerek kimlik kaybına uğradıklarını savunduğu tezi Aygün'e göre nüfusun artışı, açıklamaya yetersiz görünmekteydi. Buna dayanak olarak da 18. yüzyılı konu alan Trabzon kadı kayıtları üzerine yaptığı araştırmaları işaret ederek kayda giren sadece 40 – 50 kişi civarında ihtida olduğunu, Trabzon'dan İstanbul, Balkan şehirleri, Tuna ve çevresi ile Kırım taraflarına gidip buralarda

Geriyeye ikinci şık kalıyor ki, o da şehir merkezine çok sayıda Müslümanın göç ettirilmesi meselesidir. Trabzon sancağının Giresun ve Kürtün kazaları dışındaki kazalarda Müslüman nüfus fazla sayıda olmadığı için buralardan Trabzon şehrine nüfus aktarıldığı düşünülmemektedir. Torul kazasından 2 hane dışında Trabzon şehir merkezine Trabzon kazalarından Müslüman nüfus yerleştirildiğine dair arşiv belgelerinde bir bilgi bulunmamaktadır. O halde Trabzon şehrine iskân ettirilen nüfus başka sancaklardan getirilip yerleştirilmiştir.”⁶²

Müellifin düşüncesine göre, kentin nüfusu dışarıdan kente yapılan göçler ile artmıştır. Şehrin yeniden inşası ve kimliğinin yapılandırılması sürecinde başrol aktörü olarak Müslümanlar seçilmiştir. Merkezden yönetilecek kurumların inşası da bu sürece eklenince azımsanmayacak bir memur kitlenin kente hizmet için gönderildiği ihtimali ile karşılaşılacaktır. Bu ve bunun gibi örnekler artırılabilirle birlikte dikkatlerin çekilmek istendiği nokta, devletin kontrollü olarak bir iskân siyaseti takip ettiğidir. Belirlenen lokasyonlara ihtiyaç dâhilinde Müslüman nüfus yönlendirilerek, iktisadi hayatı canlı tutmaları istenmiştir. Bu hareketli demografik yapıda kontrol haricinde iskânlar da söz konusudur. Fakat bu yerleşimler çok sınırlı kalmakla birlikte esas olan hareketlilik devletin müsaadesi ile gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler devletin merkezi otoritesi ve gücünün sınırsız oluşu ile yakından alakalıdır. Sistemin sorunsuz işleyişi, tımar ve tahrir kayıtlarının neden - sonuç ilişkisi içerisinde tutulması sistemi tehdit edebilecek sorunların henüz ortaya çıkmadığını bize göstermektedir. En azından birbiri ile tutarlı bazı verilere istenildiğinde ulaşılması bu yorumun yapılabilmesini kolaylaştırmaktadır.

1.3.3. Ayanlık Dönemlerinde Göç ve İskân

Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan duraklamanın sancılarını çoğu kurumunda hissetmeye başlamıştır. Merkezden yönetilen devletin emir ve buyrukları artık taşrada bir takım bürokrasilere takılmaya başlamıştır. Merkezi kurumlarda istikrarın bozulmasını takip eden dönemlerde, rüşvet ve iltimaslar artmış, devlet kurumlarında görevli atamalarına kayırmacılık bulaşmıştır. Dahası, devletin övgü ile bakılan ve sorunsuz işlediği düşünülen klasik düzeni artık bozulmaya başlamıştır.

vefat eden, göç ediş sebebi veya sebepleri tam olarak bilinmeyen Müslim veya gayrimüslim yüzlerce göç kaydı söz konusudur. Dahası, 17. yüzyılda Trabzon'a bağlı Akçaabat nahiyesinde gayrimüslim ahalinin ellerindeki mal – mülkleri satarak başta Trabzon şehir merkezi olmak üzere farklı bölgelere yerleştikleri tespitini yapan Aygün, bölgede Müslümanların gelenek ve göreneklerinin daha yoğun yaşandığına belirtmiştir. Bkz. Aygün, **a.g.e.**, s.14 – 20.

⁶² Bostan, **a.g.e.**, s.104 – 105

Tımar sistemi⁶³ başta olmak üzere taşrada yaşanan bazı sıkıntılar gün yüzüne çıkmış, ahalinin içinden bir kesim “*başıbozuklar*”⁶⁴ olarak adlandırılmış ve mevcut düzenden rahatsızlıklarını şiddet içeren uygulamalar ile anlatma derdine düşmüşlerdi. Ortaya çıkan yeni oluşumlar ile merkezin arasında amansız ve bastırılması zor bir mücadelenin fitilleri ateşlenmiş olup neticede merkeze ait grupların bastırıldığı isyanlar arkasından var olan bazı güçlerinde palazlanmasına sebep olmuştur. Merkezi otoritenin yani İstanbul’un temsil ettiği gücün bir bakıma taşralarda ortakçısı konumunda görünmeye çalışan ayanlardı.⁶⁵

Trabzon havalisi, devletin yaşadığı sıkıntıyı yaşarken, ayanlık ve eşkıyalık bölgeyi hükmü altına almaya başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkışını Melek Öksüz şöyle anlatmaktadır:

*“1683’te başlayan Osmanlı – Avusturya savaşlarının getirdiği olumsuzlukları gidermek için devletin aldığı tedbirlerden biri, miri mukataaların “kayd-ı hayat” şartıyla malikâne olarak devlet ileri gelenlerine ve ayanlara iltizama verilmesiydi.”*⁶⁶

Ortaylı’ya göre de bu yapının altında yatan sebepler, siyasi etkenler ile açıklanabilirken başka değişkenler de mevcut idi. Ona göre; esasen bu değişme sosyal ve ekonomik yapının tüm kilit noktalarında ve günlük hayatın kendinde gözlenmekteydi.⁶⁷ Bu değişim, 18. yüzyıl boyunca süren bunalımlarla ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Aslına bakılırsa siyasi değişkenlerin getirdiği bazı yıkımların akabinde Osmanlı Devleti dış dünya ile arasında olan farklılıkları görmeye başlamıştır. Bu durumun kuvvetli bir yansıması,

⁶³ Tımar sisteminin bozulması ve neticeleri için bkz. Abdullah Bay, **Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 – 1850)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s.49 – 51.

⁶⁴ Celali isyanları konu alan çalışma için bkz. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası: Celali İsyancıları**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

⁶⁵ Ayanların ortaya çıkışını tetikleyen etmenler için bkz. Bay, **a.g.t.**, s.44 – 58; Ayanlık hakkında yapılmış müstakil bir çalışma için ayrıca bkz. Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

⁶⁶ Öksüz, **a.g.e.**, s.124; Ayanların gücünü tescillemesine sebep olan olaylar silsilesi için ayrıca bkz. Bay, **a.g.t.**, s.38 – 65.

⁶⁷ Ortaylı’ya göre; ayanlık müessesine bağlı şahıslar ve gruplar bir anda kendiliğinden ortaya çıkarak merkezi yönetim ile iktidar mücadelesine dâhil olmamışlar, evvela 15. ve 16. yüzyıllarda beylerbeyi ve sancakbeylerinin daha alt mahalli birimlerinde ayan ve voyvoda gibi nüfuz sahiplerinin mevcut olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Yeni çıkmış gibi görünen müessesenin zaten var olduğu ve geçmişinde Akkoyunlu ve Safevi gibi devletlerde hüküm sürdüğü bilinmektedir. O halde ayanlığın Osmanlı düzeninin bir parçası olduğu, sadece bir dönemin ürünü olmadığı gibi, (18. yüzyıl) sistemin de yabancı sayılmamaktadır. Geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, 3. Baskı, Ankara, 2008, s.355 – 397.

⁶⁸ İlber Ortaylı, **a.g.e.**, s.358.

sosyal – kültürel ve iktisadi değişmezlerde görülmektedir. Bahsi geçen kozmopolit normlar kendinden olmayan ve üstünlük arz eden yapıya boyun eğmekteydi ve bazı şartların değişmesi gerektiği sinyalleri, yeni bir gelişimin perdelerini aralamaktaydı. Sonuçta uygulanmaya çalışılan bu sistem ayanların elini taşralarda güçlendirmiştir. Trabzon ise, mütegalibelerden ayanlar türemiş, etrafına topladıkları taraftarlar ile halka zulüm etmeye başlamışlardı. Eşküyalar da ayanlardan geriye kalan boşluğu doldurmuş, usulsüz yaptırımlar ile ekonomik olarak güçlenmenin yollarını aramaktaydılar. Ortaylı'ya göre; ekonomik bağımsızlık gözeten kesimlerin Batı pazarları ile yoğun ticaret yapılan bölgelerden çıktıklarını belirlemiştir.⁶⁹

Göçlerin tema yapıldığı bir çalışmada Trabzon ve civarında yaşanan ayanlık sürecine de değinmemizin sebebi; aldıkları tedbir ve uygulamalar ile göçleri tetiklemeleridir. Himayesindeki alanların vergi tahsilatını tekelinde bulundurmalarından dolayı halkın üzerine yeni vergilerin yüklenmesi, var olan vergilerin de daha ağır bedeller ile tahsil edilmesi, halkın ayanlara borçlanmasına sebep olmuştur. Zorla toplanan vergiler, anarşiyi tetikleyici sert tedbirler, zulüm ve baskılar ile iyiden iyiye bunalan halkın bir bölümü çareyi göç etmekte bulmuştur.

Ayanlık sürecinde Ahalinin büyük çoğunluğu İstanbul'a göç etmiştir.⁷⁰ Bölgenin dışa verdiği göçler bununla sınırlı kalmamıştır. Baskılar ve ağır vergi yükü ile bunalan halkın göç etmekteki amacı; daha refah hayat sürebilecekleri toprakları aramaktı. Gümüşhane bölgesinde çıkarılan madenlerin varlığı bölgenin nüfus çekmesinde cazibe merkezi olmasına sebep olmuş ve kent çevresine ekonomik imtiyazlar elde etmek isteyenler göç etmiştir.⁷¹ Bu ve benzeri örnekler, Trabzon'un demografik dengesi açısından olumsuz örnekleri teşkil etmektedir. Zira göç eden bölgeden toplanacak vergiler geride kalan halkın üzerinden tahsil edilmekte olup, göçün yapıldığı kentlerde yiyecek, içecek ve barınma gibi problemler yaşanmaktadır. Söz konusu dönemler için,

⁶⁹ İlber Ortaylı, **Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.89.

⁷⁰ Yücel Özkaya, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu*", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XIV, Sayı 25, Ankara, 1982, s.172.

⁷¹ Baskıdan kaynaklı olarak Trabzon ve bölgenin sahil kesimlerinden iç kesimlere ekonomik bolluk için göç eden bir zümrenin varlığı hakkında bilgi için bkz. Kemal Saylan, "*XIX. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri*", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 20, Yıl 2016, s.275 – 292.

göçleri önleyici bir takım tedbirlerin alındığını yapılan inceleme ve araştırmalardan öğrenmekteyiz. Canikli Ali⁷² namıyla tanınan Osmanlı paşasına merkezden emir gelmiştir. Emre göre, Trabzon üzerinden başta İstanbul olmak üzere batı yönünde yapılan göç hareketlerini engellemesi istenmiştir. Bu örneklerin artırılması adına Öksüz'ün verdiği malumatların önemli olduğu kanısındayız.

“1719 Haziran sonlarında yazılı bir fermanla, göçlerin önlenmesi için bazı tedbirlerin alınmasının zorunlu olduğu belirtiliyordu. Bu tedbirler arasında; yaşadığı yeri terk etmek isteyenlere görevlilerce engel olunması, gizlice kaçanların yakalanıp yerlerine gönderilmeleri ve diğerlerine ders olsun diye cezalandırılmaları gibi tedbirler yer almaktaydı.

Eylül 1721 tarihinde Üsküdar'dan Trabzon'a kadar olan Karadeniz sahilindeki beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, zeamet ve tımar voyvodalarına, iskele eminlerine ve ayan-ı vilayete gönderilen fermanla, her iki tarafın selameti için İstanbul'a insanların gelmemesi emredilmekteydi.

1740 yılında Anadolu ve Rumeli'nin üçer kollarına da yollanan fermanlarda, yöneticilere, ev göçünün⁷³ getirdiği olumsuzluklar açıklandıktan sonra, vilayet işini görmek için gelenlerin arz ve mazhar ile gelseler dahi toplu halde gelmeyip mümkün mertebe az sayıda gelmeleri ve iş için geldiklerini gösterir belgeyi de yanlarında bulundurmaları istenmekteydi. İstanbul'a zahire ve eşya getiren tüccarlara her türlü kolaylığın sağlanacağı belirtildikten sonra bu gibi tedbirler ile taşranın kısa zamanda bayındır hale geleceği ve İstanbul'un da nüfusunun artmayacağı belirtilmekteydi.

1746 yılında İstanbul'a olan göçlerin engellenmesi için başta Trabzon valisi olmak üzere bölgedeki diğer görevlilere emirler gönderilmişti. 1784 yılında Trabzon Valisi Ali Paşa'ya gönderilen ferman'da; Karadeniz tarafından ev göçü ile gelenlerin İstanbul'da nüfusun artmasına ve kıtlığa sebep olduğu için bu göçlerin önlenmesi istenmekteydi.”⁷⁴

⁷² Ali Paşa'nın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bay, **a.g.t.**, s.98 – 105.

⁷³ “Ev Göçü” kavramı 17. yüzyıldan itibaren başlayan göçleri tanımlamak ve sınıflandırmak adına üretilen bir kavramdır. Klasik düzende başlayan bozulmalar, cephelerde alınan başarısız askeri seferler neticesinde kaybedilen toprakları terk eden halkın mevcut Osmanlı sınırlarına geri çekilmesi “ev göçü” olarak adlandırılmıştır. Bkz. Öksüz, **a.g.e.**, s.136.

⁷⁴ Öksüz, **a.g.e.**, s.138

17. ve 18. yüzyıldaki nüfus ve demografik hareketlilik geneli itibariyle âyan ve eşkıyaların şekillendirdiği ölçüde gelişme olanağı bulmuştur.⁷⁵ Söz konusu yıllar, kentin üzerine çöken kara bulutlar ve sorunların üst üste geldiği dönemler olması bakımından önemlidir. Zira iç tehditlere bağlı göçler yaşandığı gibi dış tehditlere bağlı gelişen bir süreçte vardır. Özgür Yılmaz, bir çalışmasında kent hakkında bahsi geçen asırlar ile alakalı şu tespitleri yapmıştır:

“...İç sorunlar yukarıda da bahsettiğimiz gibi merkezi otoritenin zayıflaması ve bölgesel isyan hareketlerinin ortaya çıkması sosyal dengelerde değişiklik yapmış ve halk yerini yurdunu terk etmiştir. Bu dönemde Trabzon’u tehdit eden en mühim dış mesele ise kuzeyden gelen Kazak tehlikesidir. Kazakların şayka adlı gemilerle yaptıkları akınlar sonucunda Trabzon kıyıları oldukça hasar görmüştür. Bunun yanında 18. Yüzyılın ilk yarısında savaşların getirdiği ağır vergiler ve otorite boşluğundan kaynaklanan eşkıyalık hareketleri halkın göç etmesine neden olmuştur. Uzun süren İran ve Rus savaşlarının doğrudan etkilediği bölgelerden biri olması bakımından Trabzon’da önemli göç hareketleri ortaya çıkmıştır.”⁷⁶

1.4. 1877 Yılına Kadar Trabzon’un Göç Serüveni ve Nüfusuna Dair İlk İzlenimler

Kentin fethinden başlayarak 19. yüzyıla gelinceye kadar demografik yapıda keskin sayılabilecek değişimler yaşanmıştı. Adı geçen yüzyılın öncesinde meydana gelen demografik değişimlerin yaşanma sıklığı mevcut düzenle yakından alakalıdır. Merkezi otoritenin zayıflaması, ayanların ve eşkıyaların bağımsız tutumları, iktisadi yapılanmanın ayanların kontrolünde şekillenmesi 17. ve 18. yüzyıldaki kilit gelişmelerdir. 19. yüzyıl ise Ortaylı’nın tabiri ile “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı” idi. Hakikaten devletin siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi olarak içinde bulunduğu çıkmazı anlamak için imparatorluğun geneline bakmakta fayda vardır.

⁷⁵ 17. ve 18. yüzyıllarda ayanların ve eşkıyaların düzeni tehdit eden varlıklarının 19. yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun temelinde yatan başlıca sebep olarak ise, Anadolu’nun iç kesimleri ve Balkanlar’dakine benzemeyen bir yapı içerisinden yükselmeleri gösterilebilir. Zira Doğu Karadeniz ayanları, Anadolu ve Balkanlarda ki gibi geniş düzlüklere ve arazilere sahip değildir. Fakat rakiplerine ve hatta devlet görevlilerine karşı çok sayıda silahlı adamı peşlerinden sürükleyebilecek bir potansiyelleri vardır. Bu potansiyel ile birlikte zaman zaman bir “savaş beyi” görevi icra edecek kadar askeri hizmetleri de oluyordu. Bu yönüyle palazlanan Karadeniz ayanları özellikle söz konusu dönemlerde Rusya ile yapılan savaşlara katılmalarından kaynaklı olarak 19. yüzyılın belirli dönemlerine kadar hayat sahası bulmuşlardır. Örnek için bkz. Özgür Yılmaz, “Tanzimat Döneminde İsyancı Bir ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi”, **Bellekten**, Cilt: LXXVIII – Sayı: 28, 2014, s.611 – 657; Genel bir değerlendirme için ayrıca bkz. Anthony Bryer, “Son Laz İsyanı ve Karadeniz Derebeylerinin Çöküşü”, Çev. Özgür Yılmaz, Ayşegül Kuş, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 20, 2016, s.309 – 326.

⁷⁶ Özgür Yılmaz, **Tanzimat Döneminde Trabzon**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon, 2012.

Yüzyılın başlarında Balkan topraklarında başlayan milliyetçilik cereyanları kısa zamanda Balkanların genelini tehdit eden bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır. Cephelerde Rusya ile yapılan savaşların askeri ve siyasi başarısızlık ile neticelenmesi devletin sınırlı imkânlarını tüketen faktörlerin başında yer almaktadır.

Özellikle Rusya ile karşılıklı olarak gelişen münasebetler, Trabzon'u yakından ilgilendirmektedir. Zira Rusya'nın açılmayı düşündüğü Karadeniz'in karşı cephesinde Trabzon yer almaktaydı. Trabzon sahillerine belli aralıklar ile düzenlenen saldırılar vasıtasıyla iç işleyişi aksatmaya çalışan Ruslar, aynı emellerle 17 Kasım 1810 yılında bir saldırı düzenlemiş ve bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Mehmet Emin Bey'in kaleminden öğrendiğimiz kadarıyla işgal amaçlı gelen Ruslar, Pulathane (Akçaabat) civarından karaya çıkarma denemesi yapmış ve direniş ile karşılaşmıştır.⁷⁷ Neticede direnişin ağır basması üzerine geri çekilen Ruslar kentte paniğe neden olmuştur. Arşiv belgelerinden hareketle aynı hadisenin savuşturulması karşısında sultan II. Mahmut'un memnun olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁸

Belirli dönemlerde cılız saldırılar düzenleyen Rus kuvvetlerine karşı başarılar elde edilmiş olsa bile Osmanlı güçlerinin Ruslara karşı genel olarak başarısız olduğu varsayıldığında devleti yakından ilgilendiren sorunların kenti de ilgilendirdiği gerçeği ile yüzleşmek durumunda kalınır. Çalışmanın demografi ile yakından ilintili olması, Rusya ile kurulan yakından temasta nüfus ile ilgilenileceğinin göstergesidir. 19. yüzyılda yaşanan göç ve nüfus hareketlerine bakmadan evvel dönemin nüfusunu yakından irdelememiz gerekmektedir. Kitlesele göç hareketlerinin başlamasından evvel yapılan nüfus istatistiklerinin bu dönemde yapılması nüfus araştırmaları için bir avantaj gibi görünmektedir. 1831 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre,⁷⁹ Trabzon'un dini dağılımı şöyledir:⁸⁰

⁷⁷ BOA, C.AS.32801.

⁷⁸ BOA, HAT, 1006/42221 - A

⁷⁹ Giresun ile alakalı demografik tespitler için bkz. İsmail Kıvrımlı, "Nüfus Ceride Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Giresun'un Nüfus Yapısı", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 10, Bahar 2011, s. 53-70.

⁸⁰ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.242 – 243.

Kaza Merkezleri	Müslüman	Reaya	TOPLAM
Trabzon	6.300		6.300
Rize ve Hemşin	30.457		30.457
Giresun ve Keşap	8.785		8.785
Görele	3.973		3.973
Vakf-ı Kebir	5.962		5.962
Pulathane (Akçaabat)	8.432		8.432
Yomra	6.755		6.755
Tonya	1.910		1.910
Sürmene	12.985		12.985
Of	18.940		18.940
Künyen	20.532		20.532
Reaya		11.431	11.431
TOPLAM	125.121	11.431	136.552

Tablo 3:1831 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Trabzon Vilayetinde Nüfusun Dinlere Göre Dağılımı

Tablo 3'teki istatistiki bilgiler dini dağılım esasına göre düzenlenmiştir. 1831 tarihindeki verilere sadece erkekler dâhildir. Buna karşılık kadın nüfusu sayıma eklenmemiştir. Erkeklerin dâhil edilmesi hususu askerlik ve vergi yükümlülerini tespit etmek amacına dayanmaktadır. Sayıma göre erkeklerin miktarı 6.300'dür. Reaya⁸¹ olan gayrimüslimlerin de 11.431 kişiden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle kentte Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfus karşısında ivme kazandığı ve rakamsal olarak da fazla olduğu tespitini yapabilmekteyiz. 1831 tarihindeki genel nüfus sayımının haricinde kentin mevcut rakamlarına ulaşabileceğimiz farklı kaynaklarda mevcuttur. Bunlar arasında; konsolos raporları, seyahatname ve salnameler örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu kaynaklar Trabzon ve çevresi için tafsilatıyla bilgi alınabilecek türden yapıtlardır. Özellikle Trabzon ve çevresini konu edinmiş ürünlerin meydana

⁸¹ Reaya terimi 19. yüzyılda genel olarak resmi anlamda Hristiyanlar için kullanılıyordu. Buna karşılık geçmişte din farklılığı gözetilmeksizin tüm çiftçiler (cultivators) için kullanılıyordu. Oysa pratikte, reaya Balkanlar'da Ortodoks Hristiyanlar – Bulgarlar, Rumlar, Sırlar – Ulahlar anlamına geliyordu. İlk defa 1831 sayımı Bulgarlara etnik isimleriyle yer vermiştir. Sayım memurları nadiren gayrimüslimleri bir grup "reaya – i milel-i selase" olarak adlandırıyor. Bu ise eski Osmanlı geleneğinde ayrı olarak listelenenlerden daha sık olarak üç ulusun Hristiyanları olan Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdi. Bilgi için bkz. Karpas, **Osmanlı Nüfusu**, s.244.

gelmesi için 19. yüzyılı beklemek gerekecektir. Zira bu yüzyıldan önce Trabzon ile alakalı böylesine bir külliyattan bahsetmek güçtür.

19. yüzyılda kentin çehresinde yaşanan değişime bağlı olarak çeşitli Avrupa devletleri tarafından konsolosluklar açılmıştır. Karadeniz'in ticari trafiğe açılması ile açılan konsolos şubeleri arasında paralellik vardır. Yine seyyahlarda ulaşım teknolojisine bağlı yaşanan gelişmeleri kullanarak kenti ziyarete gelmiştir. Sonuçta kent hakkında alabileceğimiz kaynakların sayısı çeşitlenmiştir. Bu bağlamda kente yolu düşen seyyahlar ve konsolosların kaleme aldıkları nüfus tahminleri bulunmaktadır. Bu verilerde şu şekildedir:

Yıl	Nüfus Kaynağı	Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer	Toplam
1803	P. Dupre	12.000	2.500	1.500	—	16.000
1812	J. Morier	—	—	—	—	25.000
1813	J.M. Kinneir	—	—	—	—	15.000
1819	Bijşkyan	—	—	—	—	9.000 Hane
1827	Fontanier	—	—	—	—	60.000
1833	Smith	3.500 – 4.000	500	250	80 - 90	15.000
1833	Outrey	—	—	—	—	25.000
1835	J. Brant	20.000 – 24.000	3.500 – 4.000	1.500 – 2.000	—	25 – 30.000
1837	H. Southgate	23.000	2.500	1.200	300	27.000
1839	C. Texier	6.000	1.500	500	—	8.000 Hane
1840	Ainsworth	—	—	—	—	25.000
1840	Fallmerayer	5.000	400	300	98	30 – 33.000
1843	Koch	—	—	—	—	30.000
1844	Ubicini	—	—	—	—	55.000
1847	Feruhan Bey	3.000	1.000	588	149	33.000
1851	Kons. Raporu	—	—	—	—	50.000
1854	H. Sandwith	—	—	—	—	20.000
1856	Kons. Raporu	—	—	—	—	70.000
1858	Mordtmann	—	—	—	—	60.000
1860	H. Brugsch	—	—	—	—	30.000
1860	Kons. Raporu	40.000	10.000	3.600	2.100	55.800
1868	Kons. Raporu	18.938	6.521	4.357	3.315	34.131
1869	T. Deyrolle	—	—	—	—	40.000
1876	J. Bryce	—	—	—	—	40.000
1879	H. C. Barkley	—	—	—	—	37.000
1891	V. Cuinet	—	—	—	—	35.000
1893	Lynch	—	—	—	—	45.000

Tablo 4: 19. Yüzyılda Seyyahların ve Konsolosların Trabzon İçin Yaptıkları Nüfus Tahminleri⁸²

⁸² Yılmaz, *Tanzimat Döneminde...*, s.47.

Seyyah	Seyahat Yılı	Nüfus Tahminleri	
		Nüfus	Hane
J.M. Kinneir	1813	15.000	—
Bıjışkyan	1819	—	9.000 Hane
Smith	1833	15.000	—
J. Brant	1835	25 – 30.000	—
C. Texier	1839	—	8.000 Hane
W.F. Ainsworth	1840	25.000	—
J.P. Fallmerayer	1840	30–33.000	—
K. Koch	1843	30.000	—
Feruhan Bey	1847	33.000	—
H. Sandwith	1854	20.000	—
A.D. Mordtmann	1858	60.000	—
V. Minutoli	1860	30.000	—
T. Deyrolle	1869	40.000	—
J. Bryce	1876	40.000	—
H.C. Barkley	1879	37.000	—
H.F.B. Lynch	1893 - 1898	45.000	—
V. Cuinet	1891	35.000	—

Tablo 5: 19. Yüzyılda Seyyahların Trabzon İçin Yaptıkları Nüfus Tahminler⁸³

Yukarıda verilen tablo 4 ve 5’de Trabzon kentine ait farklı tarihlerdeki tahmini nüfuslar sıralanmıştır. Tablo 4’de hem seyyahların hem de konsolosların kronolojik tahminleri iç içe verilirken, tablo 5’de tamamen seyyahların verdiği malumatlardan hareketle hazırlanmış veriler bulunmaktadır. Bu tablolar kronolojik sıradan sapmadan hazırlanmıştır. Yapılan her iki istatistik bilgileri de tahmini ve ortalama rakamlardan ibarettir. Bununla birlikte yapılan bu istatistiğin kente dair yapılacak göç ve iskân yorumlarına ışık tutacağı kanısındayız.

⁸³ Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.40.

Konsolos ve seyahatnamelerden elde edilen verileri değerlendirmeden evvelce Kemal Karpat'ın çalışmasından elde edilen verileri karşılaştırmakta fayda olduğu düşüncesindeyiz. Zira Karpat'ın nüfus sayımından elde ettiği rakamlar ile şehri ziyaret eden seyyahlar ve seyyahlara oranla kentte uzun soluklu kalan konsolosların aktardığı rakamlar arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. 1831 sayımlarının vilayet genelinde dağılımını yayımlayan Karpat'ın şehir merkezindeki erkek nüfusu 6300 olarak verdiği görülmektedir.⁸⁴ Bu nüfusun Müslüman erkeklerden teşekkül ettiği sayımın genel kaidesinden anlaşılmaktadır. Sayımın temel maksadı askerlik yapacak ve vergi verecek kesimlerin (Müslüman erkekler) tespitinden ibarettir. Öte yandan Müslüman erkek rakamlarının tutulduğu sayımda gayrimüslim erkeklerin sayısına ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Bu hususta bilgisine başvurduğumuz Karpat ise, reaya başlığı altında kayıt edilenlerin devlet literatüründe Hristiyanları kastettiğini belirtmiş, 11.431 gibi bir rakamın varlığını zikretmiştir. Bu rakamın Müslüman olmayan kesimi kastettiğini varsayarsak şehir merkezinde nüfus tahmini hayli değişmektedir. İlk olarak 6.300 kişiden ibaret olan Müslüman erkek nüfusun iki ile çarpımından⁸⁵ 12.600 gibi kesin olmayan bir rakama ulaşılabacaktır. Benzer bir hesabın Çadircı tarafından yapılmış, söz konusu erkek rakamından hareketle kentte aynı miktarda kadın yaşadığı tespiti ile 13.000 rakamına ulaşmıştır.⁸⁶ Fakat şehirdeki gayrimüslimlerin sayısını bu hesaplama dâhil etmemiş ve rakam belirtmemiştir. Ortaya çıkan ortalama 12.000 – 13.000 rakamına reaya nüfusunun eklenmesiyle 25.000 civarında bir rakamın ortaya çıktığı, bu rakamında konsolos ve seyyah tahminlerinden fazla olduğu sonucuna varılmıştır.⁸⁷ Kent nüfusuna ilişkin çarpıcı bir bilgi Aygün tarafından yapılmış, adı geçen tarihe ait sayımın neticesinde belirlenen erkek nüfusu 6.300 olarak yinelenmiş, bu rakamdan hareketle kent nüfusunun 31.500 kişiden ibaret olduğu ifade edilmiştir. Aygün, bu sayıyı elde etmek için 6300 rakamını 5 ile çarpmış, sonuçta da bu rakama ulaşmıştır. Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere kişi

⁸⁴ 1831 tarihli sayımın erkeklerden ibaret olduğunu belirten Kemal Karpat mevcut yazılı rakamların eksik olduğunu, vilayet geneline yayılan nüfusun daha fazla olması gerektiğini zikretmiştir.

⁸⁵ Nüfusun iki ile çarpımı sonucu elde edilen rakamların kesinliğinden kuşku eden bazı araştırmacılar da mevcuttur. Bilgi için bkz. Cem Behar, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500 – 1927 – Tarihi İstatistikler Dizisi 2**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996, s.69.

⁸⁶ Musa Çadircı, "*Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulanması*", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1998, s.191-198.

⁸⁷ Aygün'de 1830'lu yıllardan evvel kent nüfusunun 20 bin civarında seyrettiği ihtimali üzerinde durmuştur. Bu rakamda 1831 tarihinde yapılan sayımlara dikkat çektiği gibi seyyah ve konsolosların tahmininden fazla nüfusun kentte olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Bkz. Aygün, **a.g.e.**, s.18.

sayısını 2 ile çarpmak, hane sayısını da 5 ile çarpmak Osmanlı dönemine ait nüfusun tahmini izdüşümünü çıkarmak için kullanılan en yaygın iki yöntemdir. Aygün'ün kişi sayısını 5 ile çarpması (yaygın kullanıma göre 2 ile çarpması gerekirken) ve elde ettiği rakamı kent merkezi nüfusu olarak onaylaması en başta 1831 tarihine ait rakamları aşmaktadır.⁸⁸ Eğer Aygün'ün rakamlarını referans kabul edersek, vilayetin toplam nüfusu Karpat'ın verdiği 136.552 rakamını hayli aştığı görülmektedir.⁸⁹

Netice itibariyle elde edilen nüfus verilerinin kesinlikten uzak olması beklenmekle birlikte sadece ilgili dönemler ile alakalı tahminden ibaret olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Varılan sonuçların sağlamlasının her maksatta yapılması zorunlu görünmektedir. Söz konusu sağlamanın yapılabilmesi için evvelce elde bulunan yazılı verilerin kullanılması elzemdir. Fakat mevcut verilerin birbirleri ile çelişkiler içermesi ve bazı noktalarda tutarsız oluşları sağlama yapmak için farklı yöntemlerin takip edilmesini zorunlu kılmaktadır. Öte yandan kentin büyüklü küçüklü limanlara sahip olması, dar olanaklar ile ticari ilişkilerin yürütülmesi kent nüfusunun değişkenlik göstermesine sebep olmuştur. Kentin kuzeyinde Rusya ile yaşanan iktidar ve egemenlik kavgası da bu sürece eklenince demografik tespitler yapmak epeyce zor hale gelmiştir. Bu bakımdan elde mevcut imkânlar olsa bile bir kentin nüfusunu tahmin edebilmek kolay bir uğraş değildir ve her zaman istenilen sonuca ulaştırmaz. Demografik tespitlerin tutarlı olması için incelenen dönemlerdeki ticari durum ile sosyal ve kültürel hayat gibi değişkenlerin bilinmesi gerekmektedir. Çalışmanın inceleyeceği süreçlerde bu varsayım göz önünde bulundurulmuş ve göçler üzerinden nüfus tahminleri çıkarılmıştır. Bunun için öncelikli olarak 18. yüzyıldan başlamak üzere 19. Yüzyıla kadar geçen dönemde yaşanan demografik hareketliliğin sebeplerini bilmekte fayda vardır. Bu çaba sonraki dönemlerde yaşanacak göçler ile yapılacak bir mukayeseyi anlamlı ve tutarlı kılacaktır. Böylece

⁸⁸ Konuya açıklık getirmek isteyen Aygün, verdiği rakamlara istinaden Karpat'ın "*Osmanlı Nüfusu*" isimli çalışmasını referans kullanmıştır. Fakat Karpat, kent merkezini 1831 sayılarına bağlı kalarak 6300 erkek olarak zikretmiştir. Sancak merkezine ait bir nüfus tahmininde bulunmamıştır. Eyaletin toplam nüfusunu tablo şeklinde yayınlamış ve kent merkezi ile eyaletin toplam nüfusunun düşük olduğu belirtmiştir.

⁸⁹ Karpat, 1831 tarihli sayımın neticelerini değiştirdiğini, zorunlu yeniden hesaplamalar ve düzeltmeler yolu ile rakamların revize edildiğini, sonuçların kendisine ait olduğunu belirtmiştir. Uygulanan yöntemde uygun idari bölünmelerin esas alındığını, mevcut idari yapının bazı yanlışlıklar içerdiğini, bunun kaynağı olarak da sayımı yapan memurların birbirlerinden bağımsız olarak kendi sayım yöntemlerini takip etmesi olarak zikretmiştir. İdari yapılanmanın esası olarak da Fazıla Akbal'ın mevcut çalışmasından yararlandığını ifade etmiştir. Bkz. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.242 – 243.

incelemesi yapılacak göçlerin öncesi ve sonrasına ait demografik tespitler yapabilmek kolaylaşacaktır.

Necmettin Aygün, 18. yüzyılda yaşanan göçlerin sebebini izah ederken yaşanan iktidar kavgasına dikkat çekmiş ve tespitlerini şöyle aktarmıştır:

“Doğu Karadeniz’de XVIII. yüzyılda yaşanan göç olgusunda önemli etkenlerden biri yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslarla girişilen uzun savaşların yarattığı sosyal ve ekonomik sorunlardır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti’nin giriştiği savaşlardan hemen hemen mağlubiyetle ayrılması, yıllar önce fethedilen topraklara doğru akın akın giden insanların bu defa geriye anayurtlarına doğru göç etmelerine neden olmuştur. 1768 – 1774 Osmanlı – Rus savaşı ve devamında Kırım’ın Ruslar tarafından işgal edilmesi⁹⁰ Müslüman nüfusun Anadolu’ya doğru kapsamlı bir şekilde göç etmesine yol açmıştır. II. Katerina⁹¹ tarafından verilen garantiye rağmen Kırım yarımadasından tüm Müslümanların uzaklaştırılması⁹² ve yerine Ruslara yakınlık duyan Müslümanların yerleştirilmesi siyaseti planlı bir şekilde yürütülmüş, Kırım’dan Anadolu’ya doğru 1772 yılında başlayan ilk göç hareketi devam eden yıllarda giderek hızlanmıştır.”⁹³

⁹⁰ Rusların Kafkasya üzerinden başlattığı ilerleme hareketi ileriye dönük büyük sorunları beraberinde getireceğinin farkında olan Osmanlı resmi makamları bölgede yaşamlarını sürdüren Çerkes ve Abazaları kendi tarafına çekmek suretiyle yeni bir politika geliştirme yolunu seçmiştir. Bu politikanın amacı, Rusların ilerleyişi ve Karadeniz’i tehdit etmelerine kesin şekilde son verme isteğidir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti, bölgede yaşayan kavimlerden Osmanlıya bağlılık senedi istemiş, bölgede Osmanlı otoritesinin etki alanı hem genişletilmeye hem de yazılı bir beyannameyle güvence altına alınmak istenmiştir. Bilgi için bkz. Zübeyde Yağcı, “Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması”, **Karadeniz Dergisi**, Yıl 1, Sayı 2, Bahar 2009, s.99 – 112.

⁹¹ Çariçe Katerina II’nin teminat vermesine rağmen Kırım’ı ilhak etme sebebi Nikitii Potemkin’in Katerina’ya yazdığı nottan anlaşılmaktadır. İlhaktan önce kaleme alınan notta, Kırım’ın, Rusya’nın Karadeniz’deki ve güneydeki güvenliği için mutlaka ilhak edilmesi gerektiğini belirtmesi etkili olmuştu. Potemkin’e göre, Bug nehri boyunca veya Kuban bölgesinde ki Türkler (Tatarlar) gözaltında tutulsa bile, Kırım alınmadan Karadeniz’in güvenliğini ve kontrolünü sağlamak mümkün değildir. Potemkin’in çariçeye notu ve politikaları hakkında geniş bilgi için bkz. Kezban Acar, **Başlangıcından 1917 Bolşevik Devrimi’ne Kadar Rusya Tarihi**, Nobel Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2004, s.160 – 161; Potemkin’in tavsiyesine olumlu yanıt veren Katerine, Kırım’ın ilhakını Rusya’nın güvenliğine bağlamamış (amacı hedef saptırmak), Osmanlı’nın Kırımı müdahalesi ve bu müdahale sonrasında ortaya çıkacak kaosu önlemek adına yapıldığını belirtmiştir. Kırım nüfusunun farklı etnik gruplardan oluşması karşısında Rusya göçü tetiklemiş, isteyenlerin Osmanlı Devleti’ne göç etmesinde bir sakınca olmadığını belirtilerek göç edenlerin yerine ekonomiye hayat vermeleri adına bölgeye nüfus çekmiştir. Bkz. Acar, **a.g.e.** s.161.

⁹² Trabzon vilayetinde tarım arazilerinin kısıtlı, coğrafi şartların elverişsiz olmasından dolayı halkın geçim kaynaklarının sınırlı olduğu bilinmektedir. Bu duruma sanayi kollarındaki yetersizlik ve teknolojik gelişmelerin takip edilememesi de eklenince reaya için durum epey ciddi bir sorun haline gelmiştir. Durumun üstesinden gelmeye çalışan halkın kendilerince bazı yöntemler bularak Rusya ve Romanya ülkelere işçi göçü yaptıkları tespit edilmiştir. İşçi olarak Müslümanların aileleri Trabzon’da bulunmasından dolayı bir süre sonra geri döndükleri fakat gayrimüslim işçilerin aileleri ile bölgeden ayrılmaları geri dönmeye pek niyetli olmadıklarını gösteren bir bulgudur. Rusya ile siyasi ve ekonomik şartlardan dolayı yaşanan çekişmede bölgelerinden uzaklaştırılan Müslümanların yerine gayrimüslim tebaanın yerleştirildiği fikri güçlenmektedir. Bilgi için bkz. Necmettin Aygün, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Yapı”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 17, Bahar 2008, s.80 – 100.

⁹³ Aygün, **a.g.e.**, s.57.

Söz konusu dönemde yaşanan öncü göç hareketleri devletin kontrolü kaybettiği, planlı yapılan iskân siyasetinin devam ettirilemediğini göstermektedir. Bu süreçten itibaren anayurda çeşitli sebepler ile başlayan kitlesel ricat hareketleri devlet kontrolü dışında gerçekleşmiştir. Karadeniz'in karşı kıyısında meydana gelen bu gelişme Trabzon'u etkisi altına almakta gecikmemiştir. 25 Mayıs 1778 tarihine ait Trabzon Kadı Defterlerinden elde edilen bilgiye göre, Kıırlı bir grup ahali Trabzon limanına yanaşarak kentte konaklama imkânı aradığı sırada devlet ricali olaya müdahale etmiştir. Sorunu çözmek isteyen idareciler, hem göçmenleri iskân edebilmek için gerekli altyapıyı hazırlamış hem de ülke geneline yayılan göçmenlerin ihtiyacını karşılamak için yardım toplanmasına karar vermiştir.⁹⁴

1.4.1. 1856 – 1864 Yılları Arasında Kıırım ve Kafkasya'dan Trabzon'a Yapılan Göçler

Karadeniz ve çevresinde Ruslara karşı başarısız olan Osmanlı Devleti sonucu ağır olan antlaşmalara imza atmak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmaların sonucu ise göç ve siyasi kayıplar şeklinde Osmanlı'ya geri dönmüştür.⁹⁵ Özellikle Osmanlı toprak sahasının Rus yayılması için elverişli bir alan olması ve devletin eski gücünden yoksun oluşu bu süreci hızlandırmıştır. Bu sayede Moskova yönetimin ileriye dönük politikaları engel ile karşılaşmadan hayat sahası bulmuştur.

Rusların yönlendireceği göç hareketlerinin temelinde ekonomik ve siyasal kaygıların olduğu bir gerçektir. Yayılmacı Moskova yönetimi boşalttıkları arazileri Rus köylüsü ile ihya etmeye çalışmıştır. Şehir hayatını temsil eden bir grup Kıırım merkezini Rusların hâkim egemen anlayışı ile şekillendirirken, Rus köylüsü de boşalan topraklara sahip çıkmaya çalışmıştır. Bu durum Rus idarecileri ve Moskova yönetimi tarafından titizlikle uygulanmıştır. Rusların icraatlarında ortakçısı konumunda olanlarda daha önce belirtildiği üzere Osmanlı'dan ayrılan Rumlar ve bir kısım Ermeniler olmuştur.⁹⁶

⁹⁴ Aygün, a.g.e., s.58.

⁹⁵ Kafkasya'da yaşanan siyasi çekişmeler için bkz. Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas – Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: VI, Sayı 2, 2006, s.447 – 462.

⁹⁶ Abdullah Saydam, **Kıırım ve Kafkas Göçleri (1856 – 1876)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 2010, s.64 – 65.

Trabzon, Rusların uyguladığı politikalara maruz kalan ve şok dalgasını ilk karşılayan Osmanlı şehirlerinden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yeniden çizilen sınır hattı Kırım ve Kafkasya dolaylarında yaşayan Müslümanları endişeye sevk etmiştir. Rus yönetiminin egemenliği altında kalmış olan bazı Müslümanlar Osmanlı Devletine göç etme talebinde bulunanlar olmuştur. Örneğin: Halkın ciddi bir kesimini Müslümanların oluşturduğu Kırım'da Rusya'nın egemenliğinden hoşnut olmayıp göç talebinde bulunan Kırım ve Kafkas müftüsünün sözleri düşündürücüdür. Müftünün sözlerini İstanbul'a nakleden Trabzon Valisi Osman Paşa'nın belirttiğine göre;

“İslam dinine mensup oldukları için Osmanlı Devleti'nden ayrılamayacaklarını ve Rusya'ya tabii olamayacaklarını beyan edip göç etmek istediklerini, fakat Rusya'nın güçlük çıkarabileceği dikkate alınarak iki devlet arasında yapılacak görüşmelerle hal yoluna konulmasını istemişlerdi.”⁹⁷

Halkın göç etme isteklerinin perde arkasında İslam'dan olmaları, farklı bir dine mensup devletin egemenliği altında yaşamının bedeli ve akabinde karşılaşacakları yeni düzenin sürprizlerine hazır olmadıkları yukarıdaki bilgiden anlaşılmaktadır. Ancak, göç edip - etmemek arasında kalmaları da gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Hayatlarının uzun bir dönemini yaşadıkları toprakları bir anda baskı yoluyla terk etmeleri göçmen psikolojisi gereğince kolay olmayacaktır. Kararsızlığın sürekli bir soru işareti olarak kafaları meşgul etmesi aslına bakılırsa göçmenlerin zararına sonuçlar doğuracak bir olgudur. Gerçekleşmesi muhtemel olan bir göç yoluna düşmeleri halinde geldikleri mahallerde bu kararsızlığı devam ettireceklerine kuşku yoktur. Geri dönme ümitleri son bulana kadar bu kuşkunun süreceği ve bölgeye kendilerini ait hissetmeyecekleri gibi verilen olumlu mesajların onlarda karşılık bulma ihtimali düşük olacaktır. Bunun yanı sıra, göç etme niyeti sürekli hazır bir plan olarak bekletilirken mevcut durumun değerlendirilmesi ile topraklarında yaşama imkânı aramaları gayet tabii karşılanmalıdır. Özellikle Kafkasya bölgesinde son söylenen planın uygulandığını kanıtlayan bir hareket kolay teslim olunmadığının bariz kanıtıdır. Müridizm hareketi ile yayılmacı Rus

⁹⁷ Saydam, a.g.e., s.70.

politikalarına ket vurmaya amaçlayan girişim Kafkaslarda hürriyet ateşini yakmıştı. Müridizm hareketi, bölge için yeni bir devrin habercisi niteliğindedir.⁹⁸

1856 Kırım Savaşı'nda⁹⁹ Batılı güçlerin desteğini arkasına alan Osmanlı Devleti, Rusya ile olan mücadelesinde soluklanma fırsatı yakalasa da Kafkasya ve Kırım dolaylarında yine aynı dışlayıcı politikalar devam etmiştir. Aksine Rusya'nın kendisini daha da serbest hissettiği de yaşanan göçlerin boyutu düşünüldüğünde kendiliğinden ortaya çıkacak olan bir gerçektir. Bu duruma Müridizm hareketi ve Şeyh Şamil'in müritleriyle 1859 yılında ele geçirilmesi eklenmiş¹⁰⁰ ve bu tarihten itibaren Ruslar bölgede daha saldırgan bir politika izleme yolunu da seçmişlerdi. Bölge artık Türklerden veyahut Müslümanlardan temizlenmeliydi ve Ruslar tarafından bu fırsat vakit kaybetmeden kullanılacaktır. Hristiyanlaştırma siyaseti, vergi ve angaryalar, katliamlar ve Rus göçmenlerinin iskân edilmesi¹⁰¹ gibi etkenler Kırım – Kafkasya bölgesinin Ruslara teslim edilmesini kolaylaştıran uygulamaların sadece bazılarıydı.¹⁰²

⁹⁸ Müridizm hareketi 19. yüzyılda ve sonrasında Kafkasya'da etkinlik kazanan ve Ruslara karşı başlatılan direniş hareketine verilen özel bir addır. Bilgi için bkz. Saydam, **a.g.e.**, s.46 – 62; Özgür Yılmaz, “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, **Mavi Atlas Dergisi**, 3/2014, s.134; Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s.36 – 37; Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Samsun Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, Samsun, 2013, s.10 – 19; Abdullah Temizkan, “Kuzey Kafkasya “Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: IX, Sayı 2, İzmir, 2009, s.165 – 190; Fikret Efe, “Şeyh Şamil'in Mektuplarının İçerik Analizi”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 16, Sayı 2, 2003, s.263 – 280.

⁹⁹ Kırım Savaşı'nın Osmanlı belgelerine yansıyan şekli için bkz. **Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853 – 1856)**, Yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Mustafa Küçük, Yusuf İhsan Genç, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006.

¹⁰⁰ 1856'dan 1862'ye kadar Kafkasya genel valisi olan Prens Alexander İvanoviç Baryatinski'nin düşünceleri İmam Şamil'in teslim alınmasından sonra Rusların Kafkasya'da izlediği politikayı aydınlatan örnekler ile doluydu. Baryatinski'ye göre, Rusya, bölge halkının elit kesimi ile ilişkilerini iyi tutmalı; onların ayrıcalıklarını yeniden kurmalı; baskı yerine hoşgörü ve saygı politikasını izlemelidir. Ayrıca, Rusya Kafkasya'da Ortodoksluğu yaymalı ve Müslüman din adamlarının toplum içindeki etkisini azaltmalıdır. Bunun için öncelikle hanların otoritesini güçlendirmelidir, çünkü onlar yönetimde şariat yerine adaletleri temel almaktadır. İkinci olarak Müslüman kadınları eğitmek gerekmektedir. Teslim alınan Şamil ve adamları Osmanlı Devleti'ne sürgün edilmeli, böylece bir daha bu bölge halkı üzerinde etki kurmaları engellenmelidir. Generalin düşüncelerinde açıkça görüleceği üzere Müslüman düşmanlığı vardır ve hanların şariat yerine adaleti kullanmaları Rusların işine gelmekteydi ki bu örnek açıkça Kafkasya'da şariat ve benzeri İslami unsurların istenmediğini bizlere göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. Acar, **a.g.e.**, s.211 – 212.

¹⁰¹ Bilgi için bkz. Osman Köse, “Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti”, **1864 Kafkas Tehciri – Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.117 – 136.

¹⁰² Kırım Harbinden sonra uygulanan yıldırma politikaları 1772 yılından itibaren uygulanan politikaların benzeri mahiyetindedir. Fakat bu defa öncekilere oranla daha kararlı hayata geçirilen politikalar göçlerinde belirli aralıklarla kitlesel hale dönüşmesine sebep olmuştur. Bilgi almak için bkz. Nedim İpek, **a.g.e.**, s.13 – 19.

Bölgede yalnız kalan Rusya, göçleri tedrici olarak hayata geçirme yolunu seçmiştir. Saydam göçlerin bilhassa 1856 – 1857, 1860 – 1862, 1864 – 1865 tarihlerinde büyük ivme kazandığını belirtmektedir. İlk dönemde yaşanan göçlerin Kırım Savaşı'nın bitiş sıcaklığından kaynaklandığı aşikârdır. Ancak savaş devam ederken münferit göçenler de olmuştur. Mesela, Gözleve'den Hocabek tarafına gönderilmek istenen Rusyalı Hristiyanlardan bazıları, oraya gitmeyerek Osmanlı Devleti'ne gitmek istediklerini bildirmeleri üzerine kendilerine ruhsat verilmiştir.¹⁰³ Bu örnek sadece Müslümanların göç sürecine katılmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlı askerinin çekilmesini takiben halk içinden kimselerde orduyu takip ederek aralarına karışmış ve Anadolu sınırlarına göç ettiği gibi kimilerinin göç hazırlıklarını tamamlamak üzere çaba sarf ettiği de ricatın genişlediğini göstermektedir. Halkın asker arasına katılarak göç etmesi bu dönemden itibaren sıklıkla tekrarlanan bir senaryo idi. Yenilgiler ile geri çekilen ve toprakları teslim eden ordunun arkasından halkın onları takip etmesi şeklinde göç sürmüştür. 1860 – 1862 yıllarını kapsayan iki yıllık göçler de Osmanlı topraklarına hazırlık yapıp savaşın bitiminden sonra topraklarından ayrılan kesimleri içermektedir. 1859 yılında Şeyh Şamil ve kuvvetlerinin de teslim alınması bu tarihten sonra yapılacak göçlerin baskın şekilde artmasını tetiklemiştir. Göçlerin sürekli artması karşısında Osmanlı makamlarının ihtiyaca yeteri oranda cevap verememesi devletin bu duruma hazır olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Zira 1860 yılında göç dalgasının hızlanması yeteri miktarda para, çadır, yiyecek ve taşıma vasıtası teminini zorlaştırmış, ilgili makamlar sorunun büyümesi ve mevcut sınırlar içerisinde iaşenin bozulmasını engellemek için geçici çözümler üretmek zorunda kalmıştır. Göçmenlerde sağlık sorunlarının baş göstermesi üzerine hem önlem olması hem de hazırlıksız yakalandıkları göçmen problemini çözüme kavuşturmak amacıyla geçici iskân mıntıkları kurularak vakit kazanmak yolunu seçen Osmanlı idaresi tehlikenin boyutunu anlamaya çalışıyordu.¹⁰⁴ 1864 yılına gelindiğinde ise Kafkasya'nın işgali neredeyse tamamlanmak üzereydi. Aynı yıl içerisinde Rus kuvvetlerinin önünden kaçma ve göç etme sırası Tatarlardan, Abhazalardan, Noğaylardan ve diğerlerinden sonra

¹⁰³ Saydam, **a.g.e.**, s.81.

¹⁰⁴ Osmanlı Devleti'nin imkânlarının kısıtlı olması ve hazinenin göçlerin yükünü karşılayacak bütçesi olmamasına karşın göçmenlerin refahına ilişkin arşiv vesikasının mevcut olduğunu bildiren McCarthy, ulaşabildiği kayıtlarının listesini hazırlamıştır. Bkz. McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s.42.

Çerkeslere gelmiştir. 21 Mayıs 1864¹⁰⁵ yılı Çerkeslerin Kafkasya sınırlarını terk ederek kitleler halinde Osmanlı topraklarına yaptıkları ricatın tarihi olarak hafızalara kazınmıştır. Modern olarak tabir edebileceğimiz Rus ordusu karşısında direnemeyen Çerkes birlikleri baskı ve zulümden, bir görüşe göre de “soykırımdan”¹⁰⁶ kaçarak Karadeniz’in kuzey sahillerine akın etmekteydi.

Rus yayılmasının önüne geçilemeyince Kafkas halkları hür olmak, can, mal ve ırz güvenliklerini teminat altına alabilmek amacıyla göç kararı almıştır.¹⁰⁷ Göç etmeye karar verenler vaktin sınırlı olmasından dolayı taşınabilecek tarzda eşyalarını yanlarında götürürken taşınamaz mallarını arkalarında bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Kitleler halinde yollara düşen ahali aşılması zor dağ yolları, yamaçlar ve hendekleri aşarak bulabildikleri veyahut ulaşabildikleri liman kentlerine yönelmişler, kendilerini nakledecek vasıtaları beklemeye başlamışlardı.

Resmi Osmanlı istatistiklerine göre 1854 – 1864 yılları arasında Çerkezistan ve Kırım’dan toplam 311.333 kişi, 1864’te Kafkasya’nın tamamının düşmesini müteakip 1864’ün Ağustos ayına kadar 283 bin kişinin¹⁰⁸ göçmen olarak yer değiştirdiği tespit edilmiştir. Saydam 1864’e kadar gelen muhacir miktarının 595 bini aştığını belirtmiş ve bunların daha ziyade iskân olunanların bilgileri olduğu söylemiştir.¹⁰⁹ 1865 yılı rakamlarının ilavesiyle söz konusu rakamın 700 bin civarında olduğu, ölenlerin hesaba dâhil edilmesiyle yekûnda rakamın 1 milyon ile 1.200 bin civarında seyrettiği düşünülmektedir.¹¹⁰ İpek’e göre de, söz konusu yıllar arasında yaşanan göçlerin 600 bin

¹⁰⁵ Kafkasya’dan sürülen Çerkes toplumunun göçü hakkında ulaşılan mevcut belgeler bulunmaktadır. Geniş bilgi almak için bkz. Nedim İpek, “1864 Kafkas Göçü Araştırmalarında Kaynaklar ve Yöntem Sorunu”, **1864 Kafkas Tehciri – Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.45 – 70; Ayrıca bkz. Bolat, **a.g.m.**, s.121 – 142.

¹⁰⁶ Örnek bir görüş için bkz. **1864 Kafkas Tehciri – Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.25 – 44; Soykırımın sözlük anlamı için ayrıca bkz. **Göç Terimleri Sözlüğü**, Editör: Bülent Çiçekli, Uluslararası Göç Örgütü Yayıncılığı, Cenevre, 2009, s.51.

¹⁰⁷ İpek, **a.g.e.**, s.20.

¹⁰⁸ İpek, **a.g.e.**, s.20.

¹⁰⁹ Saydam, **a.g.e.**, s.91.

¹¹⁰ Saydam, **a.g.e.**, s.91; Eldeki verilerden yola çıkarak tahmini göçmen sayısını hesap edilse de Abdullah Saydam’a göre de 1856 – 1876 senelerine ait net rakamları tespit etmek mümkün görünmemektedir. Tespiti güçleştiren nedenler için bkz. Saydam, **a.g.e.**, s.81 – 93; J. McCarthy ise, Kafkasya’daki topraklarından zorla uzaklaştırılan Çerkeslerin ve diğerlerinin sayılarının tartışmalı olduğunu ifade etmiştir. Tatar ve Çerkes Müslümanları üzerinde hiç kesin sayım yapılmadığını, bu yüzden yerinden edilenlerin kesin sayısını kimsenin söyleyemeyeceğini ifade ettikten sonra birçok araştırmadan hareketle 1.200.000 Kafkasyalının

ile 2 milyon civarında olduğunu söylemek mümkündür.¹¹¹ Bazı Rus kaynaklarından derlenen rakamlar, Rus yetkililerin durumu kayıt altına aldığını göstermektedir. Fakat ortaya çıkan rakamların göçlerin boyutunu açıklamaya yetmeyeceği gibi Avrupa kamuoyunun tepkisini çekmemek için kayıtların eksik tutulduğu belirtilmiş ve araştırmacıların Rus kayıtlarına şüphe ile yaklaşmasına neden olmuştur.¹¹²

AÇIKLAMA	KADIN	ERKEK	TOPLAM
Pasaportlarını Alıp Gidenler	61.159	76.294	137.453
Pasaportlarını alıp Kırım'da Geçirenler	8.575	10.601	19.176
Memlekette Kalanlar	31.605	39.127	70.732
TOPLAM	101.339	126.022	227.361

Tablo 6: 1860 – 1862 Yılları Arasında Rus Makamlarının Bilgisi Dâhilinde Yapılan Göçler

Göç etmek için bekleyen ahalinin toplam rakamı, göç yolları meselesi ile taşınacakları vasıtaların bir probleme dönüşmesine sebep olmuştur. Zira göçmenlerin çoğu ilk olarak limanları tercih etmiştir. Karadeniz'in kuzey limanlarından hareket eden göçmenler İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop, İnebolu gibi başlıca liman kentlerine deniz yoluyla nakledilmişti. Kitlelerin adı geçen kentlere limanlar vasıtasıyla geldikleri gibi ilk tercihleri arasında başka kentlere nakil olmak koşuluyla Trabzon olduğu bazı araştırmacılar tarafından belirlenmiştir.¹¹³

Deniz yoluyla nakil olacaklar açısından yolculuğun kolay geçmediğini gösteren bazı emareler de mevcuttur. Kış aylarında sıcaklığın düşük olması, Karadeniz'in taşımacılık için müsait olmaması, göçmenlerin yeterli giyim – kuşam donanımından yoksun olması, yiyecek – içecek vb. gibi temel ihtiyaçların karşılanmayacak durumda olması ve deniz yoluyla nakil yapılacak vasıtaların eksik oluşu katlanması güç olan

göçtüğünü ve bunlardan 800 bininin sağ olarak Osmanlı topraklarına geldiği söylemenin makul görüldüğünü ifade etmiştir. İlave olarak hem McCarthy hem de Abdullah Saydam'ın rakamları birbirine yakın gözükmetedir. Ayrıntı için bkz. McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s.40.

¹¹¹ İpek, **a.g.e.**, s.20.

¹¹² Rusların kayıt altına aldığı göçmen rakamların geçerliği hakkında bilgi için bkz. Saydam, **a.g.e.**, s.86 – 87.

¹¹³ İpek, **a.g.e.**, s.20.

koşulları daha da çetin hale getirmiştir. Nakil vasıtalarında suyun az olması ve göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılayamaması onları pratik çözümler üretmeye sevk etmiştir. Örneğin; suyun yetmediği vasıtalarda göçmenler tuzlu deniz suyunu içerek hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır.¹¹⁴ Yeteri kadar iyi beslenemeyen göçmenlerin sağlık durumları limana ulaşamadıkları her dakika daha kötüye gitmekteydi. Hastalıkların artması ve buna karşılık tedavi imkânlarından yoksun olmaları göçmenler arasında hastalığın yayılma riskini artırdığı gibi karaya ulaştıklarında bölge halkını da etkisi altına alması muhtemel hastalıkların baş göstermesine sebebiyet vermiştir.

Bütün olumsuzluklar bir yana gemi, kayık, vapur tekne, sandal gibi nakil vasıtaları ile göçmenler uygun lokasyonlara taşınmaya başlanmıştır. Vasıtalar arasında bazıları ise dikkat çekmekteydi. İsimlerinden anlaşıldığı kadarıyla özel şahıslara ait olan vasıtalar Amasyalı Ali Kaptan, Ünyeli Mehmet Kaptan, Trabzonlu Mehmet Kaptan, Tirebolulu Ömer Kaptan gibi ibareler ile anılmaktaydı.¹¹⁵ Bu gelişmede muhacirlerin daha çok Karadeniz'in uygun limanlarına aktarıldığını göstermektedir.

1.5. Trabzon'a Nakledilen Göçmenler ve Yansımaları

Trabzon'a deniz yoluyla ulaşan göçmenlerin yukarıda ifade edildiği gibi sağlık durumları hiç iç açıcı görünmemekteydi. Zorlu geçen bir yolculuğun ardından kente ulaşan gruplar, kendilerine sığınacak barınak ararken limana yeni göçmenler gelmeye de devam etmekteydi. Göçmenlerin sayılarında yaşanan artış kentin bütün iâşesini tehdit etmekteydi. Kış ayının getirdiği olumsuzluklar ile boğuşan kent, şimdi de göçmenlerin çıkardığı kargaşa ve belirsizlik ile iyiden iyiye çalkalanmaktaydı.

¹¹⁴ Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon", **1864 Kafkas Tehciri – Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.320.

¹¹⁵ Muhacirlerin taşındığı deniz vasıtalarının listesi için bkz. Saydam, **a.g.e.**, s.83 – 84.

Göçmenlerin barınma sorunlarını çözme gayretleri kentin olumsuz yapılanmasından dolayı hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Arazinin fiziki yapısı kentin genişlemesine müsaade etmemiş, mahalle ve sokakların dar bir alanda yükselmesi ile yerli ahalinin istenilen olanaktan yoksun oluşu ilk izlenim olarak kentin yeterli alt yapıya sahip olmadığını göstermektedir. Özgür Yılmaz, göçün çok ani yaşanması karşısında yerel yönetimler ve Osmanlı makamlarının hazırlıksız yakalandığını belirtmiş ve eklemiştir:

“İşte bu yoksunluk zaten yurtlarından sökülüp oldukça kötü koşullar altında Osmanlı topraklarına ulaşan muhacirlerin dramlarını biraz daha artırmıştır. Zira Osmanlı hükümeti de bu şekilde ani hız kazanan bu göç dalgasına yeteri kadar hazır değildi. Bundan dolayı muhacirlerin barınabilecekleri mekânlar inşa edilmesi ve yeni kamp yerlerinin belirlenmesi epey bir sonra gerçekleşmiştir. Hatta Osmanlı hükümetinin buraya muhacirlerin ihtiyaçlarının giderilmesiyle görevli Muhacirin Komisyonu¹¹⁶ üyesi Yaver Efendi’yi ve beraberinde ki zabıt, kâtipler ve zaptiye neferini göndermesi de göçün başlangıcından yaklaşık bir ay sonra Aralık 1863 tarihinde gerçekleşmiştir.”¹¹⁷

Yukarıya ilave edilen bilgidен anlaşılacağı üzere hem kent, hem de resmi makamlar göçmenlerin yaralarına derman olacak formülü henüz hazır hale getirememiştir. 1864 Çerkes göçleri akabinde Trabzon’a gelen göçmenler kentte geçici süre iskân edilmiştir. Tahmini olarak ne kadar kentte kalacaklarını söylemek güç olsa da bazı işlemlerin tamamlanmasının ardından kalıcı iskân mıntıklarına sevkleri başlayacaktı. Öncelikli olarak karantina bölgelerinde 15 gün kadar müşahede altında tutulmuşlar ve bu süre zarfında da hasta olanların tedavisi yapılmıştır. Ancak ilgili makamların halk ile göçmenler arasında set kurması, birbirleri ile olan teması engellemeye yetmemiştir. Göçmenlerin taşıdığı tifüs, çiçek gibi hastalıklar yerli ahaliye bulaşırken yerli ahalden de bedenleri ve bağışıklık sistemleri zayıf olan göçmenlere bazı hastalıklar yayılmıştır. Ayrıca limana yapılan göçmen sevkıyatı sayının giderek artmasına neden olmaktadır. McCarthy, şehirde ki göçmenlerin durumunu şöyle izah etmektedir:

“Yerlerinden yurtlarından edilen diğer Kafkasyalılar gibi Çerkeslerin de baş düşmanı açlığın getirdiği hastalıklar oldu. Çerkesler, Rusların kontrolündeki limanlarda,

¹¹⁶ Gelen göçmenleri misafir etmek, kalıcı iskân noktalarını tespit etmek, gerekli nakil işlemlerinin denetimini yaparak başlatmak gibi bir takım yükümlülüğü bulunan komisyon, Osmanlı Devleti’nin göç ile meşgul olduğu zamanlarda tesis edilmiş olup göçlerin durağanlaşmasına paralel olarak da yükümlülük sahaları daraltılmıştır. Komisyonun savaş ve göç dönemlerindeki faaliyetleri için bkz. Demirtaş, **a.g.m.**, s.217 – 220; Saydam, **a.g.e.**, s..105 – 119.

¹¹⁷ Yılmaz, “1864 Kafkas Göçü’nde...”s.322.

kelimenin tam anlamıyla gemilere istif edilmişlerdi. Onlara ne yardım ne de ihtiyaç malzemesi verilmiş. Böylece ilk ulaştıkları Osmanlı limanı olan Trabzon'a vardıklarında, birçokları çiçek, tifüs ve iskorbütten kırıldılar. 1863'ün kış aylarında Trabzon'da her gün 20 -50 Çerkes ölüyordu. Bir sonraki baharın en kötü döneminde ise, ölenlerin sayısı 500'e çıktı. Sadece Trabzon'da ölen Çerkeslerin sayısı 30.000'i bulmuştur.¹¹⁸

Göçmenlerin durumunu anlatan bir diğer örnek ise daha çarpıcı bilgileri vermekte ve hastalıkların sadece göçmenler ile sınırlı kalmadığını bize göstermektedir.

“... Göçmenleri nakleden gemilerin mürettebatı da tifüs ve çiçek hastalıklarından etkilenmekteydi. Bunlardan ilki bir Osmanlı buharlısı idi ki, Aralık ayının ilk on beş gününde bu gemi göçmenleri İstanbul'a taşımakla meşgul olmuştu. Bu gemi Trabzon'dan yola çıktıktan sonra göçmenlerden sekizi ölmüştü. Yolcularını İstanbul'a bırakıp tekrar denize açılan bu gemide şiddetli bir tifüs salgını ortaya çıktı. Salgından ölenler arasında kaptan ve şef teknisyen de gelmekteydi. Gemi dönüşünde dezenfekte edildi, ama mürettebattan geri kalanı başka yerlere gönderildi. Bu hadise bazı koruyucu tedbirlerin alınmasını gerekli kıldığı için bunun üzerinde duruyoruz. Fakat daha sonra buna benzeyen hadiseler olağan bir hale geldi ve şimdiye kadar görülmeye devam etti.”¹¹⁹

Görüldüğü üzere göçmenlerin geçici iskân bölgelerine ayak bastıkları andan itibaren sağlık durumları iyi değildi. Biriken göçmenlerin bir bölümünü farklı kentlere nakil yapılmaya çalışan idareciler bu girişimden yeterli verimi alamamıştır. Bu durumun acil olarak çözülmesi ve göçmenlerin sağlığına kavuşması için bazı atılımların vakit kaybetmeden yapılması gerekmektedir. Durumun ehemmiyeti ve vahametini kavrayan Osmanlı Devleti, derhal bölgeye sağlık ekipleri ile uzman sağlıkçıları sevk etmiştir.¹²⁰ Gelenler arasında Doktor Barozzi olarak tanınan bir isim dikkat çekmektedir. Dr. Barozzi, Trabzon ve Samsun civarında meydana çıkan salgın hastalıkları değerlendirmek, izlenim yapmak ve hastalıkların kaynağını ortadan kaldırmak adına Meclis-i Tahaffuz¹²¹

¹¹⁸ McCarthy, a.g.e., s.41.

¹¹⁹ Yılmaz, “1864 Kafkas Göçü Hakkında...”, s.140; 1864 tarihli bir belgeye göre Trabzon ve Samsun kentlerinde iskân için hazır bekletilen muhacirler arasında hastalığın bulunduğu tespiti karşısında önlem alan Dersaadet, göçmenlerin boş mahallerde tecrit edilmesine karar vermiştir. Bkz. **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**, C. II, Yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012, s.254 – 256.

¹²⁰ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**, Cilt I, Yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012, s.66 – 73.

¹²¹ Meclis-i Tahaffuz, II. Mahmud döneminde kurulan Karantina Meclisinin adıdır. Ülke genelinde koruyucu sağlık tedbirlerinin artırılmasına yönelik tesis edilen Karantina Meclisi artan salgın hastalıklar ile baş etmek ve karantina bölgelerinin yapılandırılması gibi birtakım yükümlülükleri yerine getirmek için açılmıştır. Adı daha sonradan Meclis-i Tahaffuz'a dönüşmüştür. Meclis hakkında kısa bir bilgi için bkz. Yılmaz, “1864 Kafkas Göçü Hakkında...”, s. 135.

tarafından görevlendirilmiş, kendisi de görevi icabı bir rapor hazırlayarak durumu Bâb-ı Aliye bildirmiştir.¹²²

Dr. Barozzi'nin Karadeniz Bölgesine salgın hastalıklar için görevlendirilmesinin perde arkasında yatan gelişmeler için Meclis'i Tahaffuz'un o dönemde yaptığı çalışmalara bakmak yeterli olacaktır. Zira Kırım Savaşı'ndan önceki dönemlerde sağlık icraatlarına bakarsak kolera¹²³ için yine Trabzon ve Samsun'da kurulan karantina bölgeleri ile karşılaşmış oluruz.¹²⁴ Karantina uygulamalarını yerinden takip etmek adına Antoine Sulpice Fauvel¹²⁵ isminde tıp eğitimi almış bir gözlemci Bâb-ı Ali tarafından görevli tayin edilmiştir. Fauvel'in Osmanlı ülkesindeki hizmet süreci boyunca halk sağlığını yakından ilgilendiren konulara olan eğilimi yaptığı çalışmalardan

¹²² Özgür Yılmaz, "An Italian Physician In The Caucasian Migration Of 1864: The Mission Of Dr. Barozzi In Trabzon And Samsun", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIV/28, Bahar 2014, s.13.

¹²³ Trabzon'da yaşanan kolera salgınları hakkında tespitler için bkz. Arslan, **a.g.t.**, s.28 – 101; Osmanlı Devleti'ne kolera, gibi salgınlar ağırlıklı olarak limanlardan giriş yapmıştır. Kolera salgınlarına karşı mücadele için hazırladığı bilinen müstakil layihalar bulunmaktadır. Bu layihalar koleraya karşı etkin mücadele ve tedbir olarak uygulanabilecek tavsiyeleri içermektedir. Bunlardan birisi için bkz. **Koleraya Karşı**, Matbaa-i Osmani, İstanbul, 1330; Aynı eserin T.B.M.M. Kütüphanesinde E – Kitaplar bölümünde erişime açık linki de mevcuttur. Linki için ayrıca bkz. [https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/EHT/197306473%20KOLERAYA%20KARSI%20\(EHT\)/0000_0000.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/EHT/197306473%20KOLERAYA%20KARSI%20(EHT)/0000_0000.pdf) (20 Kasım 2016 tarihinde erişilmiştir.); Kolera salgınlarının artması karşısında devletin aldığı tedbirlerin yanı sıra 1866 yılında birde "kolera madalyası" bastırılmıştır. Madalyanın ön yüzünde "Abdülaziz Han saltanatı ilelebet sürsün" ifadesi yazarken arka yüzünde "Osman'ın soyu ağaçların en yücesi" şeklinde açıklamalara yer verilmiştir. Madalyanın salgınlar karşısında hizmette kusuru bulunmayanlara verilme olasılığı yüksektir. Madalya için bkz. Fatma Özlen, "Mikrobun Gazabı", **NTV Tarih Dergisi**, Sayı 5, 2009, s.62.

¹²⁴ 19. yüzyılda kente gelen İngiliz seyyah Frederick Walpole'ye göre; kentte bir karantina merkezi hastalıkları önlemek adına hazır bekletilmekteydi. Kendisi İran'dan gelen hastalıkları önlemek adına karantina hizmetinin verildiğini söylese de limanın hastalıklara davetiye çıkartacağı gerekçesi ile kente uğrayan yabancı zümreler bu uygulamaya tabii tutulmuştur. Ayrıca, Fauvel'in mücadele ettiği kolera hastalığı, karantina merkezinin asıl kuruluş amacını teşkil etmektedir. Bkz. Özgür Yılmaz, "İngiliz Seyyah Frederick Walpole'un Trabzon İzlenimleri", **Başlangıcından 20. Yüzyıla Karadeniz Sempozyumu**, Hazırlayanlar: Kenan İnan, Hikmet Öksüz, I. Cilt, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2007, s.442 – 443.

¹²⁵ Antoine Sulpice Fauvel Kasım 1813'te Paris'te doğmuştur. Mesleğinde yükselen Fauvel'in 1847 yılında Halk Sağlığı Enstitüsü'nde çalışmak üzere İstanbul'a davet edilmiştir ve böylece Osmanlı Devleti ile yolu keşiştir. İstanbul başta olmak üzere Trabzon ve Samsun dolaylarında patlak gösteren kolera salgını ile etkin mücadelenin baş aktörleri arasında yer almıştır. 1856 Kırım Savaşı'ndan sonra başlayan göçleri yakından takip ederek göçmenlerin sağlık problemlerini gidermeye yönelik çabalar sarf etmiştir. Fauvel'in hayatı ve Osmanlı Devleti'nde yaptığı çalışmalar hakkında geniş bilgi almak için bkz. Özgür Yılmaz, "Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'in Osmanlı Devleti'ndeki Çalışmaları (1847 – 1867)", **Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, s.190 – 206.

anlaşılmaktadır. Kırım Savaşı neticesinde artan göçler ve bu göçlere bağlı sağlık problemleri de Fauvel'in çalışma potası içerisinde yerini almıştır.¹²⁶

Trabzon kentinin göçmenlerden dolayı salgın hastalıklar ile başı belada olması Barozzi'nin kente gelmesinde en önemli etkenler arasında ilk sırada yer almaktaydı. Ahalinin de salgın hastalıklara karşı korunaksız olması göçmenlerin kent dışına çıkarılması fikrini gündeme getirmişti ki bu plan daha önce İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok kentinde hayata geçirilen ve olumlu neticeler alınan bir uygulamadır.¹²⁷ Edinilen tecrübeyi hayata geçirmek isteyen Barozzi, Trabzon'da Seradere, Akçakale ve Campos adında kamp yerleri kurdu muştur.¹²⁸ Seradere kampı, 25 Şubat gecesi kentin içinde bulunduğu kargaşa ve göçmenlerin durumunu değerlendirmek adına düzenlenen bir toplantı esnasında kurulmasına karar verilmiştir. Trabzon valisi Emin Muhlis Paşa, kampın ihtiyaçlarının yanı sıra gerekli alt yapının sağlanması için hükümetten yardım talebinde bulunmuştur. Kampın inşası Mart ayı civarında tamamlanmış ve göçmenler kampta ağır lanmaya başlanmıştır. Kampın yakınlarına karantinadan çıkan göçmenlerin yerleştirilmesi için korunaklı barınakların da yapıldığı bilinmektedir. Söz konusu kamp, Trabzon'a yaklaşık olarak 1.5 saat mesafedeydi. Gerekli malzemelerin temini esnasında Trabzon limanından ziyade Akçaabat'ta yer alan limanın kullanılma ihtimali daha yüksek görünmektedir. Ayrıca mesafesinin uzak olması, kampın

¹²⁶ Dr. Barozzi ile Fauvel arasında mesleki bir bağdan fazlası olduğu düşüncesindeyiz. Zira Dr. Barozzi'de tıpkı epidemiyolog Fauvel gibi tıp eğitimini Fransa'da aldıktan sonra tecrübe sahibi olmak için İstanbul'a gelmişti. Bkz. Yılmaz, **a.g.m.**, s.10; Kendisini İstanbul'a Fauvel'in çağırdığı konusunda bilgimiz yetersiz olsa da göçmen sorunları ve salgın hastalıklar ile mücadele için Trabzon'a gönderenin Fauvel olduğu konusunda şüphemiz yoktur. Sürecin başlatılmasında ise Barozzi'nin Bingazi'de gösterdiği başarıların etkili olduğuna şüphe yoktur. Bilgi için bkz. Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında..." s.135; Ayrıca Barozzi'nin Karantina Meclisi'ne üye seçilmesinde Fauvel'in etkisini görmekteyiz. Ayrıca bkz. Yılmaz, s. "An Italian Physician...", s.11.

¹²⁷ Göçmenlerin ve yerleşik halkın sağlığı açısından karantina noktalarının oluşturulması ve göçmenlerin şehir dışında ikamet ettirilmesi Fauvel tarafından 1859 – 1860 yıllarında Kırım göçmenleri için hayata geçirilen bir uygulamaydı. Uygulamanın neticeleri sağlık açısından gayet olumlu sonuçlar doğurmuş, tifüs, kolera ve çiçek gibi hastalıkların kısa sürede bertaraf edilmesi sağlanmıştır. Fauvel'in uyguladığı karantina politikası ve deneyimleri hakkında bilgi için bkz. Yılmaz, "Fransız Epidemiyolog...", s.200.

¹²⁸ Seradere kampı, Trabzon'un batısında yer alan o dönem "Platana" olarak bilinen günümüzde ise Akçaabat ismini alan bölgenin ortasında bulunan bir mntıkadır. Akçakale kampı, Seradere kampının da batısında yer aldığı tahmin edilmektedir. Campos'un, Değirmendere'nin doğusunda yer aldığını belirten Yılmaz, tam olarak kampın yerinin bilinmediğini, isminin sadece arşiv kaynaklarında geçmesine karşın inceleme – araştırmalarında söz konusu yer ile alakalı bilgiye rastlamadığını ifade etmektedir. Bilgi için bkz. Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü'nde...", s.326 – 327.

bulunduğu yerleşkenin tabii şartları gibi etkenleri göz önüne alan bazı çevreler duruma çeşitli itirazlar yöneltmiştir.¹²⁹

Akçakale kampı, Seradere kampı gibi Platana bölgesinde bulunan ve yine merkeze uzak olan kamptır. Bu kampın yeni gelecek olan göçmenler için tedbir amaçlı kurulduğu, göçmenlerin ihtiyacına yönelik eldeki mevcut imkânlar elverdiğince donanımlı hale getirildiği anlaşılmaktadır. Campos kampı ise diğer iki kampın aksine şehrin doğu yakasında bulunan ve görece merkeze daha yakın olduğu tahmin edilen bir lokasyonda tesis edilmiştir. Muhacirlerin sayısal olarak fazlalığı bu kampta misafir edilmişti. Merkeze yakın olmasından kaynaklı diğer iki kampa oranla sorunların daha fazla olmasına neden olmuştur. Misafir edilen göçmenlerin kamptan ayrılarak merkeze dönmeleri gibi bazı münferit olaylar bu kampta hayli sık yaşanırken önleyici tedbirler sayesinde bu sorunun üstesinden gelinmiştir.

Kurulan kamplar ile sağlık sorunları en azamiye indirilmeye çalışılsa da göçlerin belirli aralıklarla devam etmesi üretilen çözümlerin yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Dr. Barozzi'nin aldığı tedbirler ise kısa vadede sorunun çözülmesine yardımcı olamıyordu. Kendisi kente geldiğinde 12 bin civarında göçmenin başına buyruk hareket ettiği, yerel yöneticilerin isteksiz tavırları, ahalinin durumdan hoşnut olmayışı¹³⁰ ve İtalyan Doktorun istediği sağlık malzemelerinin henüz eline ulaşmaması gibi olumsuz etkenler çözümü güç kılıyordu.

Meydana gelen çıkmazın önlenmesi adına bazı müstakil gayretler de bulunmaktadır. Yerel idarecilerden kaynaklı sorunların sadarete bildirilmesini sağlayan cesur eczacı Es-seyyid Hüseyin Efendi'nin¹³¹ çabaları ile dikkatler kentte yaşanan gelişmelere çevrilmiştir. Eczacı Hüseyin Efendi, görevini kötüye kullanan doktorlar ve

¹²⁹ Bilgi için bkz. Yılmaz, **a.g.m.**, s.326.

¹³⁰ Yerli ahalinin memnuniyetsizliğine dair Osmanlı toplumunda yükselen genel algı hakkında bilgi için bkz. Ahmet Özkiraz, Mehmet Çetin, "1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu'da Çerkes İsyanı ve Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu", **Tesam Akademi Dergisi**, 2/2, Temmuz 2015, s.9 – 28; McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s.45 – 46.

¹³¹ Hayatı hakkında kesin bir bilgi sahibi olmadığımız muhacir eczacısı göçmenlerin sağlık problemlerini çözmek amacıyla Trabzon'da bulunan görevlilerden sadece birisidir. Ancak kentte meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmesi, sorun odaklı olmaktan ziyade çözüm odaklı hareket ettiğini göstermektedir. Hüseyin Efendi'nin çalışmaları için bkz. Ayşe Pul, "Kafkas Muhacirlerin Durumlarına Dair Eczacı Es – Seyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:4, Sayı 16, Kış 2011, s.413 – 423.

sağlık personellerinden dert yandığı gibi idarecilerden de kaleme aldığı mektup vasıtasıyla şikâyetçi olmuştur. Mektup, Fi 13 Rabiülevvel sene 1281/ 16 Ağustos 1864 senesinde adı geçen eczacı tarafından sadarete yazılmış ve bazı hususların acilen düzeltilmesi gerektiği vurgusu yapılmıştır. Hüseyin Efendi'nin dikkat çektiği hususlar şunlardır:¹³²

1. *Muhacirin için Trabzon'a gelmiş olan üç nefer hekimin birisi akdemce dersaadete gitmiş ve burada kalan iki neferden Pertev vali para hazretlerinin yanında kalub yigirmi kadar cariyelerine bakıldığından me'muriyetine devam etmemiş olduğu misillü diğeri dahi Teyfik Efendi'nin3 yanında bulunarak anın cariyelerine ve zabita nezaretine ve Kanboz'da bulunan muhacire bakıyorum diyerek o dahi devam etmemi ve muhacirin için dersa'adetten pek çok ecza gelmiş ve eczalar dahi hekimlerin elinde bulunmuş olduğundan istedikleri mahallere sarf ile akçeleri kendüleri almakda bulunmuş ve geçen gice zabtiye serkerdesi Pertev efendiye be kıyye güğercile ve be kıyye kükürt muhacire mahsus olan eczadan virilüb mumaileyh Pertev Efendi fişeng yabdırılıb atdırılmışdır ve işbu eczanın teslimi mumaileyh Pertev efendinin delice cemiyetinden iki gün evvel vukubulmuştur.*
2. *Ecza sandıklarının üzerlerinde bulunan defterler hekimler tarafından alınub meydana çıkarılmamış olduğundan başka sandık derununda bulunan eczanın hilafı olarak üzerlerine başka isimle pusula konulmuş ve defterler henüz meydana çıkarılmamış olduğundan bir sandıkda ne kadar ecza olduğu mechul bulunmuşdur.*
3. *Trabzon'da bulunan asakir-i ahane için lüzum görünen ecza zabitan tarafından istenilmiş ise ve virilmesi kararladırılmış ise de matlub olunan ecza hekimler tarafından yok dinilerek ekserisi verilmemiş ve hâlbuki cümlesi ma-ziyade mevcud olup mezkûr ecza hekimler tarafından istedikleri mahallere sarf olunmakda olmasıyla bu hekimleri tebdile re'y-i 'aliye menut bulunmuşdur.*
4. *Hekimler tarafından ecza Maranko'nun dükkânına dökdireceğiz diyerek götürmüş oldukları bir denk ketan tohumu henüz gelmeyüb eczacı marifetiyle fûruht olunmuşdur.*
5. *Vali paşa hazretleri ve Teyfik Efendi hâlâ muhacirinden esir almakda olub hatta iki gün evvel yedi sekiz dane cariyeye karantinaya İstanbul'a gitmek üzere götürülmüş ve karantina tarafından ruhsat verilmeyüb çevrilmiş ve hükümete teslim olunmak üzere gönderilmiş ise de hükümetde alıkonmayub esirci Hacı Osman Ağa'nın hanesine gönderilmiş ve oraya İstanbul'dan gelmiş olan bir hatuna teslim olunmuş idiğü ahbar-ı sahihadandır.*

¹³² Mektup hakkında bilgi için bkz. Pul, **a.g.m.**, s.414 – 415.

6. 5 - Üç dört günden berü Serederesinde vukubulan vefeyât için kefenlik bez virilmediğinden cenazeler meydanda kalmış fena halde teaffün eylemiştir.
7. 6 - Muhacirin-i merkume içinde bikes olanlarla ve bir hane ahalisi bütün bütün hastalanıp bakacak kimsesi olmayanlara memurlar tarafından bakılmadığından çoğu aç olduğu halde telef olmakda bulunmuştur.
8. Ecza kaynatmak için şehri yüz yigirmi kıyye kömür verilmesi kararladılmış ise de yigirmi beş gün verilip sonraları kat' olunduğundan orada kendü tarafından eczaya sarf itmekte olduğumu meyan eylerim.
9. Geçen salı gününden bugüne gelinceye kadar muhacirin için hekimler tarafından ecza istenilmiş ise de kendüleri gelip bakmadıklarından başka eczayı dahi henüz göndermemiş oldukları.
10. Benim için dersaadetten ısmarlanmış olan cerrah takımı gelmiş olub fakat Teyfik Efendi yanında bulunan hekim kendüsüne alıkoymuş istemiş isem de henüz vermemiş idüğü.
11. Bazı esnaf tarafından Serederesine getirüliüb fûruht olunan me'külât ve meşrûbat pek fena halde olduğundan ve ekserisi kokmuş şeyler bulunduğundan taraf-ı acizanemden men'ine çalışılmış ise de hükümetin mu'aveneti olmadığından men'inin çaresi bulunamamıştır.
12. Taraf-ı saltanat-ı seniyyeden mahsus olan maaş acizaneme muhacir komisyonu tarafından yüzlük altun yüz üç gurus hesabıyla virilmekte idüğünü dahi ifade ve ihzara ictisâr eylerim.

Görüldüğü üzere Hüseyin Efendi, cariyeye ticareti, sorumsuz doktorlar, gıda satışlarının sağlıksızlığı gibi birçok konuya temasta bulunmuştur. Aslında yazılan her bir maddeye dikkatlice bakıldığı takdirde kentin durumu ve genel görüntüsü az çok ortaya çıkmakta idi. Muhacirlerin bakımsız oluşları, yiyeceklerin yetersiz oluşu, mevcut gıdalarında dikkatsizlikten kaynaklı bozulmasına kadar pek çok hadise mektubun içerisine ilave edilmişti.

Hal böyle iken adı geçen eczacının duyarlı davranışları tıpkı Dr. Barozzi'nin çabaları gibi cılız kalmış ise de yüksek mercilerin duruma müdahalesi¹³³ ile denetimler sıkılaştırılmış, görevine sadık bireylerin sorunun çözümüne katkı sunmasıyla istenilen verim alınmaya başlanmıştır. Bu noktada İtalyan Barozzi'nin amacına varmak için korkusuz tavrı ile mücadele etmesi de unutulmamalıdır. Merkez ile kurulan temastan sonra Barozzi'de dâhil pek çok memur, sorunun kaynağını ortada kaldırmak için beraber çalışmaya başlamıştır. Eczacı Hüseyin Efendi ve Dr. Barozzi'nin yapıcı gayretlerine bir örnek de arşiv belgelerinden ilave etmek mümkündür. Akçakale köyünden Molla Mahmud-zade Emin'in, 1865 senesinde Çerkes muhacirlerine yaptığı hizmetlerden dolayı nişanla ödüllendirilmesi talebi durumu düzeltmeye yönelik yerli eşrafın cılız da olsa bakış açısını bize yansıtmaktadır.¹³⁴ Adı geçen mollanın Akçakale'de kurulan karantina merkezinde yarar sağladığı kanısında olmakla birlikte adı anılmayan kimselerinde fayda gösterdiğine şüphe yoktur.

Şehrin göçmenlerden arındırılarak kamplara nakli aralıksız sürerken göçmenlerin daha önce şehre geldikleri ilk günden itibaren ikamet ettikleri mıntıkların konumu hesap edilerek dezenfekte işlemi başlatılmıştı. Dezenfekte edilen noktalar her ihtimale karşın gözlem altına tutulmuştu. Sokaklar ve meydanlar göçmenlerden arda kalan izlerden temizlenirken mezarlıklar olası bütün enfeksiyon riskine karşı bir miktar toprak ile tekrar kapatıldı. Şehre su taşıyan arklar tamir edildi ve herhangi bir sızıntı ihtimaline karşı ek tedbirler alınmıştır.

Şehirde gerekli çalışmalar devam ederken İstanbul'dan istenilen 500 çadır gönderilmiş ve güvenliği tesis etmek için de 250 kadar zaptiye görevlendirilerek bölgeye ulaştırılmıştır. Vakit kaybetmeden karantina uygulamasının sınırları genişletilmekteydi. Zira bir günde 6 bin civarında göçmenin karaya çıktığı zamanlar oluyordu. 26 Mart'da bu üç kamp yerine gönderilenlerin sayısı 20 bindi. Bu sayı 9 Nisan'da ise 40 bine

¹³³ Osmanlı Devleti gelen mektuba karşılık vererek bir takım tedbirler almayı uygun bulmuştur. Özellikle bölgede ki memurları ilgilendiren bu tedbirler sorunun çözümünde ilgili mercilere yardımcı olunması gerektiğini ısrarla vurgularken görevinde ihmalkârlık yapanların da cezasız bırakılmaması talebinde bulunmuştur. Devletin aldığı tedbirlerin uygulanışı hakkında bilgi ve örnek için bkz. Pul, **a.g.m.**, s.416.

¹³⁴ **BOA, MVL**, 466/27.

ulaşmıştır. Bu dönemde sadece Akçakale'deki kamp yerinde 27 bin kadar göçmen bulunmaktaydı.¹³⁵

Alınan tedbirlerin görece işe yaraması ile birlikte kentte yaşam normalleşmeye başlamıştı. Limana ayak basan göçmenlerin kurulan karantina kamplarına vakit kaybettirilmeden aktarılması hastalıkların yayılmasına engel teşkil etse de sürecin uzun sürmesi bazı problemlere sebep olmaktaydı. İtalyan Doktor ve ekibi çok hızlı hareket etmek kaydıyla şehirde ki yerli ahalinin sağlığını güvence altına almak istemekteydi. Kış ayının bitimi yaz ayının gelmesiyle hastalıkların çeşidi artmış ishal ve sıtma¹³⁶ gibi vakalara da rastlanır olmuştu. Ayrıca Mayıs ayında 60 bin civarında göçmenin kamplarda ağırlandığı, bir zaman sonra da rakamın 70 binleri de geçtiği bir esnada tedavisi tamamlanan ve sağlığına kavuşan göçmenlerin kentten tamamen tahliye edilmesi gerekmektedir. Bay Barozzi, yeni gelen göçmenler ile sorunun dallanıp budaklanmasına engel olmak maksadıyla karadan ve denizden olmak koşuluyla göçmenlerin tahliyesine başlama kararı almıştır.

Bütün bu karışıklıkların ortasında Kırım Harbi ile başlayan ve zaman zaman artan ve 1863 yılında şiddet kazanan göçlerin kent için ağır bir bilançosu bulunmaktadır. Yerli ahalinin de ölümü ile sonuçlanan hastalıkların bertaraf edilmesi ile sorunun bir parçası halledilmişti. Kuyuca'ya göre, sadece 1861 senesinde Trabzon ve havalisinde 53 bin kadar göçmenin kaybedildiğini öğrenmekteyiz.¹³⁷ Bu rakamın içerisinde ne kadar yerli ahalinin bulunduğu ise bilgilerimize göre mevcut değildir. Tarihçi McCarthy'nin ulaştığı bilgilerden hareketle hazırladığı bir tablo ise bilançonun büyüklüğü hakkında bize farklı bilgiler sağlamaktadır. Zira onun bilgilerinde seyrekte olsa yerleşiklerin ölüm

¹³⁵ Yılmaz, "1864 Kafka Göçü Hakkında...", s.143.

¹³⁶ Sıtma hastalığı hakkında yayınlanmış bir çalışma, tıpkı kolera gibi sıtmanın da Osmanlı devlet ricalinde bir yansıması olduğunu anlamaktayız. Esere göre: dünyanın hemen her yerinde sıtma (eserde malya olarak geçmekte) görülmekle birlikte İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun çoğu vilayetinde karşılaşılan bir hastalıktır. Karadeniz sahil kesimleri için kullanılan ifade şu şekildedir. "*Karadeniz Sahilindeki vilayetlerde Kastamonu, Trabzon vilayetinde, bütün sahillerde, Trabzon, Samsun, Ünye'de, Gümüşhane'de, Ordu'da malya müntesirdir.*" Bölge haricinde kalan pek çok bölgenin sıtma ile başı belada olduğu eserden hareketle söylenebilir. Geniş bilgi için bkz. Doktor Hamid Osman, **Sıtma – Malya**, Kadir Matbaası, İstanbul, 1330, s.2.

¹³⁷ Nazım Kuruca, **19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s.195.

miktarlarına rastlanmıştır. Aşağıya eklenen tablo, 1863 – 1864 tarihleri arasında Trabzon’da vuku bulan göç hadisenin akabindeki yıkımı özetler niteliktedir.¹³⁸

1.12.1863 – 17.02.1864	
Mülteciler	3.000
Yerli Türkler	470
Yerli Rumlar	36
Yerli Ermeniler	17
Yerli Katolikler	9
Avrupalılar	6
TOPLAM	3.538

Tablo 7: Trabzon’da Çiçek, Tifüs, İshal ve Sıtmadan Ölenlerin Sayıları

Tablo 7’nin içeriğine bakıldığında göçmenler kadar olmasa da yerli ahali içinden ölümlerde göze çarpmaktadır. Bu tarz ölümler göçler nedeni ile iskân bölgelerinde sıklıkla yaşanılması muhtemel bir tablodur. Tablonun konu edildiği dönemde Çerkeslerin ağırlıklı olarak göç ettiği varsayıldığında Trabzon’da yaşanan manzara ile diğer iskân noktalarında yaşananlar arasında benzerlikler göze çarpmaktadır.¹³⁹ Salgın hastalıkların dil, din ve ırk ayırt etmeksizin göçe teslim olan bölgeleri esir aldığı tablodan hareketle söyleyebiliriz. Ayrıca kente ticari ve seyahat amaçlı gelen veya konsolosluk hizmetlerinde bulunan bazı kimselerin de bu salgınlarda ölmüş olabileceği ihtimali tablodan hareketle söylenebilecek bir başka husustur.

Yapılan nakil çalışmaları ise titizlikle yürütülmekteydi. Deniz yoluyla gönderilen muhacirlerin bir kısmı Rumeli taraflarına, başta Varna, Ahyolu, Burgos ve Vidin dolaylarına sevk edilmişken Anadolu tarafına gönderilecekler de Kastamonu, Samsun, Sinop, Ereğli, Canik, Bolu ve Amasya taraflarında ikamet ettirilmelerinde karar kılınmıştır. Böylece Trabzon başta olmak üzere göçün sancılı kısmını çeken kentlerin eski sağlığına ve düzenine kavuşması da ümit edilmekteydi. Aşağıya ilave edilen tabloda Trabzon ve çevresine gelen göçmenlerin bir kısmına ait sayılar verilmektedir.¹⁴⁰ Sayılar

¹³⁸ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s.44.

¹³⁹ Trabzon gibi Samsun kenti de göçmenlerin akınına uğramıştır. Trabzon’ın içinde bulunduğu kargaşa dönemlerinde Samsun’da aynı manzaranın bir benzerini yaşamaktaydı. Sokaklar, meydanlar, hanlar, hamamlar, karantina merkezleri ölen veyahut ölmekte olan insanlar ile dolup taşmaktaydı. Samsun kentinin göçlerden kaynaklı genel manzarası hakkında geniş bilgi almak için bkz. Yılmaz, “1864 Kafkas Göçü Hakkında...”, s.144 – 148.

¹⁴⁰ Arşiv vesikaları 1865 yılı için göçmen cetvellerinin tutulması gerektiği konusunda yerel makamlara uyarılar yapıldığını göstermektedir. Hazırlanacak listelerin vilayet genelini kapsamaması gerektiği yapılan

dikkate alındığında nakil işlemlerinin zorluğu, mevcut teknoloji ile ulaşım olanaklarının durumu göz önünde bulundurulursa olayın vahameti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Sarıdere/Değirmendere – Trabzon ¹⁴¹	23.000
Akçakale – Trabzon	17.000
Giresun	1.300
Samsun	70.000
Sinop	4.800
TOPLAM	116.100

Tablo 8: Kırım Savaşı’ndan Sonra Karadeniz Bölgesine Geçici Olarak Yerleştirilen Göçmenler¹⁴²

İskân ve yerleştirilen göçmenlere dair bir başka çarpıcı tablo Saydam tarafından hazırlanmış ve çalışmasına dâhil edilmiştir. Tablo, Kırım Harbi’nden itibaren 1861’li yılların sonuna kadar yerleştirilen göçmenleri konu edinmektedir. Akabinde gelen göçler ise bu tabloya dâhil değilse de rakamın büyüklüğü hem iskân çalışmalarını hem de göçlerin miktarını değerlendirmek üzere akıl yürütmede yol gösterici pozisyonundadır.¹⁴³

uyarıların bir diğeridir. Bu yöntemle gelen muhacirlerin toplam miktarı tespit edilmeye çalışılmıştır.. **Osmanlı Belgelerinde...** C.I, s.360 – 361.

¹⁴¹ Müellif, Sarıdere’nin Trabzon – Erzurum yolu üzerinde bulunan Değirmendere olduğuna dair bilgi nakletmiştir. Bahsettiği alan yukarıda zikrettiğimiz karantina kamplarından birini işaret etmektedir. Aksini destekleyen bir kanıt olmamakla birlikte göçmenlerin geçici nakil edildikleri ve sağlık hizmetlerinden faydalandıkları bir lokasyon olduğu ihtimalini güçlendiren rakamın büyüklüğüdür. Kentin genelinde bu denli büyük bir nüfusun ağırlanabileceği tek yer karantina kamplarıdır. Asıl sorun müellifin Sarıdere olarak naklettiği mıntıkanın bulunduğu konumu yanlış vermesinden kaynaklanmaktadır. Özgür Yılmaz, mıntıkanın adını Seradere olarak nakletmiş ve bulunduğu konumunu bugün Akçaabat sınırları içerisinde göstermiştir. Yılmazın söylediklerini destekleyici nitelikte kanıtlar mevcuttur. Akçaabat ilçesinde yer alan “Sera” gölü ve deresinin varlığından hareketle kampın adını buradan aldığını ve Akçaabat’ta yer aldığını düşünmekteyiz. Öte yandan Değirmendere’de yer alan bir kampın varlığını Özgür Yılmaz’ın ortaya koyduğunu belirtilmiştir. Saydam’ın Değirmendere mevkiinde konumlandığı kampın Sarıdere/Seradere değil Campos kampı olma ihtimali yüksektir. Bkz. Yılmaz, “1864 Göçün’nde Trabzon” ..., s.326.

¹⁴² Saydam, **a.g.e.**, s.138.

¹⁴³ Tabloya aktarılan nüfus toplamı tarafımızca hesaplanmış ve Demirtaş’a uygun olarak nakledilmiştir. Saydam bu hususta, Cezayir-i Bahr-ı Sefid eyaletine gönderilen muhacirlerin hane sayısının yazılmadığını, hane sayısının beş kişi kabul edilerek eklendiğini belirtmiş, ayrıca, belgede yer alan rakamların yanlış toplandığını, hane sayısı olarak 52.812, nüfusun ise 255.414 yazıldığı tespitini ilave etmiştir. Saydam’ın verileri dikkate alınarak yapılan nüfus toplamı 255.411 iken kendisi söz konusu rakamı 256.411 şeklinde aktarmıştır. Aradaki bin kişilik nüfus değişiminin kaynağı da tespit edilememiş olup farklılığın sebebinin yapılması muhtemel bir işlem hatasına bağlamak mümkündür. Demirtaş’ın tablosu için ayrıca bkz. Demirtaş, **a.g.m.**, s.222.

İskân Bölgesi	Hane	Nüfus
Tuna Sahilleri	34.344	142.852
Rumeli Bölgesi		
Edirne Bölgesi	2.445	10.289
Selanik Eyaleti	768	4.421
Anadolu Bölgesi		
Hüdavendigâr Eyaleti	2.882	15.173
Aydın Eyaleti	1.079	4.837
Ankara Eyaleti	1.282	9.342
Kastamonu Eyaleti	798	4.375
Konya Eyaleti	3.520	17.173
Sivas Eyaleti	2.411	20.731
Erzurum Eyaleti	1.062	3.975
Trabzon Eyaleti	7	58
Adana Eyaleti	1.769	19.918
Cezair-i Bahr-ı Sefid	148(?)	741
Şam Eyaleti	10	33
Halep Eyaleti	232	1.493
TOPLAM	52.757	255.411

Tablo 9: Kırım, Dağıstan ve Çerkez Göçmenlerinden İskâna Tabii Tutulanlar

Tablo 9'dan öğrendiğimize göre, göçmenlerin ciddi bir kısmı Tuna sahillerine yerleştirilmişken, Sivas, Adana, Konya ve Hüdavendigâr eyaletleri de göçmenlerin Anadolu yakasında yoğun şekilde yerleştirildikleri alanlar olarak göze çarpmaktadır.¹⁴⁴ Adana ve Sivas eyaletleri de kalabalık ailelerin yerleştirildiği noktalar olması dolayısıyla dikkat çekmektedir. Trabzon ise, daha önce ifade ettiğimiz hususlardan mütevelliit iskân sınırlı tutulmuş, fakat çözüm odaklı hareket edilerek zorunlu iskâna açıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kalıcı iskânın az olması etkininde az olduğu düşüncesini hâkim kılmaktadır. Ancak yerleştirme odaklı iskân az görülse de göçmenlerin ağırlanması, sağlık ve temel ihtiyaçlarının karşılanması uzun soluklu bir çaba gerektirmektedir. Şehirde kaldıkları süre boyunca ölüm oranlarının artış göstermesi kalıcı iskân aşamasından ziyade geçici iskân sürecinde karşılaşılan güçlükleri gözler önüne

¹⁴⁴ Çerkeslerin iskân mntıklarından birisi hakkında bilgi için bkz. Karataş, **a.g.m.**, s.83 – 117.

sürmektedir. Bu bağlamda kalıcı iskân yerine geçici iskân dönemi göçlerin tesirini ve etkisini belirleyecek temel etkidir.

1.5.1. Kırım ve Kafkasya Göçlerinin Trabzon Üzerindeki Ekonomik Yansımaları

Savaş dönemlerinde özellikle üzerinde durulması gereken askeri mühimmatın dağıtımında kentin oynadığı roldür. Özellikle 18. yüzyılda Rusya'nın güneye düzenlediği akınlar Osmanlı'nın kuzeydeki siyasetini gözden geçirmesini ve yeni düzenlemeler yapmasını gerektiren gelişmelere sahne olmuştur. Rusya ve Osmanlı Devleti arasında başlayan siyasi rekabet her iki devletin birbirini potansiyel tehdit olarak algılamasına neden olmuş, açılan cepheler Trabzon'un sevk ve ikmal noktası olarak önemini bir adım daha perçinleştirmişti. Aynı yüzyılda Osmanlı – İran savaşları da (1723 – 1746) asker sevkiyatı ve mühimmat deposu olarak Trabzon'u öne çıkarmıştır.¹⁴⁵ Görüldüğü üzere Trabzon kenti ve limanı hem siyasi hem de ticari gelişmelerden soyutlanması pek mümkün görünmeyen bir durumda idi.

18. yüzyıla kadar Osmanlı himayesi altında şekillenen Karadeniz ticareti, yerel ve bölgesel ihtiyaçlar doğrultusunda gelişme olanağı bulmuştur. Uluslararası yönünü yitiren Karadeniz, Müslim ve gayrimüslim zümrelerin ticaret sahası olarak güney – kuzey ekseninde yayılan ticaret ağına hizmet etmiştir. Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Kefe, Karadeniz ticaretinin merkeziydi ve çok sayıda mamul ürün Karadeniz vasıtasıyla İstanbul'a nakledilmiştir. Osmanlı'nın iâşe geleneği, ticari trafiğin İstanbul'a akmasını istemiş ve bu sayede İstanbul'da ticaret ile meşgul olan tüccar bir grup türemiştir. Sonyel'e göre, Türklerin ticaret sahasında pek yetenekli olmayışı ve geçmişte Levant ticaretini inhisarı altına almış olan Venediklileri ülkeden çıkarmış olmaları sonucunda ticareti, kendi uyrukları olan Yahudi, Ermeni ve daha çok Rumlara bırakmışlardı.¹⁴⁶ Gayrimüslim kesim, hemen her türden mesleğe ilgi gösterdiği gibi Avrupa'nın büyük merkezleri ile olan bağlantıları sayesinde ticari erbaplık ile de öne çıkmasını bilmiştir. Bu sürecin oluşumunda “*Osmanlı hoşgörüsünün*” etkisi oldukça büyüktür ki ülke genelinde serbestçe dolaşım mal – mülk edinme gibi hakların yanı sıra pek çok imtiyazlara sahip

¹⁴⁵ Özgür Yılmaz, “*Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon*”, **The Journal Of International Social Research**, Volume II, Issue 7, Spring 2009, s.365.

¹⁴⁶ Sonyel, **a.g.e.**, s.91.

olmaları yaşamsal haklar noktasında Müslim – gayrimüslim ayrımı yapmayı güç kılmaktadır.

Trabzon gibi tarımsal üretimin kısıtlı ancak imkânlar dâhilinde üretildiği bir sahada çok farklı nokta ve kentlerden gelen malların pazarlandığını söylemek daha doğru bir ifade olacaktır. Aygün'e göre, siyasal konjonktüre bağlı olarak şekillenen Karadeniz ticareti 16. yüzyıl boyunca Kefe taraflarından getirilen malların taşındığı, 18. yüzyılda ise Rumeli ve Tuna iskelelerinden gönderilen malların pazarlandığı bir saha olarak dikkat çekmiştir.¹⁴⁷ Balkanların ticari yayılma sahası olarak gelişmeye müsait olmasının farkındalığı, Avusturya İmparatorluğu ve bazı Avrupalı devletlerin Balkan ticaretini göz hapsine alması, özellikle Avusturya'nın girişimleri sonucunda 1718 yılında imzalanan Pasarofça Anlaşması ile Rumeli ticaretine getirilen serbestlik Trabzon ticaretinin yönünü Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara yöneltmiştir. 18. yüzyılda Yılmaz'a göre, Karadeniz ticaretinin durumu şöyledir:

“Nitekim XVII. yüzyılın Karadeniz limanları için pek parlak bir dönem olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum kısmen siyasal koşullardan kaynaklanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu ile Doğu Avrupa devletleri arasındaki savaşlar XVI. yüzyılda genellikle Karadeniz'in kuzeyinde yer alırdı. XVII. yüzyılda ise Kazak ve Abaza korsanlarının saldırıları çok yaygınlaştı ve Osmanlı donanması Güney Karadeniz kıyılarının korunmasında yetersiz kaldı. Ayrıca Polonya ticaretinin XVII. yüzyılda Batı Avrupa'ya tahıl satışına yönelmesi ve yerel zanaatların gerilemesinin Polonya'nın Karadeniz'deki ticari etkinliklerini geriletmiş olması muhtemeldir.”¹⁴⁸

Yukarıdaki bilgilerin açılımını birkaç cümle ile yapabilmek mümkündür. Karadeniz'in kuzeyinde başlayan anarşi durumu belirsiz aralıklarla Osmanlıyı hedef almış ve bölgenin yükselen hamisi Rusya'nın dikkati bu yöne doğru kaymıştır. Balkanlar için söylenen ticaret serbestliğini yarım asır sonra Karadeniz için de söylemek mümkün hale gelecektir. 1774 yılında Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşmasınının 11. maddesi gereğince Ruslar, Karadeniz ve Akdeniz'de serbest ticaret yapabileceklerdi.¹⁴⁹ Oysa bu tarihlerden evvel yani Karadeniz'in Türk gölü haline getirilmesinden söz konusu

¹⁴⁷ Aygün, **a.g.e.**, s.106 – 107.

¹⁴⁸ Yılmaz, , “Karadeniz'in Uluslararası Ticarete...”, s.365.

¹⁴⁹ Yılmaz, **Batılı Seyyahlara Göre Trabzon**, s.98; İdris Bostan, “Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998) Bildiriler**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1999, s.303; Konu hakkında genel bilgi için bkz. Özgür Yılmaz, “Buharlı Gemi Çağı'nda Karadeniz'de Avrupa Denizciliği”, **Karadeniz Dergisi**, Yıl 6, Sayı 25, 2014, s.47; Yılmaz, “Karadeniz'in Uluslararası Ticarete...”, s.367.

anlaşmaya kadar geçen zaman diliminde Karadeniz yabancılara kapatılmış, Türk bandıralı gemilerin hamiliğinde ticari yaşamını sürdürmüştür. Fakat Rusların bölgeye olan hücumu, Trabzon'un Osmanlı hâkimiyetini tanıdığı günleri nasıl bölge için yeni dönemin başlangıcı sayılmışsa Rusların Karadeniz'e inmesini de bölge ve bölge ticareti için yeni bir milat kabul edilebilir.¹⁵⁰ 1774 tarihine dek muhtelif zamanlarda Karadeniz'de ticari imtiyaz talebinde bulunan Avrupalılar eli boş dönmek durumunda kalmıştır. Özgür Yılmaz, bu konuya ilişkin alıntı vermek koşuluyla naklettiği bir hadise vardır¹⁵¹ ve Bâb-ı Âlinin ticaret taleplerine cevabı şöyledir:

*“Bâb-ı Âli Karadeniz'i kimsenin dokunmaya cesaret edemediği afif ve temiz bir kız gibi muhafaza ediyordu ve sultan yabancı gemilerin Karadeniz üzerinde dolaşmasına müsaade etmekten ise bir kimsenin kendi haremine girmesine müsaade ederdi. Bu ancak imparatorluğun sükûtunda gerçekleşebilir”*¹⁵²

Yukarıdaki anlatımının mübalağa içerdiğini düşünmekle birlikte Karadeniz ticari sahasının resmi bakış açısına göre önem ifade eden bir yanı vardı ve bu korumacı tavırda buradan gelmekteydi. Bu korumacı tavrın arkasında yatan etmen olarak devletin kendi iktisadi normları gösterilebilir. Zira Osmanlı iktisadi anlayışı daha önce belirttiğimiz üzere kendi kendine yetebilecek ve sosyal refahı kendisi tesis edecek üzere bina edilmişti. Aşırı rekabetten ve gölge dahi kabullenmekten kaçınan bu anlayışın yabancı etkisi ile sarsılması, hassas dengelerin değişmesi ve makul kazançla yetinmesini öğütlediği esnaf zümresi içerisinde anlayış değişikliğine neden olacak bir yabancının varlığı kabul edilebilir değildir. Bu varsayma bir kanıtta ticari canlılığın ve trafiğin İstanbul'da toplanmak istemesi gösterilebilir. Başkent ve iktidarın merkezi olan İstanbul, kontrol dışında gelişmesi olağan her türlü tehlikelere karşı korunaklı bir kaleydi ve olaylara doğrudan müdahale imkânı tanımaktaydı. Hal böyle iken yukarıdaki metinde belirtildiği üzere, sulh zamanlarında devlet sınırları içerisinde çevreden merkeze büyük çaplı bir

¹⁵⁰ Gerçeği söylemek gerekirse 18. ve 19. yüzyıl, Karadeniz suları için her bakımdan milat olarak nitelenebilecek gelişmelere ev sahipliği yapmıştır. Şüphesiz ki bu gelişmelerin temelinde Karadeniz'in asırlar boyunca yabancı dolaşımına kapalı tutulmasının etkisi vardır. Ruslar ile başlayan yabancı etkisi ilerleyen süreçlerde çeşitli devletler vasıtasıyla şekillenecektir. Ticaretinin yeni misafirleri ile buharlı gemilerin Karadeniz'de görülmesi bölge için yeni bir milat ve evre olarak kabul edilebilir.

¹⁵¹ Konunun bir tarafında Osmanlı devlet ricali olduğuna şüphe yok iken karşı tarafta, talebi ileten aracının kim veya kimler olduğu hakkında şüpheli bilgiler mevcuttur. Yine Yılmaz'a göre, değişik kaynaklar farklı isimleri işaret etmektedir. İlki, 1686'da İstanbul'daki Fransız elçisi Pierre de Girardin iken, diğeri, Rus elçisi Ukrayntsevidir. Bkz. Yılmaz, “Karadeniz'in Uluslararası Ticarete...”, s.365.

¹⁵² Yılmaz, a.g.m., s.365.

yabancı teması cereyan edecekse bunun kararını sadece devlet verebilirdi. Meselenin ticari boyutu zannımızca böyle iken askeri ve siyasi boyutu olduğuna da şüphe yoktur.¹⁵³ Zira daha önce ifade edildiği üzere, Karadeniz'in kuzeyinde Osmanlı otoritesini sarsan bazı münferit hadiseler cereyan etmiş ve devlet ricali ilgisini bu bölgeye verememistir. Durumun seyrini çetrefilli hale getirmek istemeyen Osmanlı, Karadeniz'in iç deniz olarak kendi egemenlik sahasında kalmasını, her sahada mücadele verdiği Avrupalıları ortak olarak en azından bu sahada istememeleri gayet normaldir. Düşman ve öteki olarak Avrupalılar, Osmanlının etrafını askeri organizasyonlar vasıtasıyla zaten sarmakta olup bir de ticari görünümlü temaslar yoluyla Türk sahasına davet edilmeleri Osmanlıdan istenebilecek ve beklenilecek son hamleydi ki uzun dönemler boyunca politikasını başarıyla sürdürebilmiştir.

Ruslara Karadeniz'de tanınan hak, 1784 senesinde Avusturya'ya, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında ise İngiltere, Fransa, Sardunya, Danimarka ve İspanya gibi devletlere de tanınmıştır.¹⁵⁴ Devletin Karadeniz havzasında yaşadığı kan kaybı Trabzon kenti ve limanı için ticari hacmin yükselişe geçtiği gerçeğini işaret etmekte olup, yaşanan gelişmeler Osmanlının siyasi gücü ile ters orantı göstermektedir. Ticaretin yükselişe geçmesi Avrupalı devletlerarası rekabetin kızışmasına neden olmuştur. Kendi dahil dışında gelişen bir rekabet ortamının ortasında kalan Osmanlı Devleti için kontrolü kaybettiğini söylemek mümkün gibi görünmektedir.

Buharlı gemilerinde Karadeniz'e açılması ile ağır yük tonajına elverişli hale gelen bölge ticareti, 1829 yılında Ruslar ile imzalanan Edirne Antlaşmasıyla da farklı bir seyre daha geçmiştir. Rusya'nın ve Avrupalı devletlerin Karadeniz ticaretine ve denizciliğine topyekûn açılması ve boğazlardan geçiş hakkı elde etmeleri, adı geçen ülkelerin ekonomik aktivitelerinin artmasına imkân sağlamıştır. Özellikle Trabzon – Erzurum hattı

¹⁵³ 18. yüzyılda Trabzon'daki asayiş problemleri karayolu ve denizyolu olarak ikiye ayrılmıştır. Karayolu üzerindeki asayiş problemleri genellikle Trabzon – Erzurum şosesi üzerinde yaşanmış olup maksadı ticari malları ele geçirmek idi. Denizde görülen problemlerin temelinde de ticaret gemilerinin yüklerini ele geçirerek ekonomik menfaat elde etme isteği vardır. Her iki taşımacılığın baltalanma maksatları arasında görüleceği üzere ekonomik etkenler mevcuttur. Konu hakkında genel bilgi için bkz. Murat Serdar, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Kuzey Seferlerinde Trabzon Eyaletinde Güvenlik**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2009.

¹⁵⁴ Mübahat Kütükoğlu, "*XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti*", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1988, s. 98.

üzerinden İran'a yapılan sevkiyatlar ve İran üzerinden Trabzon limanına gönderilen Asya ürünleri ve İran ipekleri gibi kıymetli mallar Avrupalıların iştahını kabartmıştır. İngiltere ve Rusya arasında şekillenen Karadeniz ticareti, İngilizlerin Trabzon limanını sık kullanması ile Trabzon'un ekonomik ölçek bazında büyümesi, Rusların tasvip etmeyeceği bir gelişmedir. Öte yandan ticari arenada yapılan çekişmenin bir benzeri Trabzon başta olmak üzere Karadeniz'in işlek liman kentlerine konsolosluk ve acente açmak şeklinde görülüyordu.¹⁵⁵ Kentin ticari potansiyelini zorlayan Avrupalılar bazı olanak ve imkân noksanlarına rağmen bölgenin ve özellikle de kentin ticari hacmini üst sınırlara çekmekteydi. Yeri gelmişken söylemekte fayda olduğunu düşündüğümüz olanak ve imkân noksanlığı kentin geneli için söylenebilecek bir yargıdır. Özellikle liman ve liman hinterlandını besleyecek depo açısından yoksun olan Trabzon limanı, doğal şartlar ile çoğu zaman mücadele etmek durumunda kalmıştır. Limanın sığ olması, ağır tonajlı gemilerin yanaşmasına imkân tanımazken taşımacılığın her türlü denize açılan kayıkçılar vasıtasıyla yapılmaktaydı. Limanın, gelişmekte ve yoğunlaşmakta olan ticari trafiğin sekteye uğratmasına engel olmak amacıyla Dussaud Biraderler¹⁵⁶ tarafından bir plan hazırlanmıştır.¹⁵⁷ Dönemin siyasi ve doğal şartları gereği yürürlüğe koyulamayan liman projesi ile birlikte limanın organizasyon merkezleri de inşa edilememiştir. Ancak bütün bu olumsuzluklar ticaretin gerilemesine engel teşkil etmemiş, tam aksine Avrupalı devletlerin İran pazarına ürün sevkiyatı kentin tam içinden geçip, Erzurum üzerinde

¹⁵⁵ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür Yılmaz, “Şehir Tarihinin Yabancı Kaynakları Olarak Konsolosluk Arşivleri: 19. Yüzyıl Trabzon Örneği”, **3. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (6 – 8 Mart 2015)**, Editör: Mehmet Doğan, TYB Akademi Yayınları, Ankara, 2015, s.415 – 430.

¹⁵⁶ Dussaud Biraderler, aslen Fransa'nın Bordo kentinden olup beş erkek kardeşin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Elie, Elzeard, Louis, Joseph ve Auguste kardeşlerden teşekkül eden Dussaud Biraderler, 1853 yılında Marsilya kentinde Rabattu ailesi ile ortaklık tesis ederek şirket kurmuştur. Büyük ve geniş çıkırlıklı makineler sayesinde derin limanlar inşa eden Dussaud Biraderler, 1868 yılında İzmir Limanı ve rıhtımın ihalesini alarak Anadolu macerasına atılmışlardır. Trabzon'daki liman eksikliğini bilen Joseph Dussaud, kente gelerek incelemelerde bulunmuş ve Bâb-ı Âli'ye sunulmak üzere bir taslak liman çalışması hazırlamıştı. Dussaud'un planı çeşitli sebepler gerekçe gösterilerek yürürlüğe konmamış ve kentin ticari faaliyetleri eski usuller vasıtasıyla devam ettirilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür Yılmaz, “Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 18, 2015, s.213 – 244; Limanın sadece XIX. yüzyıldaki ticari ve askeri seyri için bkz. Selahattin Tozlu, “19. Yüzyılda Sosyo – Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı”, **Trabzon ve Çevresi – Uluslararası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu (3 – 5 Mayıs 2001)**, Yayına Hazırlayanlar: Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, I. Cilt, Trabzon, 2002, s.381 – 397; Murat Baskıcı, “XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerilemiş”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 67, No 3, 2012, s.33 -56; Seyyahların gözüyle Trabzon limanı ve çevresindeki ticaret yolları hakkında yapılan bir değerlendirme için bkz. İsmail Köse, “İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane ve Trabzon Limanı'na Ulaşan Ticaret Yolları”, **Gümüşhane Tarihi – İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri (25 – 26 Mayıs 2010)**, Editörler: Bayram Nazır, Kemal Saylan, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2016, s.458 – 469.

¹⁵⁷ Yılmaz, “Dussaud Biraderlerin...”, s.227.

İran'a varmış, dönüş yolunda Asya Pazar mallarının yanı sıra ipek gibi tekstil piyasasının hammaddeleri Trabzon üzerinden Avrupa'ya gönderilmiştir. Ağırlığını İngilizlerin oluşturduğu ticaret filoları arasında Avusturya, Fransa, Rusya ve Osmanlı faaliyet sürdürmekte olup bütün bu ürün transferi karşılıklı olacak şekilde devam etmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında kentin toplam ticari değeri 1.858.287 sterlin iken 1846'dan 1850'ye kadar olan dört yıllık dönemde ortalama ithalat ve ihracat sırasıyla 1.700.000 ve 500.000 sterlindi.¹⁵⁸ Yani 19. yüzyılın ilk yarısında elde edilen rakamın yekûna yakını dört yıl içinde elde edilmiştir.

19. yüzyılın ikinci devresi kent ticareti açısından daha renkli ve hareketli geçmiştir. Bu gelişmenin yaşanmasında ve istikrarın sürmesinde Kırım Savaşı'nın etkisi oldukça büyüktür. Savaşın Karadeniz'in kuzeyinde Kırım ve çevresinde cereyan etmesi Trabzon'un savaşa tahrip olmasını engellemiştir.¹⁵⁹ Böylelikle kentin ticari hacminde yükselme, hatta sıçrama yaşanmıştır.¹⁶⁰ Müttefiklerin savaş ve ordu ihtiyaçlarını Trabzon üzerinden sağlaması kent adına olumlu sayılabilecek gelişmelerden sadece biridir. Ayrıca, yine müttefik kuvvetlerin Rus limanlarına uyguladığı ambargo istenilen neticeleri doğurmuş ve Ruslara ait Kafkas limanlarında hala müttefik devletin en başta da İngilizlerin malları serbestçe dolaşmıştır. İngiliz konsolos Stevens' in 1854 yılına ait raporuna göre, bir önceki yıl 1.742.693 sterlin olan bölge ticari hacmi bahsi geçen yıl 2.023.673 sterline çıkmıştır.¹⁶¹ Görüldüğü üzere, Karadeniz ticareti savaşa rağmen istenilen düzeyde ilerlemekte ve ticaret yapmak isteyen gruplar için kar ve umut kapısı olmaktaydı.¹⁶²

19. yüzyılda Trabzon kentinde ticari hareketlilik uzun müddet devam etmiştir. Ancak Kırım Savaşı'nın devamında yaşanan göç hadiselerine bağlı olarak ticarete ilk bakışta bir durgunluk yaşandığını söylemek mümkün gibi görünse de 1857 yılında İngiliz konsolosu şehrin ticari görüntüsünü şöyle aktarmıştır:

¹⁵⁸ Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası..." s.373.

¹⁵⁹ Yılmaz, **a.g.m.**, s.373.

¹⁶⁰ Yılmaz, "Buharlı Gemi Çağı'nda..." s.55.

¹⁶¹ Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası..." s.373.

¹⁶² Karadeniz'de ticaret yapan ülkelerin gemi sayıları ve ticaret hacimleri için bkz. Yılmaz, , "Buharlı Gemi Çağı'nda..." s.57.

*“Trabzon bölgesel olarak büyük bir maddi gelişim gösterdi. Üç yıllık savaş önemli miktarda altının burada birikmesini sağladı ve birkaç büyük tüccar bundan istifade etti. Her gün binalar yükseliyor, kent sınırları önemli ölçüde büyüyor, yerliler daha iyi giyiniyor ve daha iyi yaşıyorlar ve yoksullar çeşitli sıkıntılar ve yoksunluklar nedeniyle azalmakla birlikte her yerden gelen yabancılar bu boşluğu dolduruyor.”*¹⁶³

Konsolosun aktardığı malumatlar savaşın getirdiği canlılığın yansımasıdır. Ticari gelişim olarak kentin ağırlığı ve kapasitesi sürekli artış göstermiştir. Kentte açılan dış temsilcilikler ekonominin göçlerden pek etkilenmediği savını desteklemekteydi. Göçmen taşımacılığı bölgede artan deniz trafiğinin bir başka yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Trabzon’un dış ticarete olduğu gibi iç ticaret hacminde de gözle görülür bir değişim yaşanmıştır. Özellikle İstanbul’a Trabzon üzerinden ipek ve pamuklu kumaş, keten bezi, zeytinyağı, tütün, mum ve ibrişim gönderilmiştir.¹⁶⁴ Neticede Kırım ve Kafkasya’dan gelen halkların Trabzon’da kalıcı şekilde iskân edilmemesi ekonomiye doğrudan veya dolaylı yollardan büyük çapta olumsuz bir etki bırakmamıştır. Avrupalı güçlerin transit ticareti, göç ve göçmen sürecinden bağımsız şekilde ilerliyordu. Göçmenlerin yerleştirilmesinden ihtiyaçların giderilmesine kadar yürütülen süreç ile ticari trafik birbirinden bağımsız şekilde tezahür etmiştir. Neticede gelen göçmenlerin Avrupalı güçler ile aralarında herhangi bir bağ yoktur. Savaşın Trabzon’a sıçramaması, limanı ve ticaret yollarını tahrip olmaktan kurtarmıştır. Böylece ekonomik süreçte göçmenlerin bir etkisi olmadığını, bunun yerine Kırım Savaşı’nın olumlu bir etki yaptığını söylemek yerinde olacaktır. Eğer göçmenlerin Trabzon ticareti ve ekonomisine yaptıkları bir olumsuzluktan bahsedilecekse bu şüphesiz ki mevcut kaynakların çabuk tükenmesi olmuştur. Yine bu durumda yeni ürün ve kaynaklarla takviyesi yapıldığından kent içinde bir hareketliliğin arttığı görülürdü.

¹⁶³ Yılmaz, “Karadeniz’in Uluslararası...” s.376

¹⁶⁴ Şennur Kaya, “Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, (4), 2010, s.84.

Öte yandan göçmen nakilleri ve taşımacılığında görev alan Trabzon balıkçıları dolaylı olarak kar elde ettiler.¹⁶⁵ Bir grup balıkçı ve gemi sahibi Karadeniz kuzeyinden göçmen nakliyatı yaparken bir diğer grup limana yaklaşan gemilerden nakil yapmıştır. Özellikle devlet tarafından gemi ve sandalcılara verilmek kaydıyla nakdi olarak 396.965 kuruş gönderilmiştir.¹⁶⁶ Yeterli alım gücüne sahip olan göçmenler kent içindeki esnaflar ile ticari alış – verişte bulundular. Erkekler arasında taşımacılığa ve hamallığa uygun güçte olanlarda limanlarda çalışmak suretiyle kalıcı iskâna kadar geçimlerini tesis etmişlerdi. Ticari canlılığın ve akışın çalışmak için iş arayanlara yeterli olanağı sağlayacağı bir görüntü Kırım Savaşı sonrası kentte oluşmuş durumdaydı. Bu duruma kanıt olarak devlet tarafından yapılan yardımların miktarını ve açıklamasını göstermek yerinde olacaktır. Çoğunluğu Trabzon tüccarı ve ahalisine verilmek suretiyle sarf edilen masraflar şöyledir:¹⁶⁷

1. *Göçmenlerden orduya katılanların yazımı için Trabzon'da bulunan Ali Berri Paşa'ya toplam 61.575 kuruş.*
2. *Göçmenlerden vefat edenlerin kefen bezi bedeli toplam 42.111.5 kuruş.*
3. *Sera Deresi'nde göçmen iskânı için yapılan binalarda kullanılan tahta direk ve benzeri masraflar için 15.537.16 kuruş.*
4. *Çerkez göçmenlerden Erzurum'a gönderilenlerin naklinde kullanılan hayvanların masrafı için 7.897.10 kuruş.*
5. *Çadır, çorba, para nakliyesi, sabun, hane kirası, harcırah, barakalar, et, çuval, elbise nakliyesi, mekkâre, kayık navlı, askere gidenlere yapılan masraf, eczahane, odun, mum, çadırların kayık navlı için 41 kişiye toplam 42.824.1 kuruş.*
6. *Mezarların kapatılması için toplam 9.420.16.*
7. *Odun bahsi için Ticaret Mahkemesi Reisi Hacı Ömer Efendi'ye toplam 19.000 kuruş.*

¹⁶⁵ Şevket Pamuk'a göre; "Osmanlı sınırları içerisinde Avrupa ile ticaret 1730 ile 1780 arasında yıllık ortalama %1'in altında bir hızla, 1730 – 1780 yılları arasında yıllık ortalama %1.5'in altında bir hızla genişlemiştir. Buna karşılık 1830 ve özellikle 1840 sonrası yıllık ortalama %5'in üstünde bir hızla artmıştır. 19.yy'ın ikinci ve üçüncü çeyreğinin, Osmanlının dünya pazarları için hammadde üretiminde uzmanlaşmış, mamul mallar ithal eden bir ekonomi durumuna gelmesi sürecinde 18. yy ile karşılaştırılamayacak kadar önemli bir dönüm noktası oluşturduğu açıktır." Bkz. [http://erzurum.edu.tr/Content/Yuklemeler/Personel/Vedat_KAYA/OSMANLI_EKONOMISINDE_BA_GIMLILIK_VE_BUYUME_OZET11043.pdf\(25](http://erzurum.edu.tr/Content/Yuklemeler/Personel/Vedat_KAYA/OSMANLI_EKONOMISINDE_BA_GIMLILIK_VE_BUYUME_OZET11043.pdf(25) Kasım 2016 tarihinde erişilmiştir.)

¹⁶⁶ Kuruca, **a.g.t.**, s.196.

¹⁶⁷ Kuruca, **a.g.t.**, s.196 – 197.

8. *Odun bedeli olarak toplam 3.650 kuruş.*
9. *Göçmen hastalar için alınan çorbalık bedeli olarak 48.488.10 kuruş.*
10. *Göçmenlere yevmiye olarak verilen ekmekler için ekmekçi esnafına verilen Trabzon'da 399.659.10 kuruş, Görele'de 750 kuruş, Akçaabat'ta 33.500 olmak üzere toplam 411.371.15 kuruş.*
11. *Göçmen işlerini görmek üzere istihdam edilen kâtiplerin maaşı toplam 9.581.5 kuruş.*
12. *Geçici olarak istihdam edilen bazı memur maaşları toplamı 112 memur için 6.405.17 kuruş.*

Harcanan masrafın yekûnu göçmenlere tahsis edilmiştir. Ancak listede görülen bazı şahıs isimleri doğrudan Trabzon esnafıydı. Bu bağlamda devlet tarafından tahsis edilen miktarın önemli bir kısmı Trabzon eşrafı arasında pay edilmişti. Zira kısa sürede ve vakitten tasarruf edilecek şekilde ihtiyaç temini Trabzon'dan sağlanabilirdi. Bu doğrultuda Trabzon'a yapılan ve geçici süre iskânı sağlanan göçmenlerin Trabzon vilayet ve kent ekonomisine olumlu katkılar yaptığını söylemekte fayda vardır. Kırım Savaşı ise dış ticaret hacminde büyüme sağlayacak gelişmelerin kapısını aralamıştır. Meseleye bütüncül bir açıyla yaklaşırsak hem Kırım Savaşı hem de savaşa bağlı göçlerin Trabzon ekonomisine ivme kazandırdığı görülmüştür.

1.5.2. Kırım ve Kafkasya Göçlerinin Trabzon Demografisine Yansımaları

Kırım savaşının bitişi ile şiddetlenen göç hareketleri bahsettiğimiz üzere Trabzon başta olmak üzere sahil kentlerine yapılmıştır. Göçün önemli bir bölümünü karşılayan Trabzon, birçok açıdan zor durumda kalmışsa da belki de en büyük etkiyi demografik bakımdan yaşamıştır.

Seyyah ve konsolosların aktardığı izlenimlere göre savaş başında kentin nüfusunu kesin olarak belirlemek zor olsa da fikir vermesi açısından rakamların önemi büyüktür. 1850 tarihinde sonra kente gelen seyyah ve konsoloslar kentin nüfusunu 50 – 70 bin civarında zikretmiştir. Seyyah Humphry Sandwith¹⁶⁸ 1854'te nüfusu 20 binin üzerinde

¹⁶⁸ H. Sandwith, Kırım Savaşı esnasında Kars'ta sıhhiye görevlisi olarak bulunmuş ve kuşatmada tanık olduğu olayları raporuna eklemiştir. Ülkesi İngiltere'ye döndükten sonra Kraliçe Victoria'ya hazırladığı

vermiştir. Bahsi geçen tarih için verilen rakamın düşük olduğu kanısındayız. Kendisi kentin nüfusu hakkında şunları söylemiştir:

*“Nüfusun miktarını söylemek zordur; fakat muhtemelen 20.000’in üzerindedir ve daha da zoru Ermenilerin, Rumların ve Müslümanların oranını belirlemektir. Fakat Müslümanların belirgin bir şekilde fazla oldukları kesindir.”*¹⁶⁹

Verdiği rakamların kesin olmadığını kendisi açıkça ifade etmektedir. Cümlelerin ucunu açık bırakması tahminlerin kendisine ait olduğunu, sağlam bir kaynaktan bilgi edinemediğini göstermektedir. Sandwith’ten dört yıl sonra kente gelen Mordtmann ise nüfusu 60 bin civarında zikretmiştir. Diğer nakledilen rakamlara oranla bu rakamın fazla olması dikkat çekicidir. Yılmaz’a göre bu rakamın üzerinde durmak gerekmektedir. Zira ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı kente içeriden ve dışarıdan insanlar akın etmiştir. Yılmaz, Üner Turgay’ın çalışmasını çıkış noktası kabul ederek bu konuda şunları söylemiştir:

*“Mordtmann’ın 60 bin dediği nüfus ise biraz düşündürücüdür. Fakat Turgay, Kırım Savaşı’nın, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda olduğu gibi Trabzon’un demografik yapısında önemli etkiler yaptığını ifade eder. Trabzon Limanı’nın Kırım’daki Osmanlı ordusu ve Doğu Anadolu eyaletleri için başlıca tedarik merkezi olması ticaret hacminde büyümeye ve şehirdeki ticari hareketliliğin zirveye çıkmasına neden olmuştur. 1855-1856’da bölge şiddetli bir kuraklıkla karşılaştı. Bu kuraklık, civardaki köylerden pek çok işçinin kente akın etmesiyle sonuçlandı ve 1856 yılının sonlarında toplam nüfus 70 bine dayandı.”*¹⁷⁰

Hem seyyah Mordtmann hem de müellif Turgay’ın verilerini destekleyecek yakın rakamlar 1850’li yıllar boyunca konsololar tarafından aktarılmıştır.¹⁷¹ İngiliz konsolosluk raporları daha 1851 yılında kent nüfusunu 50 bin civarında göstermiştir.¹⁷² Aynı raporlar 1856 yılında nüfusun 70 bin dolaylarında olduğunu açıklayarak ve Turgay’ın verdiği rakamlar ile yakınlık gösterdiği gibi Mordtmann’ın tespitini de

raporları sunmuştur. Raporunda ticari ve siyasi konulara ağırlıklı olarak yer vermiştir. Seyyah hakkında bilgi için bkz. Yılmaz, **Batılı Seyyahlara...** s.15.

¹⁶⁹ Yılmaz, **a.g.t.**, s.43.

¹⁷⁰ Yılmaz, **Batılı Seyyahlara...** s.46.

¹⁷¹ Konsolosluk kurumları şehir tarihi için ciddi bilgilerin depolandığı noktalar. Özellikle 19. yüzyılın ticari, askeri ve politik yayılması konsoloların buldukları lokasyonlarda gazeteci gibi görev yapmalarına zemin hazırlamıştı. Uluslararası rekabetin zirve yaptığı bir yüzyılda konsololar acentelik yaptıkları ülkenin politikalarını da takip eder olmuşlardı. Siyasi, ticari ve adli konularda görev üstlenen konsoloların hazırladığı ayrıntılı raporlar bölge ve şehir tarihçiliği açısından önem arz eden başvuru kaynakları arasında yerini almış bulunmaktaydı. Konsolosluk kurumlarının Trabzon için önemi hakkında bkz. Yılmaz, *“Şehir Tarihinin...”* s.414 – 430.

¹⁷² Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.49.

güçlendirmektedir.¹⁷³ Konsolosluk raporu, bu artışın sebebini iç kısımlardaki çok sayıda ailenin yiyecek bulmak için şehre gelmesine bağlamıştır.¹⁷⁴ Bir diğer çalışmaya göre, savaş ekonomisi insanları Trabzon'a çekmekte ve nüfus artışına sebep olmaktadır.¹⁷⁵ Konsolos raporlarına benzer malumatları Saylan da aktarmıştır. Saylan'a göre, 1839 ve 1861 tarihleri arasında Gümüşhane'den ekonomik sebepler başta olmak kaydıyla gayrimüslimlerin farklı kentlere göçtüğünü, bu göçlerinde bir kısmının Trabzon'a yapıldığını ifade etmiştir.¹⁷⁶ Saylan'ın aktardıklarını destekleyecek mahiyette nüfusun arttığını yine 1859 tarihli konsolosluk raporunda görmekteyiz.¹⁷⁷ Ancak 1860 tarihindeki konsolos kayıtlarında nüfusun 55.700¹⁷⁸ civarında olduğu bildirilmiştir. Ayrıntısıyla hazırlanan Konsolos Stevens'in tahminleri şu şekildedir:¹⁷⁹

Müslümanlar	40.000
Rumlar	10.000
Avrupa ve Avrupa Himayesindekiler	1.500
Ermeniler	2.000
İranlılar	600
Katolik Ermeniler	500
Protestan Ermeniler	100
Toplam	55.800

Tablo 10: 1860 Senesine Ait Konsolos Kayıtlarında Trabzon Nüfusu

¹⁷³ Mordtmann'ın verdiği bilgileri konsoloslardan almış olma ihtimali üzerinde duran Yılmaz, Turgay'ın verdiği rakamların akıbeti hakkında cümle akışı içinde bilgi vermese de kullandığı atıflardan hareketle adı geçen müellifinde konsolosluk raporlarını kullandığını görmekteyiz. Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.50; Yılmaz, **Batılı Seyyahlara...** s.46.

¹⁷⁴ Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.50

¹⁷⁵ Eyyub Şimşek, "Kırım Savaşı'nın Trabzon Eyaletine Toplumsal Etkileri", **History Studies**, Volume 5, Issue 5, September 2013, s.275.

¹⁷⁶ Saylan, **a.g.m.**, s.279.

¹⁷⁷ Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.50.

¹⁷⁸ Yılmaz söz konusu rakamı 55.700 olarak nakletmiş fakat farklı bir satırda 55.800 olarak ifade etmiştir. Çalışmasında oluşturduğu "*Seyyah ve Konsolosların Nüfus Tahminleri*" tablosu referans alınarak rakamlar toplanırsa 55.700 rakamına ulaşılmaktadır. Fakat çalışmamıza eklediğimiz Konsolos Stevens'in verileri toplandığında 54.700 rakamına ulaşılmaktadır. Bu verilerin uyuşmaması "*Seyyahlar ve Konsolosların Nüfus Tahminleri*" tablosuna Ermeni cemaatinin 3.600, Konsolos Stevens verilerinde 2.600 olarak aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Seyyah ve Konsolosların Nüfus Tahminleri tablosu için bkz. Yılmaz, **Batılı Seyyahlara...** s.47; Konsolos Stevens'in tablosu için ayrıca bkz. Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.50.

¹⁷⁹ Yılmaz, **a.g.t.**, s.50.

Tablo 10’da görülen rakamlara göre, genel nüfusun %71’i Müslüman iken %39’u gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Stevens’in aktardığı rakamların etnik gruplar şeklinde sınıflandırılması İngilizlerin bölge için yaptığı teferruatlı kayıtlara bağlanabilir. Zira Karadeniz’in dış devletlerin ticaretine açılması ile birlikte kentin ve yörenin ticari potansiyelini hazırlamak, limanın ve kentin ticarete hazırlığını tespit etmek gayesini taşıyan çabalarının ayrıntılarını raporlarda görmekteyiz.¹⁸⁰

Çalışma açısından kilit rol oynayan demografik hareketlenmeler Trabzon özelinde görüldüğü üzere konsolos raporları temel alınır 1860’lı yılların başına kadar nüfusun arttığı görülmektedir. Ancak ilerleyen tarihlerde kentte nüfusun azaldığı görülmektedir. Aslına bakılırsa nüfusun artmasında göçlerin etkisi olduğu kadar ticaretinde etkisi vardır. Yaşanan düşüşte ticaretteki azalmaya bağlanabilir. Ayrıca 1860’dan sonra göçler sürmekteydi.¹⁸¹ Kalıcı olmayan bu göçler Trabzon nüfusunu demografik açıdan artırdığını söylemek güçtür. Konsolos kayıtları arasındaki zaman farkı hesaba katılırsa geçen sekiz yıllık sürede göçler etkisini yitirmiştir. Münferit düzeyde devam eden nüfus akışı artış sağlamaktan uzak bir görüntü sergilemiştir. Yaşanan düşüş yine konsolosluk raporlarına göre, 1868 yılında devam etmiş ve 34.131’e kadar gerilemiştir. Palgrave tarafından içi doldurulan raporun en dikkat çekici tarafı Yılmaz tarafından “*şimdiye kadar karşılaşılan en ayrıntılı bilgiler*” olduğu şeklinde yorumlanmıştır.¹⁸² Palgrave’nin tablosu şöyledir:¹⁸³

¹⁸⁰ Bu hususa benzer kayıtların 19. yüzyılda Fransızlar tarafından Samsun için hazırlandığını görmekteyiz. Samsun limanı ve hinterlandı için hazırlanan liman ve koy haritası Fransız ticareti için büyük önem arz etmiştir. Fransızların bu girişimi için bkz. Özgür Yılmaz, “*Samsun Limanı Üzerine Denizcilik Raporu, Koy Haritası, Ticaret ve Denizcilik İstatistikleri, Grafikleri Vs.*”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, XIV/29, Güz 2014, s.397 – 434.

¹⁸¹ Tasvir-i Efkâr gazetesinde çıkan bir habere göre 1866 senesinde de Trabzon’a göçmenlerin gelmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Necdet Hayta, **Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862 – 1286/1869)**, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.187 – 190.

¹⁸² Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.50.

¹⁸³ Yılmaz, **a.g.t.**, s.50 – 51.

GRUPLAR	ERKEK	KADIN	TOPLAM
Türkler	8.175	10.763	18.938
Rumlar	3.280	3.241	6.521
Ermeniler	2.170	2.187	4.357
Katolik Ermeniler	660	702	1.362
Protestan Ermeniler	83	100	183
Tatarlar			800
İranlılar			320
Eflaklılar			80
Fransızlar			51
Ruslar			343
İtalyanlar			51
Avusturyalılar			29
İngilizler			5
Yunanlılar			92
Diğer			1000
TOPLAM			34.131

Tablo 11: 1868 – 1869 Yıllarına Ait İngiliz Konsolos Palgrave'nin Trabzon Nüfusuna Dair Tespitler

Palgrave'nin verdiği malumatlar pek değerli olmakla birlikte etraflıca tutulmuş kayıtlardan ibarettir. Ayrıca raporunda yabancı devlet sakinlerinin hayli fazla olması ticari eşraf veyahut konsolosluk temsilcileri olarak hizmet veren bir zümrenin varlığını gözler önüne sermektedir. Kayıtların detaylı olmasını konsolos Stevens'ta da görmüştük. Buna göre, şehirde bulunuş amaçlarının farklı olması, buldukları kentlerin coğrafi, fiziki, beşeri ve doğal şartlarını tespit etmek ve öğrenme gayesi doğrultusunda hazırlanıldığı kanısındayız. Ancak raporlar her ne kadar ayrıntı içermiş olsa da hangi kaynaklara başvurdukları konusunda bilgimiz yetersizdir. Zira Yılmaz da Stevens'dan ziyade Palgrave'nin aktardığı malumatların kaynağını belirtmediğini ifade eder.

Öte yandan verilen rakamların yüzdelerle dağılımına bakarsak çarpıcı bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Palgrave'nin rakamlarına göre, kentin %56'sı Türklerden teşekkül etmekteydi. Yılmaz'a göre, Palgrave'nin rakamları içerisinde Müslümanların oranı %59'dur.¹⁸⁴ Palgrave'nin tablosunda yer alan Tatarlar ve İranlılar Türklerin rakamına dâhil edilirse toplamda Müslüman oranı Yılmaz'ın belirttiği sayı ile örtüşecektir. Bu hesaplama göre; %59'u Müslüman, %20'si Rum, %17'si Ermeni ve %3'ü diğer

¹⁸⁴ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde...* s.51 - 53.

grubuna mensup olan kentte Müslümanların ezici üstünlüğü dikkat çekmektedir. Diğer grubunda yer alan nüfus ise daha çok konsolos, elçilik ve ticaret ile meşgul olan zümrenin meydana getirdiği kimselerden ibarettir.

Palgrave'nin Trabzon için verdiği demografik görüntüyü 1869 yılında kaydı tutulan Trabzon salnameleri ile nasıl bağdaştırılacağı konsolosluk kayıtlarının ehemmiyeti açısından önemlidir. Söz konusu yılda yayınlanmaya başlayan Trabzon salnamesi kent hakkında detaylı malumatların alındığı bir başka kaynaktır. Tarihçi McCarthy'nin Trabzon salnamesine konu edilen nüfus sayımlarını “*görünüşe bakılırsa, Anadoludaki en sağlıklı ve kayıtlara geçirilmesi en düzgün yapılmış nüfus idi*” şeklinde yorumlamıştır.¹⁸⁵ Ancak kendisinin mercek altına aldığı salnameler 1296 (1879) senesinden başladığı gibi vilayet genelini yansıtan rakamları temel almıştı¹⁸⁶ ve öncesi için yapılan kayıtlara yer vermemekteydi.¹⁸⁷ Bu gelişmede Kırım Savaşı'nın bitmesine müteakip başlayan göçlerin kentin demografisine olan etkisi için McCarthy'nin bilgisine başvuramayacağımızı göstermektedir.

ERKEK NÜFUSU					
Sene	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Toplam
1869	397	1.254	1.776	5.753	9.180
1870	409	1.486	1.603	5.961	9.459
HANE SAYISI					
1869	-	1.524	-	2.624	4.148
1870	140	445	623	2.424	3.632

Tablo 12: 1869 – 1870 Yılları Arası Trabzon Salnamelerine Göre Erkek Nüfusu – Hane Sayılarını Gösteren Çizelge¹⁸⁸

¹⁸⁵ McCarthy, **Müslümanlar...** s.20.

¹⁸⁶ Muhtemelen Amerikalı müellif, vilayetin genel nüfusunu diğer bölge merkezleri ile topyekûn değerlendirmiş ve Trabzon vilayeti salname kayıtlarının kendisi açısından gerçeğe yakın değerler verdiğini düşünmüştür. Kendisi yapılan sayımların eksik olduğunu, geliştirdiği bir metodu devreye koyarak salname kayıtlarını düzelttiğini belirtmiştir. Kendi düzelttiği rakamların diğer bölgeler ile kıyaslamasını yapmak suretiyle salname rakamlarına güvenilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun için Kastamonu ve Trabzon vilayetleri arasında her bakımdan bir karşılaştırma yapmıştır. Bilgi ve değerlendirmeler için bkz. McCarthy, **a.g.e.**, s.18 – 24.

¹⁸⁷ Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.52.

¹⁸⁸ Tablo, Özgür Yılmaz'ın çalışmasından alıntı yapılmıştır. Yılmaz'ın hazırladığı çalışma 1869 – 1881 yıllarını arasını kapsamaktaydı. Fakat konumuz ile ilintili olan tarihleri kesilerek çalışmaya eklenmiştir. Tablolar hakkında bilgi için bkz. Yılmaz, **a.g.t.**, s.52.

Tablo 12’de görüldüğü üzere tutulan kayıtlar hane sayısı¹⁸⁹ ve erkek nüfusu gibi etkenler üzerinden yapılmıştır. Ayrıca bazı yıllara ait verilerin eksikliği bir yana her iki yıl arasında Ermenilere mahsus hane sayıları arasında çok ciddi ve keskin sayılacak geçişler görülmüştür. Aynı şekilde Rum hane sayıları içinde benzer şeyler söylenebilir. Bu durumun varlığı kentin nüfusu hakkında değerlendirme yapmayı güçleştiren bir durumdur. Erkek sayımının ise yine hane sayımında olduğu gibi tutarlılıktan uzak olduğu görülmüştür. Yıllar arasında değişmeyen ve genellikle küçük artışlar gösteren erkek nüfusu salname sayımları hakkında bizi düşünceye sevk etmektedir. Söz konusu edilen yıllar salnemenin ilk örnekleri olması bakımından bir takım acemiliklerin yaşanma ihtimalini hatırlara getirmektedir. Öte taraftan 1867 yılında yaşanan bir yangın hadisesinden kaynaklı olarak hane ve erkek sayılarında değişimlerin yaşanma ihtimali yüksek olsa da bu bilgiyi teyit edecek belgeler elimizde mevcut değildir. Bundan dolayı ortaya çıkan dalgalı geçişlerin sebepleri imkânlarımız dâhilinde açıklanmaya çalışılmıştır. Kadınların, çocukların ve göçer aşiretlerin kayıt altına alınmadığı sayımlarda kent nüfusu için net olarak rakam vermenin güç olduğu daha önce belirtilmiştir. Böylece söz konusu yıllar için ortaya çıkan salname verilerinin konsolosluk kayıtları ile örtüşmediği tespiti rahatlıkla yapılabilir.

McCarthy kent nüfusunun ortalama yaşam ömrü ve iklimi gibi değişkenlerin varlığından bahsetmek koşuluyla bazı ipuçları vermekteydi. Ona göre;

*“Bu ilin halkı (Trabzon), Anadoludaki insanlar içinde, doğumda en yüksek yaşam beklentisi süresine nail idiler; doğan bebeğin yaşam süresi beklentisi 35 yıl idi. Buradaki ahalinin daha sağlıklı koşullar içinde bulunmasının gerçek nedeni, ekonomik etkenlere, iklime, ya da Anadolunun geri kalan bölümlerine göre daha ileri bir tıp tesisleri düzeyine bağlı olabilir. Bu üç olası neden içinde sonuç yönünden gerçekten de güçlü etki göstermiş olanlar, öyle görünüyor ki, iklim ve ekonomidir. Anadolunun diğer bölümlerine göre, Trabzon ilinin iklimi daha ılımlıdır ve aşırı sıcaklar, aşırı soğuklar burada daha az görülür. Yağmur düşmesinin pek fazla görülmediği bir ülkede, Trabzon vilayeti, en çok yağış oranına sahiptir. Tarla ve bahçe tarımı Trabzon’da önemli ölçüde farklı idi; orada, çayırlar, otlaklar ve meyve bahçeleri Anadolunun diğer yerlerinde olduğuna göre önemli ölçüde daha yüksek oranda yer kaplıyordu.”*¹⁹⁰

¹⁸⁹ Osmanlı devleti için “hane” terimi cevaplandırılması gereken bir handikaptır. Terimin kesin sınırlarının çizilmesinde yaşanan güçlükler Osmanlı nüfusunun net rakamlar ile açıklanmasına engel teşkil etmektedir. Bkz. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.44 – 46.

¹⁹⁰ McCarthy, **Müslümanlar...** s.20.

Müellifin düşüncelerini tamamlayacak nitelikte bilgiler Şakir Şevket Bey tarafından da verilmiştir. Şakir Şevket'e göre; “*Trabzon’un havasının 1860’lara kadar, çevresinin gıptasını çekecek derecede güzeldir.*”¹⁹¹ Bu bilgiler ışığında havasının güzelliğinden yaşam ömrünün uzun olduğu fikri mantıklı gibi görülmektedir. Öte yandan kentin arka planında Canik, Giresun, Gümüşhane ve Rize dağlarının yükselmesi yaşam için gerekli organizasyonların tamamına yakınının sahil kesimlerinde toplandığını göstermektedir.¹⁹² O halde ticari ve sosyal ilişkilerin sıkıştığı sahil bölgeleri cazibe merkeziydi ve Trabzon, Akçaabat ile Rize arasında kalan bölgenin en verimli merkezi konumundaydı. Bu bölgenin işlek limanı vasıtasıyla sürekli tüccarlara ve her türlü eşrafa kapılarını açması nüfusunun yoğun olması fikrini güçlendirmektedir. İlk yapılan salname kayıtlarında nüfusun bir kısmının eksik yazılması yine konsolos ve seyyahların 1860’lı yıllar için verdiği rakamların önemli olduğunu göstermektedir.

1860 senesinden itibaren nüfusun konsolos kayıtlarına göre azalması Kırım ve Kafkasya göçlerinin şiddetlenmeye başlaması ile bir noktaya kadar açıklanabilir. Zira ticari faaliyetlerin arttığını destekleyen bariz gelişmeler yaşanmasına rağmen 1860’tan itibaren nüfusunun azalması arasında zıtlık görünmektedir. Aslında ticaretin oranlamasında yaşanan artış değerini Avrupalı ülkelerin faaliyetleri ile izahı yapılabilmektedir. Trabzon’un ve diğer Karadeniz limanlarının ticaret potansiyelinde yaşanan yükselme buharlı gemilerin iç denize girmeleri ile ortaya çıkmıştır. Rusya’nın Karadeniz’e açılmasına müteakip diğer devletlerinde bölgeye misafir olması ticareti artıran baş aktörler arasında yer almaktadır. Ancak nüfusun ticareti canlılığa nazaran azalması ticaret ile nüfus arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Genellik arz etmeyen bir durum olarak yorumlayabileceğimiz mesele ticari canlılığın her diam nüfus ile doğru orantı arz etmediğini gösteren ender örnekler arasında yer almaktadır. Fakat 1860’lı yıllardan evvel nüfus ve ticari gelişim arasında doğru bir orantı, elde edilen rakamlardan tespit edilmekte iken 1860 yılı itibarıyla bu durumun aksi yönde gelişme gösterdiğini yine söz konusu rakamlara göre söylemek mümkündür.

¹⁹¹ Abdurrahman Siler, “*XIX. Yüzyılda Trabzon’un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869 – 1905)*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, s.263.

¹⁹² McCarthy, **Müslümanlar...** s.18.

O halde 1860 yılından itibaren demografik düzeni alt – üst edebilecek bir etkinin varlığından söz edilebilir mi? sorusu sorulabilir. Gerçeği söylemek gerekirse kontrol dâhilinde planlı iskân ve göç hareketlerinin yapıldığı Trabzon’da savaş sonrası engel olunamayan ve kontrol dışı gelişen göçler karşısında demografik yapının sarsıldığını söylemek mümkündür. Savaş, göç ve asayişsizlik¹⁹³ gibi bağlantılı gelişmelerin beraberinde getirdiği salgın hastalıklar ise senaryonun karmaşık hale gelmesine sebep olan son değişkendir. Bu dörtlemenin birbiri ardına ve bağlantılı şekilde gerçekleşmesi ve kontrol dışında olmasına ek olarak ilk defa karşılaşılan çapta büyük olması ahali için tehdit unsuru olarak zikredilebilir. Hususa örnek olarak Yomra nahiyesinde yaşananlar gösterilebilir. Geçici olarak Yomra’ya yerleştirilen göçmenler ile yerli ahali arasında arazi konusunda anlaşmazlık yaşanmıştır.¹⁹⁴ Trabzon valisi Hafız Paşa’nın kötü yönetimi ve eşkıyalık hareketlerine karşılık takındığı yumuşak huylu tavır yönetim içinde otorite boşluğu doğurmuştur.¹⁹⁵ Tanzimat reformlarının geç başlatılması, savaş öncesi yapılan idari değişiklikler ve savaşın getirdiği ağır mesai Trabzon Valilerinin sürekli değişmesi ile sonlanmış ve vilayet yeterli düzeyde idare edilemediği gibi güvenlik problemlerine de zemin hazırlanmıştır.¹⁹⁶ Böylece demografik yapının huzurunu ve asayişini tehdit eden unsurların uzun soluklu olması karşısında bazı ahali kentten göç etmiştir denilebilir.¹⁹⁷ Bu noktada demografinin yapısını etkileyecek bir gelişmede bölgede yaşanan siyasi olayların neticesinde değişen taşları dengelemek için devlet tarafından vergi artışı talebinde bulunulmuştur.¹⁹⁸ Vergi talebi ve asayiş eksikliği reaya tarafından pek hoş karşılanmadığını bazı ahalinin göç ederek karara tepki gösterdiğini söylemek mümkündür.¹⁹⁹ Bu duruma ek olarak, Rusya’nın bölgede tedrici şekilde serbestçe dolaşması Trabzon’a Müslüman göçünü tetiklemişken gayrimüslimlerin dışa yönelik hareketlenmesine neden olmuştur. Askeri nitelikte zuhur eden eşkıyalık hadiseleri de

¹⁹³ Asayiş sorununa örnek için bkz. Şimşek, **a.g.m.**, s.275 – 280; Erler, **a.g.m.**, s.77 – 89.

¹⁹⁴ Kuruca, **a.g.t.**, s.197.

¹⁹⁵ Şimşek, **a.g.m.**, s.275.

¹⁹⁶ 1793 – 1851 yılları arasında Trabzon Vilayetinde yirmi üç vali görev yapmıştır. Bunlardan üç tanesi toplamda yirmi altı yıl görev yaparken geriye kalan yirmi tanesi otuz iki yıl içerisinde görev yapmış ve bu surette 1 yıldan biraz fazla bir süre yönetimde kalmış, ardından atama ya da azledilme gibi durumlar ile görev yerlerinde değişiklik yapılmıştır. Yaşanan hadiseler vilayet otoritesinde hâkimiyet kurmayı güçleştirmiştir. Bkz. Şimşek, **a.g.m.**, s.276.

¹⁹⁷ Tasvir-i Efkâr gazetesinin verdiği bir haberde “Sivas, Samsun ve Trabzon” taraflarına iskân edilen göçmenlerin o taraflarda hırsızlığa başladıkları ve haberinde “Levant” gazetesinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Hayta, **a.g.e.**, s.190.

¹⁹⁸ Bilgi için bkz. Mehmet Yavuz Erler, “Trabzon Eyaleti’nde Kanun Kaçakları (1856-1869)”, **A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 19, Sayı 30, Ankara 1997, s.72.

¹⁹⁹ Erler, **a.g.m.**, s.77.

gayrimüslimleri hedef almış ve bölgede asayiş iyice bozulmuştur.²⁰⁰ Yılmaz'ın bu konuda düşünceleri şöyledir:

“Rusya'nın Trabzon'daki konsolosları yüzyıl boyunca faal bir şekilde bölgedeki Ortodoks halkı göçe teşvik etmiş ve Rus devleti göç eden bu halkı Kırım ve Kafkasya'da iskân etmek istemişti. Gayrimüslimlerin Kırım ve Kafkasya'yı iskân mahalli olarak düşünmesi aslında Rusya'nın iskân siyasetinden kaynaklanıyordu. Rusya Müslümanların boşalttığı bu yerleri bayındır tutabilmek ve bölgenin gelişmesini sağlamak için çiftçi ve gayrimüslim insan gruplarına ihtiyacı vardı.”²⁰¹

Saylan'a göre, gayrimüslimlerin göçlerine sebep olan üç etken vardır. Bu etkenlerin ikisi doğal sebeplere bağlı iken üçüncü ve son neden Rusların politikasıydı.²⁰² Rusların yoğun politikasının ekonomik, sosyal – kültürel ve siyasi nedenleri olduğu gibi boşalan Kırım ve Kafkasya dolaylarını doldurmak için demografik bir çabası da mevcut görünmektedir. İşte bu demografik çıkar Trabzon Vilayetinin genelini tehdit etmiştir. Gümüşhane çevresindeki madenlerin kapatılması²⁰³ karşısında nüfusun kent ve çevresini terk etmesi Rus propagandasının emellerine ulaştığını göstermesi bakımından ciddi bir örnektir. Yaşanan bu durumların haricinde gelişen ve doğrudan Osmanlı Devleti'nin içinde yaşanan bazı gelişmelerin sahne olduğu göçler bulunmaktaydı. Bunlardan birini de Tasvir-i Efkâr gazetesinden öğrenmekteyiz. 1869 tarihli habere göre;

“Trabzon Vilayetindeki Rum ve Ermenilerden olan eşkıyanın baskısından zarar gördükleri için Rusya'ya göçen 50 kişinin geri dönmek için yaptıkları başvuru karşısında Rus yönetimi tarafından nakil ve yerleştirilmeleri işlemi için bir meblağ talebinde bulunulmuştu. Bu talebi karşılayacak güçleri olmadığı için Batum mal sandığından ödeme yapılmış ve geri dönüşleri sağlanmıştı.”²⁰⁴

Benzer asayiş problemlerinin belirtilen tarihten evvel yani 1868 yılında da kentte görüldüğüne dair arşiv belgeleri mevcuttur. Müşir İbrahim Derviş imzalı belgede Çerkes, Nogay ve Çeçen muhacirlerin vilayet genelinde silahla dolaşarak adam yaralama, öldürme ve gasp etme faaliyetlerinde bulunduğu Dersaadete bildirilmiştir.²⁰⁵

²⁰⁰ Erler, **a.g.m.**, s.77.

²⁰¹ Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.82.

²⁰² Saylan, **a.g.m.**, s.285.

²⁰³ Gümüşhane'den ülke içi ve ülke dışına yapılan gayrimüslim göçlerinin neden ve sonuçları için bkz. Saylan, **a.g.m.**, s.275 – 292.

²⁰⁴ Hayta, **a.g.e.**, s.208.

²⁰⁵ **Osmanlı Belgelerinde...** C. II, s.267 – 271.

Görüldüğü üzere, Rusya'nın müdahil olduğu hem içe hem de dışa göç hareketleri mevcut olduğu gibi bölgenin asayiş ve kaynaklarına bağlı göçlerde yaşanmıştır.²⁰⁶ Bu doğrultuda kentin nüfusu azalma eğilimi göstermeye başlamıştır. Bu ve buna benzer örneklerin artırılması bölge tarihi için mümkündür. Dahası kentte nüfusun eksilmesini tek sebebe bağlamak mümkün değildir ve birden fazla değişkenin bir araya gelmesi neticesinde taşlar yerinden oynamıştır. Ancak nüfusun arttığı dönemler için kentte kozmopolit bir demografi oluştuğunu söylemek mümkündür. Göçmenlerin vilayet geneline aktarılması aynı sonucun farklı şekilde tekerrür ettiğini göstermektedir.

Netice itibariyle birçok etkene bağlı olarak 1860'lı yıllarda kentin demografisi olumsuz yönde etkilenmişti. Kent, Kırım Savaşı'na doğrudan müdahil olmamış ve bunun neticesinde hem tahrip olmaktan kurtulmuş hem de ekonomik göstergelerin ve ticari trafiğin pozitif mekânı olmuştur. Fakat aynı olumlu görüşleri demografi açısından söylemek pek mümkün gibi görünmemektedir. Zira konsolos ve seyyahların gözlemleri göçlerin şiddetlendiği yıllarda ciddi nüfus değişimlerinin yaşandığını göstermiştir. Trabzon salnameleri de ilgili yıllarda nüfusu daha düşük aktarmasına rağmen devletin nüfus kaidelerinde meydana gelen değişimlere paralel olarak kullanılabilecek ve adı geçen gözlemler ile mukayesesi yapılabilecek referans kaynakları arasında yerini almıştır.

1.5.3. Kırım ve Kafkasya Göçlerinin Trabzon'daki Sosyal – Kültürel Yansımaları

Göçmenlerin beraberinde getirdiği metamorfoz evresinin takip edilebileceği bir diğer unsur sosyal ve kültürel yapıdır. Bu tarz bir değerlendirmenin amacına ulaşması için 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve yaşanmaya başlanan değişimin Trabzon'da meydana getirdiği yapısal farklılıkların gözden geçirilmesi zaruridir. Ferman ile klasik düzenden kopuşun kesin şekilde başlatılması ve takip edilen bazı yenilikçi uygulamaların kentte meydana getirdiği kopuşları ve süreklilikleri anlamak, göç dönemlerinde yaşananları somutlaştırması bakımından önemlidir.

²⁰⁶ Göçlerin bölük pörçük vaziyette devam ettiğini gösteren arşiv kayıtları mevcuttur. 1873 tarihine ait bir belgede Trabzon'a gelen Dağıstanlılara yapılacak yardımların yetmemesi halinde mahalli gelirlerden faydalanılması istenmekteydi. Bkz. **Osmanlı Belgelerinde...** C. II, s.120 – 121.

Tanzimat Fermanı ile başlayan değişim sürecini Anadolu kentleri üzerinden uygulanış yöntemleri arasında farklılıklar olsa da takip edebilmek mümkündür.²⁰⁷ 18. yüzyıl Osmanlı'sında başlayan ve adı konmayan, fakat değişmenin zaruri olarak yaşandığı bir dönemde²⁰⁸ bazı sosyal ve iktisadi zorlamaların itici bir yansıması olarak şekillenmeye başlayan Tanzimat dönemi, Trabzon içinde birçok yeniliğin habercisidir. Kentin ayan – eşraflar ile valilerin zorunlu vesayet paylaşımı şeklinde geçirdikleri 18. yüzyıl, kentin sosyal - kültürel hayatında olumsuz addedilebilecek etkiler bırakmıştır. Fakat 19. yüzyılın şafağında Sultan II. Mahmud'un merkezi otoriteye verdiği ehemmiyetin bir sonucu olarak yerinden yönetim güçlenmeye başlamıştır. Atılan adımlar Tanzimat'ın Trabzon'da zamanında uygulanışı için yetmemiş ve 1841 yılında hayata geçirilmesi planlanan reformlar 1847 senesine kadar rafa kaldırılmıştır.²⁰⁹ Nitekim ayanların etkin konumları ile vergi temelli uygulamalara direnmeleri süreci geciktiren etkenlerin başında gelmiş,²¹⁰ kentte valilik yapan ayan kökenli ailelerin varlığı Tanzimat ruhunu baltalamıştır. II. Mahmud'un tasfiye politikası gereği bu kimseler yönetimden acilen uzaklaştırılması gereken birer tehdit idi. Sonuçta Tanzimat ruhunu taşıyan Ticaret Nazırı Damat Halil Paşa'nın vali tayin edilmesi ile sorun halledilmiş ve reformlar uygulanmaya başlanmıştır.²¹¹

Daha önce ifade edildiği gibi kentte meydana gelen kapitalist ticari ilişkiler ile nüfus bir döneme kadar büyüme imkânı bulmuştur. Limanın kapasitesine bağlı gelişen ticari organizasyonlar kentin verimliliğini tetikleyen bir güç olarak karşımıza çıkmıştır. Gelişen uluslararası ilişkiler ile bazı ihtiyaçların giderilmesi, hiç olmazsa şartların elverişli hale getirilmesini zorunlu kılmıştır. Kentin ticari temaslar ile ilgi odağına yerleştiğini kabul edecek olursak bazı yapılaşma unsurlarının sayısal olarak artırılması, işleyiş olarak iyileştirilmesi gerekmektedir. Ticaret ile meşgul zümrelerin barınma ve pazar ihtiyacı, ürün sevkiyatının yapılacağı yeni yollar, malların saklanacağı veyahut bir

²⁰⁷ Tanzimat'ın uygulanması hakkında bilgi için bkz. Musa Çadircı, "*Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840 – 1856)*", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Kitabı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.95 – 104; Trabzon'da uygulanışı için ayrıca bkz. Musa Çadircı, "*Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulanması*" **OMUEF Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1988, s.191 – 198.

²⁰⁸ Ortaylı, **Türkiye Teşkilat...** s.391.

²⁰⁹ Çadircı, "*Tanzimatın Uygulanması...*" s.103.

²¹⁰ Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.102; Benzer bilgiler için bkz. Çadircı, "*Tanzimatın Uygulanması...*" s.103.

²¹¹ Yılmaz, **Tanzimat Döneminde...** s.102.

süre beklenebileceği depolar, liman ve çevresinde ticaret için bekleyen tüccarların konaklayacakları sosyal yapılar, bölge hinterlandının muhafaza edilmesi, korunması, geliştirilmesi ile asayiş ve düzenin tesisi gibi bazı ihtiyaçların kentin alt yapısına bağlı olarak geliştirilmesi gerekmektedir. Geniş cadde ve rıhtımların açılmasını, dar sokak ve çıkmazların kaldırılmasını öngören yeni anlayış, mevcut kent görüntüsünün toptan reddi olarak da algılanabilirdi.²¹² Sayılan hizmetlerin tedarik edilmesini belediye üstlenmek durumunda kalmıştır.²¹³ Belediyenin tekelinde hayata geçirilecek çalışmalara destek olan Avrupalılar, liman kentlerinde şartların olgunlaştırılması talebinde bulunmuştur. Ticaret ile meşgul olan devletlerin yatırımlarını artıracacağı düşüncesi liman kentlerinde yenilikçi projelerin yaşam sahası bulmasıyla sonuçlanmıştır.²¹⁴

1877’de Trabzon’un tarihini ele alan Şakir Şevket Bey, şehri değerlendirirken, geçmiş ile mukayese edildiğinde şehirde bir gerilemenin fark edildiğini, fakat gerçeğin görüldüğü gibi olmadığını belirtmiştir. Daha ziyade Trabzon’da yapılan yapıların eskileri ile mukayese edilmeyecek derecede muhteşem olduklarını, eski binaların var olduğunu ve şimdilerde hala binaların yapılmaya devam ettiğini hayranlıkla vurgulamıştır.²¹⁵ Müellifin çizdiği olumlu portrenin Tanzimat reformları ve artan ticari trafiğin gereksinimlerinin karşılanma dürtüsü olduğunu söylesek mübalağa etmiş olmayız. Zira Şakir Şevket Bey’de bu hususa değinir ve “*şu yirmi seneden beri kârgir mağaza, hane vesaire gibi kasabaca asar-ı umrandan pek çok şeyler ihdas edilmekte*”²¹⁶ diyerek Kırım Savaşı dönemlerini işaret etmektedir. Yılmaz, kentte şehirleşmenin ön kabulü olarak dini ve sosyal yapıların artan sayılarını ölçüt olarak zikretmiştir.

Netice itibariyle Tanzimat’ın ilanını takip eden yıllarda kentte ulaşım, idari, sosyal - kültürel, iktisadi ve mülki alanlarda birbirini takip eden pek çok yenilik uygulamaya konulmuştur. Bu dönemde atılmaya çalışılan adımların tamamına yakını kentin yeni kimliğe büründürülmesi fikrinden hareketle hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Merkezi

²¹² Stefan Yerasimos, “*Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine*”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Editörler: Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2012, s.507.

²¹³ Özgür Yılmaz, “*Tanzimat Döneminde Trabzon’un Kentsel Gelişimine Dair Bazı Tespitler*”, **Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk – I**, Editör: Bayram Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2016, s.146.

²¹⁴ Ortaylı, **Türkiye Teşkilat...** s.437.

²¹⁵ Şakir Şevket, **a.g.e.**, s.78.

²¹⁶ Şakir Şevket, **a.g.e.**, s.79.

hükümetin bu yönde talepleri değişimin yaşanmasında itici güç gibi görünse de devletin 18. yüzyılda yenileşmeye olan ihtiyacının 19. yüzyılda karşılık bulması ihtiyaç duyulanı gidermek şeklinde ki yaklaşımın kaçınılmaz sonudur.

Kentin yeni periferisi Karadeniz'in kuzeyinden gelmekte olan göçler ile bir müddet sekteye uğradığı düşüncesindeyiz. Zira göçmenlerin nakli, iskânı, ihtiyaçlarının giderilmesi, sağlık ve barınma gibi temel noksanlarının karşılanması dönemin şartları düşünüldüğünde belli bir zamana yayılması gereken uğraşlardır. Fakat olağanüstü durumlar ile meşgul olacak kurumların tahsis edilmesi ihtiyacı günlük hayattan kopuşun önüne geçecek adımların başında gelmiştir. Göçlerin ciddi boyuta ulaştığı 1860'lı yıllardan itibaren devletin konuya olan eğilimi artmış olmakla birlikte önceliğin göç ve göçmen meselesine verildiğine şüphe yoktur. Fakat bayındırlık işleriyle meşgul olan kurumların bu süreçten ayrı düşünülmesi gerektiği kanısındayız. Bu duruma örnek teşkil etmesi bakımından zaman zaman yapımına ara verilen Trabzon – Erzurum ticaret yolunun 1858 tarihinde bitirilmek üzere tekrar başlatılmıştır. Bu tarihte göçmenlerin gelmeye devam ettiği bilinmekte olup göçlerin şiddet kazanmaya başladığı ikinci evrenin arifesidir. Aynı şekilde Trabzon Mahpushanesi de 1857 – 1860 seneleri arasında bir dizi tamirat işlemlerine tabi tutulmuştur.²¹⁷ 1864 yılında kente Telgraf Hattı'nın kurulması, 1854 yılında Ticaret Meclisi'nin kurulması, yapılandırılması ve işler hale getirilmesi gibi icraatlar kentin sıkıntılı dönemlerine denk gelmiştir. O halde sosyal yapıların ve şehirleşmenin kent özelinde yükselmesine göçler üzerinden engel teşkil eden bir durum görünmemektedir. Savaş, doğal afet, kitlesel göçler, gibi önem arz eden durumlarda görüldüğü üzere devletin kısa bir müddet önceliği değişmekte veyahut projeler askıya alınmaktaydı. Durumun normalleşmesi adına günlük hayatın icra edilmesi her devlet ve yerel yönetimden beklenilecek atılımların başında geleceği düşüncesi ile söz konusu dönemlerde sosyal yapılaşmayı aksatacak uzun soluklu bir duraklamadan bahsetmek güç gibi görünmektedir.

²¹⁷ Yılmaz, “*Tanzimat Döneminde Trabzon'un ...*” s.148.

Ancak kültürel etkileşim için aynı iyimser yorumları yapmak güçtür. Zira göçler, salgın hastalıklar, asayiş problemleri, işe ve temini güçleştirecek olumsuzların birbirini takip ettiğini demografide yaşanan ani düşüşte görmekteyiz. Yerli ahalinin yaşamsal imkânlarını ve hareketlerini kısıtlayan sürecin göçlerin şiddetine göre değiştiği gerçeği kültürel hayatın ve etkileşimin devamını imkânsız hale getirmektedir. Durumun düzeltilmesine yönelik çabalar göçmen kafilesinin ferdi ve başıbozuk girişimleri neticesinde en azından bir süreliğine sonuçsuz kalmıştır. Bu süre zarfında kentte ahali – göçmen teması en başta sağlık bakımından tehlike arz etmekte, çıkması muhtemel bir kargaşaya zemin hazırlamaktaydı. Düzeni bozulan ahalinin kentin geçici sakinlerine düşman gözüyle bakması karşılaşılabilecek sorunları çeşitlendirmekte, kontrolün gecikmesi de olayın büyümesine neden olmuştur. Temel ihtiyaçların sınırlı olması, ulaşım şartlarından mütevellit yardımların gecikmesi ihtimali de sorunu aşılmaz hale getirmiştir. Bütün bu felaket senaryoları günlük hayatın durma noktasına gelmesi için yetecek sebeplerdir. Önceki bölümde bu tarz senaryoların fazlasıyla yaşandığını ifade edilmiştir. O halde Kırım ve Kafkasya göçleri neticesinde kültürel etkileşim ve günlük hayat, göçlerin şiddetine bağlı olarak durağan bir döneme girdiği söylenebilir. Zira 1860'lı yıllarda nüfusun evvelki tahminlere oranla şiddetli bir düşüş eğilimi göstermesi yaşanan kargaşanın bariz kanıtıdır. Durağan olan ahalinin hareketli pozisyona geçmesi göçmen problemine bağlı iç göçlerin yaşanabilme olasılığını akıllara getirmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM: 1877 – 1878 OSMANLI – RUS SAVAŞI, MUHACERET ve TRABZON’UN DURUMU

2.1. Savaşın Genel Sebepleri ve Osmanlı’nın Savaşa Olan Yaklaşımı

Kırım Savaşı esnasında Avrupa dünyasının Hristiyan Ruslara destek vermeyip Müslüman Osmanlı’dan yana tavır takınması savaşın sonucuna etki etmiş ve Ruslar ağır bir darbe almıştır. Bu bağlamda Rusya’nın Avrupa’daki prestijinin sarsıldığını söylemek mümkündür. Acar’a göre, Rusya adına savaştan çıkarılması gereken birçok ders olduğu kesindir.²¹⁸ Yenilginin yol açtığı ağır travmaların etkisini silmeye çalışan Rus hükümeti içeride birçok reform paketlerini yürürlüğe koymuştur ve yitirdiği güveni hem içeride hem de dışarıda tazeleme niyetindedir.

Kafkasya politikasından olumlu sonuçlar elde eden Rusların şimdiki yönü ise Balkanlardı. Bütün Slav toplumların tek çatı altında toplanması ve siyasi birlik amacı güden Panslavizm²¹⁹ politikaları kendilerine Balkanlarda ilerleme için mühim bir olanak tanımıştır. Rus sınırları dışında gelişen Panslavizm hareketi geliştikten sonra ülkeye girmiş, kendi emperyalist maksatlarına alet etmeleriyle siyasi bir mahiyet kazanarak Panrussizme evrilmiştir.²²⁰ 19. yüzyılda Balkan coğrafyasında başlayan milliyetçilik cereyanları ise Rusların ekmeğine yağ sürmekte, istedikleri politikalara hem siyasi hem de fikri zemin hazırlamaktaydı.

1864 tarihinde Rus büyükelçisi olarak İstanbul’a gönderilen İgnatief, Türkiye’deki Panislavizm hareketinin başı olmuştur.²²¹ Aslında burada bir ayrıntıya dikkat çekmek gerekmektedir. Acar’a göre, Çar ve Dış İşleri Bakanı Gorçakov dış krizlere ve savaşlara bir süre karışmadan başlatılan reform hareketleri ile hem mali hem de siyasi kalkınmanın yollarını aramaktadır.²²² Ülkenin istenilen seviyeye gelmediğine dair kuşkunun kesin olarak giderilmesi, Kırım Harbinde yaşanan senaryonun tekrarına engel olmak asıl gayedir. Fakat bu konuda daha saldırgan politika izleyen savaş bakanı

²¹⁸ Acar, **a.g.e.**, s.202.

²¹⁹ Panislavizm politikası hakkında bilgi için bkz. Mithat Aydın, “19. Yüzyılın Ortasında Panislavizm ve Rusya”, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 15, s.1 – 10.

²²⁰ İpek, **Rumeli’dan...** s.5.

²²¹ İpek, **a.g.e.**, s.6.

²²² Acar, **a.g.e.**, s.213.

Milyutin ve arkasındaki Panislavist basın Balkanlarda daha aktif bir politika ve sahada Slavistler ile sıkı işbirliği geliştirilmesi gerektiğine vurgu yapan yayınlar yapmıştır.²²³ Söz konusu düşüncelerin arka planında Türklerin Balkanlardan atılması, Rusların bu politikaya hamilik etmesi ve siyasi yayılcılığını da bu sayede gerçekleştirme olanağı bulunacağı düşüncesi gelmektedir.

Dengeleri kendi lehine isteyen Ruslar anarşi usulüyle ihtilal²²⁴ komiteleri vücuda getirmiş, Panislavist grupların isyancı tavırları birkaç başarısız denemenin ardından 1876 yılında tekrar gün yüzüne çıkmıştır. İsyanın Rusya dışında destekçisi olmayınca isyan bastırılmış, fakat istismarına engel olunamamıştır. Bu isyan Ruslar tarafından Türkiye aleyhine istismar edilmiş, Avrupa dünyası Rus basını tarafından etki altına almıştır.²²⁵ Sander'e göre, Rusların bu politikasının temelinde yatan iki sebep vardır ve ilki içinde Sırp unsur bulunan Osmanlı'yı parçalamak ve ikinci olarak da 1871'de Almanların ulusal birliğini kurması gösterilebilir.²²⁶

1876 yılında Karadağ ve Sırbistan'ın Osmanlı'ya karşı savaş ilan etmesi kısa süre içinde başarısızlık ile sonuçlanmıştır.²²⁷ Bu devrede kademeye giren Rusya arabuluculuk ile mütareke istemiş ve isteği Bâb-ı Ali tarafından olumlu karşılanmıştır. İstanbul konferansının şartları Osmanlı'nın kabul edemeyeceği maddelerden ibarettir. Durum karşısında Rus elçiler bekleneceği üzere İstanbul'u terk etmiştir. Avrupalı devletlerin Rusya ile Osmanlıyı karşı karşıya getirmesine müteakip 24 Nisan 1877'de taraflar savaşa başlamış oldu.

Osmanlı – Rus harbinin Balkan topraklarında gerçekleşen bölümünde düşman kuvvetlerinin sürpriz ilerleyişi Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi ile sonuçlanmıştır. Stratejik önemi sebebiyle kısa bir süre Şıpka Geçidi'nde sıkışan mücadele bir dizi çarpışmalar şeklinde sürmüştür.²²⁸ Şıpka geçidi Balkan Dağları üzerinde konumlanmakta

²²³ Acar, **a.g.e.**, s.213.

²²⁴ Kırım harbinden sonra Balkanlarda görülen ihtilal hareketleri için bkz. Özhan Kapıcı, "*Devrim İhracı: Kırım Harbi Sonrası Balkanlar'da Yabancı İhtilalciler (1856 – 1876)*", **Balkan Tarihi**, Cilt: II, Editörler: Zafer Gölen, Abidin Temizer, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, İstanbul, 2016, s.329 – 344.

²²⁵ İpek, **Rumeli'den...** s.9.

²²⁶ Oral Sander, **İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih**, İmge Kitabevi, 20. Baskı, Ankara, 2010, s.313.

²²⁷ İpek, **Rumeli'den...** s.9.

²²⁸ Halil İbrahim İnal, **Osmanlı Devleti**, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2008, s.451.

olup bugünkü Bulgaristan toprakları içerisinde yer almaktadır.²²⁹ Geçit Tuna Nehri boylarındaki Rusçuk kentinden başlar ve Edirne'ye kadar uzanır.²³⁰ Geçit İstanbul'un işgaline²³¹ açılan yolun önünde doğal bir set olarak Rus ordusunun önünde yükselmektedir. Doğal engel, Osmanlı ordusu için stratejik bir nokta olup Edirne üzerinden başkente ilerleyişin önlenmesi için şiddetle muhafaza edilmesi gereken sınır hattıdır. Osmanlı ordusu Sırp, Karadağ, Bulgar isyanları ile meşgul olduğundan yorgun ve lojistik imkândan yoksun vaziyette Balkan coğrafyasında mücadele vermiştir.²³²

Kafkasya cephesinde Osmanlı kuvvetlerini temsilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa bulunmaktadır. Balkan cephesinde Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa gibi Kafkas cephesinde de Aziziye tabyalarının ünlü komutanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dır. İki farklı cephede ayakta kalmaya çalışan Osmanlı kuvvetlerinin Balkanlardaki gibi iâşe ve ikmal durumunun yeterli olmadığına şüphe yoktur. Mevcut imkânlar dâhilinde savunmada bekleyen Osmanlı kuvvetlerinin karşısında Batum'a kadar demiryolu ile lojistik temin eden Rus kuvvetleri bulunmaktadır. Rusların askeri organizasyonları Balkanlarda Bulgar, Sırp, Yunan grupları tarafından desteklenirken savaşın doğu yakasında Ermeniler ve olumsuz hava şartları tarafından desteklenmiştir. Savaşın en başından itibaren Osmanlı aleyhine geliştiğini, kendini müdafaa etmekte yalnız kaldığı tespitinde bulunmak eldeki veriler ile güç olmayan bir izahıdır.

Muhtar Paşa'nın savaş hazırlığı emrindeki 50 – 60 bin civarındaki silahlı kuvvetler ile eldeki mevcut olanaklar çerçevesinde yapılmıştır. Bahsi geçtiği gibi lojistik ihtiyacı doğa şartlar belirlemiştir. Örneğin, Trabzon'a sevk edilmesi gereken askeri ve

²²⁹ İnal, **a.g.e.**, s.451.

²³⁰ İnal, **a.g.e.**, s.451.

²³¹ Yuluğ Tekin Kurat'a göre, XIX. yüzyılda başkent İstanbul üç defa Rus işgal tehdidi ile karşılaşmıştı. İlki 1828 – 1829 savaşında Rus General Diebitch'in Edirne'ye girişi ile olmuştur. Ağır şartlar ile imzalanan Edirne Barışı başkenti işgalden kurtarmıştı. İkincisi, doğrudan Rus tehlikesi ile olmamış, M. Ali Paşa'ya ait kuvvetlerin Kütahya önlerine gelmesinden dolayı "*denize düşen yılanı sarılır*" deyimini tamamlayacak şekilde Ruslardan yardım talebinde bulunulmuştu. Yardım gelmesi Hünkâr İskeleye Anlaşmasını doğurmuş ve Ruslar boğazlar üzerinde bazı imtiyazlar elde etmiştir. 1840 tarihli Londra Anlaşması ile Hünkâr İskeleye boşa çıkarılmış ve ikinci kez başkent işgalden kurtarılmıştı. Üçüncü olarak da 1877 – 1878 senesinde vuku bulan Osmanlı – Rus savaşı, İstanbul'un işgaline zemin hazırlayan bir dizi yenilgiler ile beraber gelmiştir. Edirne'ye hâkim olan Rus kuvvetleri gerek Osmanlı'nın barış talepleri gerekse de İngilizlerin boğazlarda hazır bekleyen ateşli gücü gibi caydırıcı etkenlerden dolayı bu planı rafa kaldırmışlardır. Konu hakkında bilgi için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, "*Ayestafanos Buhranı İle İlgili Vesikalar*", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt IV, Sayı 6 – 7, 1966, s.427 – 503.

²³² Ferit Erden Boray, **Dünya Tarihi'nin Son İmparatorluğu: Osmanlı**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2012, s.294 – 295.

sivil mühimmatlar, kış şartlarına yenik düşmüş ve cepheye gönderilememiştir. Rusların Kars üzerinden ilerleyişi devam etmiş ve Osmanlı kuvvetleri bu ilerleyişe engel olamamıştır. Deveboynu civarında yapılan muharebeler²³³ Ruslar lehine sonuçlanmıştır. Askerin bozgunu ve ricatı, arkalarında pek çok lojistiği bırakıp bulabildikleri müstahkem mevkilere dönüşleri savaşın gidişatı için manzaranın olumsuzluğunu yansıtmaktadır. Ancak savaşın akışı bazı olumlu sonuçların alınmasına karşılık Osmanlı kesiminde morallerin düzelmesini sağlamıştır. Aziziye tabyalarında Ruslara karşı yapılan savunma direnişi halkın ve devletin moralini yükseltmiştir. Ancak Rusların Ocak ayında Trabzon ile irtibatı kesecek kilit noktaları ele geçirmeleri Erzurum içinde sonun başlangıcı olmuştur. Doğu cephesinde Ruslar ile yapılan savaşın sonuna yaklaşıldığı böylece ortaya çıkmıştır. Şehrin yardım almadan zor şartlara dayanması olanaksızdı. Zira kış şartlarından dolayı çeşitli hastalıklar türemiş, termometrenin eksi değerleri gösterdiği noktalarda donma gibi vakalar yaşanır olmuştur.²³⁴ Bu ağır şartlar altında hem kentin hem de Osmanlı birliklerinin daha fazla dayanacak maddi ve manevi halet-i ruhiyesi kalmamıştır.

Rusların Yeşilköy çevresine kadar ilerlemesi savaşın Osmanlı için hem doğu hem de batıda istenilen sonuçları vermediğinin göstergesiydi. Edirne Ateşkes Antlaşması'yla sağlanan ateşkes Ayestafanos'a doğru gidilen yolda atılan ilk adımdır. Rusların Edirne'ye hâkim olmaları ordunun İstanbul yönünde hareketine devam etmesi ordu mensuplarının beklediği hamledir. Fakat Rus diplomatları Petrograd'dan gelen talimata uyararak barış görüşmelerine başlama taraftarı olmuştur. Rusların bu hamlesinde İngilizlerin savaş gemisiyle Çanakkale boğazlarına ilerlemesi ve Rus ordusunda baş gösteren iâşe ve savaş malzemesi sıkıntısının önemli bir etkisi olmuştur.²³⁵

²³³ Bilgi için bkz. **93 Harbi – Aziziye Şahlanışı**, Editör: Halil Özcan, Aziziye Belediyesi kültür Yayınları, Erzurum, 2014, s.131.

²³⁴ Özcan, **a.g.e.**, s.181.

²³⁵ Acar, **a.g.e.**, s.213.

Rusların ihtiyatlı davranışı anlaşma için Osmanlı'dan ağır şartlar talep etmeyeceği anlamına gelmiyordu. Aram Andonyan'a²³⁶ göre, Mart 1878 senesinde Osmanlı'ya addedilen anlaşma idam hükmündedir.²³⁷ Anlaşmaya göre, Kars, Ardahan, Batum Ruslara verilecek ve böylece Anadolu'nun doğu yakası Rus yayılcılığı için uygun bir üs haline getirilecektir. Romanya, Sırbistan, Karadağ bağımsız olacak, Bosna Hersek Osmanlı'da kalmak şartıyla muhtariyet kazanacak ve Bulgar prensliğinin varlığı da tanınacaktır. Bunun yanı sıra, Ruslar tarafından belirlenen 1 milyar 410 milyon rublelik savaş tazminatının Osmanlı Devleti tarafından ödenmesi talep edilmiştir. Layard'ın 25 Mart 1878 tarihli ve 400 numaralı telgrafına göre, *"bu tazminat Rusların hedefine ulaşmak için Bâb-ı Ali'ye kurduğu bir tuzaktı."*²³⁸ Andonyan'a göre ise, bu meblağın Osmanlı tarafından ödenmesi mümkün değildi ve Ruslar da bunu iyi bilmekteydi ki ödenmemesi halinde ülkenin Doğu Anadolu kentlerini işgal etmek niyeti ile tazminatı Osmanlı'ya şart koşmuşlardı.²³⁹ Görünen o ki Layard ve Andonyan'ın verdiği bilgiler örtüşmekte ve Ruslar her türlü işgal senaryosunu tatbik için fırsat kollamaktaydı. Anlaşmanın hükümleri *"Avrupa Türkiye'sini"* iki ayrı parçaya bölmekte ve birbirinden uzaklaştırmaktaydı. Antlaşmanın en dikkat çekici maddelerinden birisi bu idi ki kurulan Bulgaristan'ın teşkilatlandırılması ve yapılandırılması görevini iki yıllığına hamileri Ruslar üstlenecektir.²⁴⁰ Engelhardt,²⁴¹ Ayestafanos Antlaşması'nı General İgnatiyef'e atfederek *"eserlerinin en değerlisi"* yorumunda bulunmuştur.²⁴² Yine İgnatiyef'in deyişiyle Avrupa Türkiye'si'nde *"ya otonomi ya anatomi"* uygulanacaktı. Bu deyişe göre,

²³⁶ Aram Andonyan, aslen Ermeni vatandaşıdır. İstanbul'da kaldığı sürece yazarlık, gazetecilik ve siyaset yapmıştır. Balkan Savaşını çok yakından takip eden Andonyan savaşın seyrini ve gidişatını kaleme almış, İstanbul'un durumunu anlatırken pek çok yerli ve yabancı meslektaşıyla temas kurarak karşılaştırmalı bir yaklaşım takip etmiştir. Birinci Cihan Harbi'nden sonra Fransa'ya yerleşen Andonyan Ermeni Kütüphanesi Müdürlük (Nubaryan Kütüphanesi) ile ömrünü tamamlamıştır. Müellifin hayatı için bkz. Aram Andonyan, **Balkan Savaşı**, Çev. Zevan Biberyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.7 – 8.

²³⁷ Andonyan, **a.g.e.**, s.25.

²³⁸ Kurat, **a.g.m.**, s.493.

²³⁹ Andonyan, **a.g.e.**, s.25.

²⁴⁰ Acar, **a.g.e.**, s.213; Bu gelişmenin varlığına bir kanıtta 20 Şubat 1878 tarihinde Layard tarafından Derby'ye *"Gizli kodlu"* ve 254 numarayla çekilen telgrafta saklıdır. Telgrafa göre, *"Rusya 50.000 kişilik bir kuvvetle iki yıl için Bulgaristan'ı işgal edilecekti ve durum Layard tarafından takip edilecekti."* Bilgi için bkz. Kurat, **a.g.m.**, s.485.

²⁴¹ 1828 tarihinde Fransa'da dünyaya gelen Engelhardt, konsolosluk ve orta elçilik vazifeleriyle meşgul olmuştur. 1885 senesinde Berlin Konferansı'na katıldıktan sonra emekli olmuş, 1916 tarihinde Nice'te ölmüştür. *"Tanzimat ve Türkiye"* adlı eserinde Osmanlı dünyası hakkında bilgiler veren müellif *"Anlaşmaya Dayanan Nehir Hukukunun Tarihi"* isimli bir başka çalışması da mevcuttur. Müellifin hayatı ve eseri hakkında bilgi için bkz. Edouard - Philippe Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

²⁴² Engelhardt, **a.g.e.**, s.379.

“ya Hristiyan milletlere idari özerklik verilecek ya da Osmanlı Devleti’nin varlığında operasyon yapılacak ve paylaşılacaktır.”²⁴³ Antlaşmanın kabul edilen hükümleri her iki planında uygulama sahası bulduğunu kanıtlamaktadır. Zira Balkan devletlerine tanınan bağımsızlık hem idari özerkliği hem de Osmanlı üzerinde yapılan ameliyatı bizlere gösteren örnekler arasında zikredilebilir.

Rusların neden – sonuç ilişkisiyle kısa sürede elde ettiği menfaatler Avrupalı ülkeleri rahatsız etmekte gecikmemiştir. Balkanlar üzerinde elde edilen imtiyazların Rusların nüfuzunu artıracığı düşüncesi Avrupa merkezlerinde hâkim olan düşünceydi ve bürokrasi, puslu havada uzlaşma yolları aramaktaydı. Fransız Maslahatgüzarı Kont Moüy, Dış İşleri Nazırı Waddington’a çektiği bir telgrafta Rus galibiyeti karşısında şehrin havasını ve şahsının faaliyetlerini şöyle açıklamıştır:

*“Şimdiki halde zihinler, Gran Dük’ün ordusunun başkente olan 100 km’lik mesafeyi kaç günde aşacağı ve Rus ordusunun işgalinden sonraki günlerde ne olacağı konusu ile meşguldür. Henüz ortada bir panik yok, fakat endişeler son haddine varmış durumda ve biz bu endişelerin artmaması için elimizden geleni yapıyoruz ve ben özellikle buradaki Fransız kolonisini yatıştırmak ve onlara kargaşalığı önlemek için ne gibi tedbirlerin alınacağını söyleyerek emniyet telkin etmeye çalışıyorum. Fakat bunu yaparken burada böyle bir durumda sanıldığından çok daha ciddi olayların çıkabileceği ihtimaline hiç değinmiyorum.”*²⁴⁴

Maslahatgüzar, durumun ciddiyetini bu sözlerle açıklamakta iken devlet çıkarlarını gözetmek vazifesini hatırlamaktadır. Aynı maslahatgüzar, İngiliz sefiri ile yaptığı telgraf görüşmesinde “Avrupa’nın sonu geldi” şeklinde bir ifadenin kendisine bildirildiğini ifade etmiş ve bu durumun sorumlusu olarak Almanları işaret etmiştir. Fransızların bu tavrı Almanya ile yaptıkları savaştan mağlup ayrılmaları olarak gösterilebilir. Güç dengelerinde yaşanan hassas değişim hem İngiltere hem de Fransa tarafında Avrupa’nın sonu şeklinde yorumlanmıştır. Zira bahsedeceğimiz üzere ittifak arayışlarında Almanların devre dışı bırakılma gayretleri gözden kaçmamaktadır.

²⁴³ Engelhardt, a.g.e., s.379.

²⁴⁴ Kurat, a.g.e., s.472.

Fransız maslahatgüzarı İngiliz sefire “*siz, biz ve Avusturya arasında yapılacak bir ittifak Ortadoğu’da ki düzeni değiştireceği gibi her şeyin de kurtulacağını ve İngilizlerin tekrar eski durumuna kavuşabileceğini telkin etmekteydi.*”²⁴⁵ Fransızların alınacak bir intikamı olduğuna göre, bu tarz bir pazarlık gizli ve Fransız çıkarını garantilediği sürece yaşam sahası bulabilirdi. Benzer yorumları İngilizler için de yapmak mümkündür ve onlarda kaybettiği itibarın peşindedir. Avrupalı temsilcilerin farklı hesaplar ve arzular peşinde koşması mevcut durumdan duyulan rahatsızlığın artması beklenilecek bir gelişmedir. Fransız Maslahatgüzar, başka bir telgrafta duyulan rahatsızlığın arttığını ülkesine şu sözler ile iletmiştir:

*“İngiltere ve Avusturya’nın hoşnutsuzluğu gün geçtikçe artıyor, her iki devletin elçileri barışın genel şartlarını sağduyu ile görüşebilecek bir konferans ortamının hazırlanmasını ümit etmekte.”*²⁴⁶

Ayestefanos Antlaşması beklenen yan etkiyi göstermeye başlamış ve gizli yazışmalarda bu durum bütün detaylarıyla ortaya çıkmıştır. Almanya’nın hızlı yükselişi egemen dünya güçlerini olduğundan daha fazla rahatsız ettiği resmi belgelerden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Nitekim komşu büyük devletlerin anavatan topraklarına göz dikmesi (Alsace – Lorraine, Schleswig gibi ilhak örnekleri) Avrupa’da antipati ile karşılanmasına neden oldu. Ortaylı, Almanların Yakındoğu ve Balkanlara olan ilgisini şöyle açıklamaktadır:

*“Bismarck’ın Balkanlar ve Doğu’da etkin olmayan bir politika izlemesinin nedeni Rusya idi. Fransa’ya karşı yeni kurulan Alman birliğini güçlendirmek için Bismarck Rusya’nın nüfuz alanına müdahale ederek bir çatışmaya girmekten kaçındı.”*²⁴⁷

Ortaylı’nın tespiti Fransız maslahatgüzarının suçlamalarını haklı çıkarmaktadır. Bu görüşün ışığında Avrupa’daki devletlerin arasında Almanya yeni palazlanan bir gücü ve iktidar dağılımından hak talep etmesi dünyanın yeniden şekillenmesinde geçerli bir nedendir.

²⁴⁵ Kurat, a.g.e., s.473.

²⁴⁶ Kurat, a.g.e., s.479

²⁴⁷ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s.30.

Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Ayestafanos'un yeniden görüşülmesi için toplanan Berlin Antlaşması vesayet yarışının gözlenebileceği uygun atmosfere sahiptir. Doğu'da çıkarları tehlikeye düşen devletlerin bireysel girişimleri durumu düzeltmekten ziyade çıkarları kurtarmak gayesi gütmüştür. Avusturya, yeni bir görüşmeyi Viyana'da yapma teklifini Rusya'ya iletmiş ve bu konuda İngiltere'den hızlı davranmıştır. İngilizler böyle bir teklife dünden razıydı. Rusya, hem İngiltere hem de Avusturya karşısında Almanların arabuluculuğuna güvenerek kongrenin Berlin'de yapılması fikrine sıcak bakmıştır. Kongrenin Viyana'da toplanma ihtimali Ruslar için bir tehdit algılanmış olacak ki bu fikre sıcak bakmamışlardı. Onun yerine yakınlık beslediği ve ekonomik işbirliği yaptığı Bismarck'ın Berlin'ini korunaklı liman olarak görmüş ve konferansın adı geçen kentte toplanması fikri Rusları sevindirmiştir.

Bir takım kaygılar ile toplanan Berlin Antlaşması Rusların elde ettiği hakların bazılarını ve Ayestafanos'u törpüleyen müdahaleleri içermektedir. Yapılan düzenlemelere göre, Bulgaristan sınırları daraltılmış ve Bosna – Hersek Avusturya'nın işgaline bırakılmıştır. Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlık fikrinde mutabık kalmış, Doğu Anadolu'da Eleşkirt ve Beyazıt Osmanlıya iade edilmiştir. Girit adasına ise özerklik verilmiştir. İngilizlerin Kıbrıs adasına yerleşmeleri kabullenirken Rusların Kars, Ardahan ve Batum'u ilhak etmesi tanınmış oldu.²⁴⁸

Öte yandan, 93 Muharebesi sonucunda bazı topraklar Osmanlı denetiminden koparılmıştır. Ülkenin kuzeydoğu sınırlarında meydana gelen yeni yapı Trabzon'u yakından ilgilendirmektedir. Bu bağlamda yeni bir nüfus sayımına dahi ihtiyaç duyulmuştur. Zira Akdeniz ve Karadeniz'den ibaret dar bir koridora sıkışan Osmanlı Devleti, nüfusunun dörtte üçü Müslüman olan bir devlet görünümüne bürünmüş ve Sultan Abdülhamid'in neden Müslümanlara dayanan bir politika izlediği ortaya çıkmıştır.²⁴⁹ Azınlıklar arasında daha önce yükselen ve 19. yüzyılın son çeyreğinde ısrarcı hale gelen

²⁴⁸ Berlin anlaşmasının sonuçları için bkz. Andonyan, **a.g.e.**, s.23 – 46; Jean – Paul Roux, **Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010, s.442 – 443; Sander, **a.g.e.**, s.314 – 315; Engelhardt, **a.g.e.**, s.379 – 384; Haluk Ülman, **I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s.137 – 139; Acar, **a.g.e.**, s.214 – 215.

²⁴⁹ Roux, **a.g.e.**, s.443.

azınlık isyanları demografik temellere dayanmaktadır. Durumun farkına varan İstanbul yönetimi ülke genelinde yapılacak olan sayımları teşvik etmeye başlamıştır.

93 Harbi ile Elviyey-i Selâse yani Kars, Ardahan ve Batum'un elden çıkması Trabzon'a bağlı Lazistan Sancağı'nın yeniden tesis edilmesini zorunlu kılmıştır.²⁵⁰ Batum gibi ekonomik değeri olan bir limanın elden çıkışı Trabzon vilayetini ekonomik gelirden mahrum bırakmıştır. Sancağı yeniden şekillendirme ihtiyacı hisseden Osmanlı Devleti Rize'yi Lazistan sancağına dâhil edilerek adı geçen kent, sancak merkezi tayin edilmiştir.²⁵¹ O dönemde köy ve nahiyeleriyle yapısı korunan Rize'nin 36 mahallesi ile sıradan Anadolu kenti görünümündedir.²⁵² 1881 yılında Of da Lazistan sancağına dâhil edilmiştir.²⁵³ Lazistan sancağının Atina ve Hopa adında iki kazası vardı ve Hopa kazası serhat şehri olarak daha fazla önem arz etmiştir.²⁵⁴ Ancak bir süre sonra her iki kent Lazistan sancağından ayrılmış, önce Erzurum Vilayeti'ne bağlandıysa da sonra tekrar Lazistan sancak sınırlarına dâhil edilmiştir.²⁵⁵

Savaş akabinde değişen sınırlar, ülkeye gelen göçmenler politika ve yerel idarelerin işleyişini yeniden gözden geçirilmesi gerektiği düşüncesini devlet ricaline aşlamıştır. Canik sancağında Gürcü muhacirlerin faaliyetleri bu minvalde değerlendirilmelidir. Var olan otorite boşluğu dirayetli kimselerce fark edildiği an Canik örneğinde olduğu gibi yerel otoriteler ve devlet merkezi ile güç yarışırma eğilimlerine sebep olmuştur. Bölgede tesis edecekleri yapının kendilerine has olması, mülkiyet ve tasarruf hakkını elinde bulundurma gayretleri iktidar hırısından başka gerekçelerle ilişkilendirmek zordur. Bu sebepten iskân politikalarının büyük önem arz ettiği Canik örneği ile ortaya çıkmıştır. Yığın halinde gelen ve akrabalık bağları tesis eden göçmenlerin sınırları belli bir daire içinde toplanması görüldüğü üzere devleti müşkül durumda bırakmıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin parçalı iskân siyasetinin haklı

²⁵⁰ Hamdi Özdiş, **Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876 – 1909)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s.75.

²⁵¹ Özdiş, **a.g.t.**, s.75.

²⁵² Muammer Demirel, "1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı'ndan Sonra Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 37, Erzurum 2008, s.252.

²⁵³ Özdiş, **a.g.t.**, s.75.

²⁵⁴ Demirel, **a.g.m.**, s.252.

²⁵⁵ Özdiş, **a.g.t.**, s.76.

gerekçeleri olduğunu görmekteyiz. Son olarak Lazistan sancağı mecburi gerekçeler ile yapılandırılırken Canik taraflarında istenilen idari zorlama keyfiyetten öteye gitmeyen beklentiden ibarettir.

2.2. 93 Muhacereti ve Muhaceretin Sebepleri

Osmanlı – Rus Savaşı'nın her iki ülke açısından önemli sayılabilecek etkileri söz konusudur. Evvela galip kesimi temsil eden Rusların Ayestefanos Antlaşması ile ekonomik, sosyal ve siyasi kazanımları elde etmiş, fakat Berlin Antlaşması ile kazanımları törpülenmiştir. Osmanlı Devleti, her iki anlaşma ile büyük çapta kayıplar yaşamıştır. Yapılan anlaşmalar ile kâğıt üzerinde toprak kayıpları yaşayan devletin Kırım Harbi'nde olduğu gibi toprak kayıplarına bağlı demografik hareketlenmeler yaşanmıştır. Toprak kayıplarının birçok sebebi olduğu gibi göçlerin de çeşitli sebepleri mevcuttur.

Rusya'nın Balkanlar ve Doğu Anadolu yönünden açtığı cephelerin Osmanlı Devleti'ni çok zor durumda bıraktığını ilk izlenim olarak söylemek mümkündür. Savaşın her iki cephesi müstakil gayretlerin yaşandığı farklı noktalar olarak göze çarpmaktadır. Fakat mücadele edilen sahalar imparatorluk topraklarıydı ve toprağın mülkiyetini elinde tutanlar imparatorluk tebaasıydı. Rumeli'de ve Anadolu'nun kuzey doğusunda yapılan idari taksimat imparatorluk sınırında değişim ve dönüşümlere gebeydi.

Rusların gözünü güney sınırlarına çevirdiği andan itibaren nüfusunda ciddi bir değişim göze çarpmaktadır. 1860 yılında Finlandiya Dukalığı hariç 74 milyon olan ülke nüfusu 1900 senesinde 133 milyona ulaşmıştır.²⁵⁶ 40 yıl gibi kısa bir sürede %90'ın üzerinde sağlanan artışı doğal nedenler ile açıklamak pek mümkün görünmemektedir. Zira Petrograd'ın yayılmacı anlayışı yeni kentlerin ülke sınırlarına dâhil edilmesi nüfusu artıracığı kanısındayız. Fakat Ortodoksluğun hamisi bir devletin fethettikleri ülkelerdeki Hristiyanları Ortodoksluğa davet etmeleri kısa vadede istenilen sonucun alınmasını hızlandıracak bir etkidir. Ancak güneybatı yönünde, Osmanlı üzerine ilerleyen Rus yayılmacılığı nüfusun büyük oranda Müslüman olduğu kesimler ile karşılaşmıştır. Bu evrede Hristiyanlaştırma politikası kısa vadede sonuç vermeyecek, akabinde bir dizi

²⁵⁶ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...* s.30.

çatışmaları da tetikleyecektir.²⁵⁷ Sömürge yayılcılığı tarzında ilerleyen Rus politikası ele geçirilen bölgelerin Hristiyanlarla veyahut Ruslara bağlılık gösteren ve çıkarına hizmet edecek etnik zümreler ile ihya edilmesi çarlığın yayılcılığı için hayati bir uğraştır. Bu minvalde Ortodoks hâkimiyeti, işgal sahalarının Rus ekonomisine hizmet etmesi, hâkimiyet sahalarının genişlemesi kadar önemlidir.

İşgal sahalarında yaşam mücadelesi veren Müslümanlar, Rus yayılması ve otoritenin tesisi için başıbozuk hareketlerde bulunma ihtimalleri dahi çarlığın genişleme siyasetini tehlikeye düşürebilirdi. Böylesi bir ortamda Müslümanların Hristiyanlaştırılma çabalarına Rusların ayıracak yeterli vakti olduğunu söylemek güçtür. Zira daha önceleri uygulanan bu politikadan yeterli verim elde edilememiş, aksine birçok yönden çarlık politikaları akamete uğramıştır. Öyleyse daha hızlı ve sorumluluk almayacakları bir politikaya ihtiyaçları vardı ki bu da göç ettirme siyasetidir. Bu siyasetin Müslümanların genelini kapsamaması için baskı, gasp ve yağma, Hristiyanların silahlandırılması, Müslümanların manevi değerlerine zarar verme (cami, mescit ve türbelerin talan edilerek boşaltılması) gibi enstrümanlar kullanılmıştır.

Baskı ve yağmalar, Osmanlı'nın kuzeydoğu sınırları için savaş akabinde uygulanmaktan ziyade genellikle başvurulan bir metottur. Ruslar, sıklıkla gerçekleştirdiği ihlaller ile bölge halkının huzurunu hedef almıştır.²⁵⁸ Kafkas toprakları güneye yayılmak için önemli bir geçiş güzergâhı konumundaydı ve 16. yüzyıldan itibaren Rusların dikkatini çekmekteydi.²⁵⁹ Zira Rusların açılmak için can attığı sıcak denizlerin yanı başındaki Osmanlı Devleti gerek dostluklar vasıtasıyla gerekse cebir yoluyla yayılmak için en müsait yoldu. Avrupalı sakinlerin paylaşımına açtığı topraklarda Ruslara pay hakkı düşmemekteydi. Kılıç hakkıyla elde edilecek topraklar Rus hâkimiyetini dünya önünde taçlandıracaktır. 18. ve 19. yüzyıllarda Karadeniz'e kadar açılan Ruslar Avrupalı egemenlerden bazı yönlerden dezavantajlı iken bazı yönlerden avantajlı konuma yükselmiştir. Osmanlı ile sınır komşusu olan Rusya, ister denizden isterse karayolu

²⁵⁷ Rus çarı III. Aleksandr'ın uyguladığı baskıcı anlayışın bir benzeri de Polonya'da yapılmıştır. Polonya'da tesis edilen Ruslaştırma siyaseti Ruslara karşı duyulan nefreti körüklemiştir. Örnekler için bkz. Acar, **a.g.e.**, s.220 – 221.

²⁵⁸ 19. yüzyılda Ruslar tarafından yapılan sınır ihlallerine örnek teşkil eden bir çalışma için bkz. Necmettin Aygün, "*Kafkasya'da Rus – Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Rusların Sınır İhlalleri – 1826*", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3, Sayı 6, Güz 2007, s.89 – 116.

²⁵⁹ Aygün, **a.g.m.**, s.2.

üstünlüğü ile yeni ufuklara açılma imkânını kendine sağlamıştır. Batum, Kars ve Ardahan yolu Rusya için çok şey ifade etmektedir. Bu toprakların her türlü durumu ile gizliden gizliye alakadar olan Ruslar kendileri için uygun ortamı sağlama peşindedir. Kırım savaşları neticesinde başlayan muhacerette Çerkes, Abaza ve Kırımlı ahalinin Kars ve Ardahan sınırına yerleştirilmesi karşısında sakinliğini koruyamayan Ruslar, gelecekte yapacakları atımları göz önünde bulundurmuş, bölgenin etnik yapısını bozacak yeni misafirler istememiştir. Nüfus dengesi böyle iken ticari ve sosyal hayatı Hristiyan tebaa ile ihya etme peşinde koşmuş, yeni ticari yollar ve imkânlar arayarak bütün dengeleri kendi lehine istemiştir.

Hristiyanların silahlandırılması bahsi ise hem Balkanlarda hem Anadolu'da titizlikle takip edilen bir politika olmuştur. Türklerin silahsızlandırılması, buna karşılık milliyetçilik cereyanları peşinden koşan Osmanlı cemaatinin silahlandırılması amaca yönelik atılan adımlardan biridir.²⁶⁰ Bu politika çıkması muhtemel bir kargaşada Ruslara Osmanlı topraklarına müdahale imkânı vermekteyken savaş esnasında ve sonrasında Osmanlı izlerinin tasfiyesinde Rusların işini kolaylaştırmaktadır. Zira Osmanlı'ya karşı savaşan tebaa hem askeri kuvvetin bölünmesine hem de savaştan sonra göçlerde caydırıcı bir unsur olarak kullanılan baskı enstrümanıydı. Manevi kültür öğelerinin tasfiye süreci de silahlı birliklerin organize olmasına bağlıydı. İmparatorluğun bekasına silah doğrultan güçler ondan geriye kalan Müslüman tebaaya aynı muameleyi reva görmüştür. Müslüman – Türk hâkimiyetinden geriye kalan her türlü kalıntı ve envanterin tasfiyesi büyük kararlılıkla yürütülmüştür.²⁶¹

²⁶⁰ Konu hakkında bilgi için bkz. İpek, **Rumeli'den...** s.14 – 19.

²⁶¹ Osmanlı tasfiyesinin bir örneği için bkz. Mehmet Hacısalihoglu, **Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimye Sancağında 1878'den Günümüze Göçleri İsim Değişiklikleri ve Harabeler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2008; Bir diğer örnek için ayrıca bkz. Aşkın Koyuncu, *"Bulgaristan'dan Göç ve Türk Varlıklarının Tasfiyesi (1878 – 1908), Balkanlar ve Göç*, Editörler: Ali Fuat Örenç, İsmail Mangaltepe, İhlas Matbaacılık, Bursa, 2013, s.525 – 558.

2.3. Kullanılan Muhaceret Yollarına Bazı Örnekler

1877 – 1878 yılında meydana gelen göçler Balkanlar²⁶² ve Kafkaslar üzerinden yapılmıştır.. Balkanlar ve Kafkaslardan Anadolu'ya ve Kafkaslardan Balkanlar'a şeklinde gelişme olanağı bulan göçlerin ortak ikametgâh noktası Osmanlı ülkesidir. Çalışmanın Trabzon kenti ile ilişkili olması Kafkaslardan Anadolu üzerine yapılacak göçlerin inceleneceğini göstermektedir. Yapısal olarak Balkanlara olan göçler tarihsel olarak bakıldığında Osmanlı Devleti'nde daha fazla değişim ve dönüşüme neden olmuştur. Zira bu topraklar “Avrupa Türkiyesi'ydi” ve 19. yüzyılda Osmanlı'dan kopuşu sancılı olmuştur. Başkent “Avrupa Türkiyesi'ne” yakın olması yaşanacak tehlikelerde devletin bekasını tehlikeye düşürebilirdi ve bu yüzden agresif politikaların takip edilmesi gayet normaldir. Ancak Balkanlar kadar Kafkas toprakları da Osmanlı için önem teşkil etmektedir. Bu minvalde adı geçen sahalardan gelen muhacirler önemlidir. Zira Osmanlı'ya tebaa bağı ile bağlı olan halkların yurtlarından sökülüp atılması Osmanlı siyasi otoritesinin akamete uğraması anlamına gelmekteydi ki muhacirlerin yeni yurtlarına sağ – salim taşınması, yerleştirilmesi ve üretici hale getirilmesi Osmanlı için büyük bir sorundur.

Kars, Ardahan, Batum ve Artvin bölgesi Müslümanları boşalttıkları köylerden göçmeye başladıktan sonra güvenli olan iç bölgelere hareketlenmiştir.²⁶³ Karayolunu kullanan muhacirlerin ilk durağı Erzurum'dur.²⁶⁴ Yaya olarak göçe başlayanlar yine yollarına yaya olarak devam etmişler ve Osmanlı idarecilerince Anadolu'nun iç kısımlarına gönderilmiştir. Sivas, Diyarbakır ve Hakkâri gibi bölgelere sevk ve iskân edilen Müslümanların önünde epey bir mesafe vardı ve göç yollarında çeşitli tehlikeler ile karşılaşmaları an meselesidir. Ancak yollarında götürebilecekleri taşınır, büyük ve küçükbaş hayvanları bulundurma olasılıkları yeni iskân mntıklarında geçim ve yaşelerini bir süreliğine giderme imkânları olmuştur.

²⁶² 1877 – 1878 savaşlarında Balkanları ilgilendiren göçlerin fotoğrafları için bkz. Bilal Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri – Belgeler (1877 – 1878)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C. I, Ankara, 1968, s.745 – 768.

²⁶³ İpek, **a.g.e.**, s.31.

²⁶⁴ Mehmet Demirtaş, “Osmanlı'ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, **Bilig**, Sayı 57, Bahar 2011, s.19.

Denizden nakledilen göçmenler ulaşımın kolaylığı nedeniyle karayolunu kullananlara göre biraz daha şanslıdır. Ancak bu göçmenler yanlarında araç ve gereç götürmelerini sağlayacak yeterli imkândan yoksundur. Zira gemilerin sayısal azlığı bir yana göçmenlerin gemilere istiflenmesi sadece kendilerine yer bulmalarına imkân tanımıştır. Gemiler vasıtasıyla taşınan muhacirler başta Trabzon, Samsun, Sinop limanlarına taşınırken göçlerin sıklaştığı zamanlarda Giresun, Akçaabat, Fatsa ve Ayancık iskeleleri kullanılma açılmıştır. Batum limanı ise göçmenlerin yığıldığı bir başka limandır. Gelen gemiler göçmenlerin yine başta Trabzon olmak üzere diğer Karadeniz limanlarına sevkı kararlaştırılmıştır.²⁶⁵ Trabzon'dan başlayarak nakledilen göçmenler kentlerin yetersiz kalmasıyla Samsun ve Sinop istikametine yöneltmiştir.

Kırım Savaşı'ndan sonra başlayan göçlerden görece daha fazla olan 93 Harbi muhacereti deniz ve karayolu güzergâhları ile eritmeye çalışılmıştır. 1856'dan sonraki göçlerde karayolu ağı ihtiyaç dâhilinde kullanılmıştır. Bu durumun nedeni, daha evvel ifade edildiği üzere, sınır bölgesinde yaşayıp Osmanlı'ya yakın olanlar ile yanlarında büyük – küçükbaş hayvanlarını taşımak isteyenlerin tercihiydi. Oysa 93 Muhacereti denizyolu kadar karayolu ağının da sıklıkla kullanıldığı göçlere sahne olmuştur. Bu durumun varlığı dahi daha evvelki göç hareketlerinden sayısal olarak bir fazlalığın varlığından söz etmeyi mümkün kılmaktadır.²⁶⁶

2.4. Trabzon'da Sevk ve İskâna Tabii Olan Göçmenler

19. yüzyılda meydana gelen siyasi ve sosyal olaylar Osmanlı tarihi için “*mağrur, büyük ve geleneksel bir imparatorluğun sancılı ve zorunlu değişim ve dönüşümünün tarihi*” şeklinde yorumlanabilir.²⁶⁷ Bu tarihin özelleştirilmesi ve bir veya birkaç kent özelinden takip edilmesi 19. yüzyıl için bütünden parçaya çıkarsama yapmayı mümkün kılacaktır. Zira “*93 Muhacereti*” ülkenin hemen hemen de genelini kapsayacak şekilde gelişmiştir. Savaşın Doğu – Batı şeklinde uzanması, cephe hattının genişliği gelecek

²⁶⁵ İpek, *İmparatorluktan...* s.34.

²⁶⁶ Bu durumu kanıt gösterilecek bir ayrıntı arşiv belgeleriyle yapılan çalışmada yayınlanmıştır. Grafikler ile ifade edilen istatistiki bilgiler 1878 yılından sonra ki durumu net olarak gün yüzüne çıkarmaktadır. Bkz. **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**, C.II, s.425.

²⁶⁷ Mehmet Seyitdanlioğlu, “*Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı*”, **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Editörler: Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.486.

göçmenlerin tek bir coğrafyanın mahsulü olmalarını engellemiştir. Kafkaslardan Balkanlara uzanan geniş coğrafya, göçmenleri çeşitlendirmekte, yerleştirme faaliyetlerini kuzey – güney, doğu – batı yönünde uzatmaktaydı. Kaybedilen toprakların miktarı düşünüldüğünde ülkenin dört bir kısmına göçmen iskânını zorunlu kılmakta idi.²⁶⁸

Trabzon Vilayeti daha önceki Kırım – Kafkasya göçlerinde olduğu gibi geçici süre göçmenlerin ağırlanacağı, bu dönemde gerekli topoğrafya çalışmalarının neticelerine bağlı olarak dağıtımın yapılacağı nakil merkezi olarak hizmet verecektir. Zira kent merkezi büyük çapta muhacir akınını barındıracak olanaklardan yoksundur. Bunun yerine şok dalgasının etkisi kırılana dek sürececek ve hayatın normalleşme ibaresi göstermesine müteakip görevi sona erecektir.

Bu tarz bir ortamda geçmişte yaşanan göçmen sorununun kent üzerinde bazı tecrübeler bıraktığını söylemek mümkündür. Zira göçler yine Kafkaslardan yapılmaktaydı ve özne yine Ruslardı. 1877 – 1878 savaşının bitmesi ve ardından yapılan anlaşmalar göçlerin kesinlik kazanmasına neden olmuştur. Savaş döneminde halkın bir kısmı göçe başlamış ise de geride kalarak askerin safhında yurtlarını müdafaa yapan gruplarda bulunmaktaydı ve sayıları hiç azımsanmayacak orandaydı. Ayestafanos ve Berlin Antlaşmalarının neticeleri, bu grupların göçmen olmasını sağlayacak koşulları hazırlamıştır. Rus işgaline bırakılan kent sakinleri yabancı tahakkümünü tanımak yerine göç ederek bağlı oldukları sosyal, idari ve kültürel yapıya açıkça göstermiştir. Bu bakımdan Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu yörelerinden muhaceret hareketi hız kazanmıştır.²⁶⁹ Bölge sakinleri Erzurum üzerinden Anadolu'nun çeşitli mezralarına yönlendirilmiştir.

²⁶⁸ 93 Muhaceretinin Suriye topraklarına yapılan bir örneği için bkz. Berat Yıldız, **Emigrations From the Russian Empire To The Ottoman Empire: An Analysis In The Light Of The New Archival Materials**, Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006; Göçmenlerin Suriye vilayetine ulaşmaları ile artan giderlerin karşılanması yeni vergilerin talep edilmesini tetikledi. Gelen Çerkes ve Çeçenlerin Arap olmayışı ise halk içinde huzursuzluğu artırmaktaydı. Ulaşan göçmen kabileleri ile Suriye Vilayetinde yaşanan değişimlerin örnekleri için bkz. Reşat Kasaba, **Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar**, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s.139.

²⁶⁹ İpek, **İmparatorluktan...** s.31.

Trabzon’u doğrudan ilgilendiren göçler de yine kaderi antlaşmalar ile belirlenen Batum ve Sohum’dan²⁷⁰ gelmiştir.²⁷¹ Limanda tarumar vaziyette bekleyen halk ve askerlerin sevki bölgede bulunan liman vasıtasıyla yapılacak ilk durağı Trabzon olacaktır. Göçmenlerin Trabzon limanına nakli dönemin şartları düşünüldüğünde yetersiz kalmıştır. İhtiyacın giderilmesi için hem yerli hem de yabancı kumpanya vasıtaları tercih edilmiştir. İpek’e göre, vilayete yapılan 60 bin göçmen sevkıyatı Çarşamba, Bafra, Trabzon ve vilayetin farklı kentlerine yapılmıştır.²⁷² Ayrıca rakamların büyümesi bazı durumlarda kontrolü güçleştirmiş ve kabilelerin resmi makamlara danışmadan hareket etmesine neden olmuştur.²⁷³ Bu gibi durumlar göçmenlerin can pahasına hareket etmesine ve resmi makamların dikkatinden kaçmalarına neden olmuştur.

Batum havalisinden 7 Eylül 1878 tarihine kadar 5.500 kişilik kafilenin Trabzon’a geldiği, mal varlıklarını elinden çıkararak göçmenlerin limana ve sahillerde biriktikleri haberleri Trabzon vilayetine ulaşmıştır.²⁷⁴ Fakat daha önce belirtildiği üzere ulaşım imkânlarındaki yoksunluk göçmenlerin devamlı olarak taşınmasını güçleştirmiştir. İdare-i Mahsusası vapuru haftada bir kez Batum iskelesinde biriken göçmenlerin Trabzon’a sevk edilmesi işlemini yürütmüş ve düzenlenen bu seferler göçmenlerin taşınması için yetersiz kalmıştır. Bekleyen göçmenlerin geri dönmesini önlemek adına nakil vasıtaları sayısında artış talebi Trabzon vilayeti tarafından Muhacirin Komisyonu’na bildirilmiştir. İlgili komisyon, vilayet talebini dikkate alarak bölgeye Mevrid-i Nusret, Asir, Selimiye, Muhibir-i Server ve Mecidiye vapurlarını göndermiş ve gerekli taşınma işlemlerinin kış ayı bastırmadan tamamlanması istenmiştir.

²⁷⁰ Sohum, Ahbazya’nın başkentidir. Osmanlı Dönemindeki adı Sohumkale’dir. Sohum hakkında bilgi için bkz. Argun Başkan, Kemal Tarba, “*Karadeniz’in Bütünleşmesi İçin Ahbazya*”, **Ortadoğu Araştırma Merkezi**, Ankara, Aralık 2009, s.5-7.

²⁷¹ İpek, **İmparatorluktan...** s.34.

²⁷² İpek, **a.g.e.**, s.34 – 35

²⁷³ Berlin Anlaşması gereğince Rusya’ya bırakılan Batum bölgesinden izinsiz ayrılmak isteyen muhacirlerin kayıtları Osmanlı makamlarınca tutulmuştur. Buradan hareketle göç sürecinin Rusya ile müzakere edilerek gerçekleştiği tespitini yapmak mümkün ise de yoğunluktan istifade ederek ayrılan muhacirlerin olduğu da göze çarpmaktadır. Bu durumda olanların geri iadesi yapılmak suretiyle sınır güvenliğinin artırılması resmi makamların talepleri arasındadır. Duruma ait örnek hakkında bilgi için bkz. **Osmanlı Belgelerinde...** C. I, s.398 – 403.

²⁷⁴ İpek, **İmparatorluktan...** s.36.

Kuzey Kafkasya civarından gelen göçmenler Çerkes, Nogay ve Dağıstanlılardı. Ruslar ile aralarında eskiden beri gelen husumetlerin göç ettikleri yeni bölgelerde devam etmesine neden olmuştur. Yayılmacı Ruslar, güneye yöneldiklerinde hem Osmanlı kuvvetleri hem de ezeli rakipleri olan Kafkas halkları ile karşılaşmalarına zemin hazırlamıştır. Gelen muhacir grupları Trabzon vilayetinin çeşitli bölgelerine sevk edilecek ve sorun bir süreliğine geçici olarak ortadan kaldırılacaktır. Zira Batı Anadolu bölgesinde yerleşime açık arazi bulmanın zorluğu göçlerin nasıl ve ne şekilde eritileceği konusunu gündeme getirmiştir.²⁷⁵ Toprak kayıplarının artması, hem Kafkasya'dan hem Rumeli'den Anadolu'ya dönük yaşanan göçlerin boyutunu artırmıştır. Böylesi bir atmosferde ülke dengelerinin korunması önemli bir uğraştır.

Reşat Kasaba'ya göre, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan göç ve göçmen sorunları, aşiret iskânlarının tam olarak sonuçlandırılmadığı bir dönemde başlamıştır.²⁷⁶ Yine Kasaba'ya göre, devlet, kuruluş ve yükseliş dönemlerinde konar – göçer felsefeyi korumuş, kollamış ve aşiretlerin hareketli iskân girişimlerini olumlu karşılamıştır. İktisadın makro ve mikro canlılığını temsil eden göçer kavimler imparatorluğun siyasi, sosyal ve iktisadi yayılmasını temsil eden uç grupları olarak göze çarpmıştır. Balkanların iç bölümlerinde durağan yapıyı hareketli organizasyon kabiliyeti ile zayıflatan göçerler, Osmanlı kuvvetlerinin askeri faaliyetlerine gerekli icraat sahasını tesis etmiştir. Barış zamanlarında önemli mevzilerin korunması göçerler tarafından üstlenilmiş, ticaretin yayılmasını ellerindeki mevcut yük hayvanları ile sağlamışlardır. Uzun mesafeleri kısa sürede aşan göçerler, değerli üretim ve tüketim mallarının tesisi için önemli bir görevi sırtlanmaktaydılar. Kıtlık zamanlarında ise doğal ya da insan etkenli felaketlerde Osmanlı Devleti afet bölgelerine büyük miktarlarda tahıl, başka gıda maddeleri ve gerekli malzemelerin ulaştırılmasında yine göçerler önemli roller üstlenmiştir.²⁷⁷ Zamanla siyasi düzenin yaşadığı başkalaşma Avrupa'da yerleşik ve merkezi devletlerin türemesine zemin hazırlamıştır.²⁷⁸ Osmanlı Devleti, bu gelişmelerin

²⁷⁵ İpek, **a.g.e.**, s.36 - 39.

²⁷⁶ Kasaba, **a.g.e.**, s.144.

²⁷⁷ Kasaba, **a.g.e.**, s.45.

²⁷⁸ Aslına bakılırsa Avrupa'da aşırı hızla büyüyen nüfusun dağıtılması büyük bir sorundur. İmparatorlukların ekonomik yayılmayı ve saha genişlemesini baki kılmak için başladığı bu proje Osmanlı'nın izlediği aşiretlerin iskân sürecine paralellik gösterecek şekilde devam etmiştir. Kalıcı iskân siyasetinin başlaması sanayileşme ile artan iş gücü ihtiyacına göre düzenlenmiştir. Bu bağlamda demografik kaygılar neticesiyle Avrupalı güçlerin başlattığı hareket yine kendilerince bitirilmiştir. Osmanlı ise sürece kendi iç dengelerini düzenleyecek kaidelerin ve sosyal yapının korunması maksadını taşıyan

varlığını görmüş ve Kasaba'nın belirttiği “*Konargöçer İmparatorluğu*” yerleşik bir statüye kavuşturmak için mesai harcadığı dönemler muhacirlik dönemleri ile çatışmıştır.

Sevk İskelesi olarak kabul gören Trabzon, 93 muhaceretinde daha çok göçmenlerin gerekli noktalara ulaşmasında bir araç olarak kullanılmıştır. Daha evvelki göçlerde bu minvalde gelişmiş ve kentin düzeni korunmaya çalışılmıştır. Şimdi ise aynı politikanın ivedilikle sürdürülme çabalarına tanık olmaktadır. 600 hanenin Bayezid ve Erzurum'a, 1500 civarında hanenin Muş ve Siirt sancaklarına nakilleri görevliler suretiyle yapılmıştır.²⁷⁹ Ulaşımında yaşanan güçlükler ise Trabzon Vilayet sınırlarına dâhil olan kentlerin iskân mıntıkası olarak seçilmesine neden olmuştur. Samsun, Ordu, Çarşamba, Ünye, Giresun gibi kentler vilayete gönderilecek muhacirleri ağırlamak için hazırlamıştır. Varna'dan Samsun'a 35.000 Çerkes ve Tatar muhacir sevk edilmiştir.²⁸⁰ Batum ve havalisinden gelen 50 bin civarında göçmen ise Trabzon üzerinden Çarşamba, Bafra, Samsun topraklarına iskân edilmiştir.²⁸¹ Aktarılan yerleştirme girişimleri 1877 – 1878 dönemlerinde büyük çapta sonlandırılmış ve neticesi alınmış girişimlerdi.

Savaşın ve anlaşmaların yoğunluğu ile gelen muhacir kabilelerin devamlı nitelikte olduğuna dair kanıtlar arşiv vesikalarında yer almaktadır. 1885 tarihli belgede, gelen Kafkas muhacirlere Anadolu'nun farklı mıntıklarında on adet iskân noktası tespit edilmiş ve ayrıntılı olarak yerleşkeleri belirlenmiştir.²⁸² Bu suretteki bilgilerde bize Trabzon'un yine aktarma görevi gördüğünü kanıtlayan resmi örneklerdir. 1889 tarihli bir belgeye göre, Trabzon üzerinden Erzurum'a nakledilen Çerkeslerin, Sadaret tarafından Adana'ya nakledilmeleri istenmiş ve yine Trabzon üzerinden Mersin iskelesine yolculuğa başlamışlardır.²⁸³ 1890 tarihine ait belgede, Rusya'dan göçe kalkışan göçmenlerin

faaliyetlere imza atmış, bazı araştırmacıların belirttiği gibi cemaatleri demografik kaygılar ile coğrafya değişikliğine mecbur etmemiştir. Server Tanilli'ye göre süreci belirli bir kaide ile formüleştiren Thornton'dur. Bilgi için bkz. Server Tanilli, **Yüzyılın Gerçeği ve Mirası – 19. Yüzyıl: İlerlemeler ve Çelişmeler**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007, s.126 – 127; Avrupa'daki nüfus artışı ve demografik yayılma için bkz. Ortaylı, **Osmanlı...** s.34; Sürecin sonuçları, sanayileşme ve demografik yayılmanın durağanlaşması için ayrıca bkz. Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi – Ondokuzuncu Yüzyıl**, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1993, s.445.

²⁷⁹ İpek, **İmparatorluktan...** s.40.

²⁸⁰ İpek, **Rumeli'den...** s.201.

²⁸¹ İpek, **a.g.e.**, s.202; Aynı rakamlar Ferhat Berber tarafından da zikredilmiştir. Ayrıca bkz. Berber, **a.g.m.**, s.41.

²⁸² **Osmanlı Belgelerinde...** C.I, s.388 – 395.

²⁸³ **Osmanlı Belgelerinde...** C.II, s.326 – 328.

Konya'ya iskân edilmesi kararlaştırılmış ve bu görevinde Aydın ve Trabzon vilayet memurlarından Saim ve Baha efendilerin yerleştirme girişimlerinde görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.²⁸⁴ 1891 yılında ise Trabzon ve çeşitli vilayetlere iskân edilen göçmenlerin durumu söz konusu edilmiştir. Bu belgeye göre kentin muhacir durumu şöyledir:²⁸⁵

Sevk Olunan		İskân Edilen		Derdest İskân Bulunan		Vilayet ve Liva	Mülahazat
Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus		
10074	35260	10041	35189	33	71	TRABZON	—

Tablo 13: 1894 Tarihi İtibariyle Trabzon'a Sevk ve İskânı Yapılan Nüfus

Elde edilen rakamlara göre, 35.260 hane Trabzon'a sevk edilmiştir. Bu rakamın 35.189'u çeşitli vilayetlere sevk edildiği ve geriye kalan 71 hanenin henüz iskân edilemediği ve misafir statüsü ile kentte bekletildiği görülmektedir. 1894 tarihinde muhacirlerden dul olanlar ve göç esnasında çocuk olanların evlilik çağına geldiklerinde yerli halktan erkeklerle evlenenlerin arazi ile ödüllendirilmeleri yerli makamlara iletilmiştir.²⁸⁶ Görüldüğü üzere, Trabzon kent merkezine sevk edilen göçmen sayıları binlerle ifade edilebilmektedir. Fakat kentte iskâna sevk edilen göçmen sayıları hakkında net rakamlar vermenin zor olduğu görünmektedir. Kentten ziyade vilayet geneline yapılan göçmen sevkleri mevcuttur ve bunların sayıları 50 binden fazladır.

2.5. Trabzon Kenti Muhacirleri ve Vilayet Dâhiline Yapılan Yardımların Bazılarına Verilebilecek Örnekler

İpek'e göre, yerleşim bölgelerindeki yerli halk muhacirlere gerekli desteği ve yardımcı yapmakla mükellef kılınmıştır.²⁸⁷ Bu bilgidен hareketle Trabzon vilayet sınırlarına sevk ve iskânı tamamlanan göçmenlerin daha çok Samsun, Ordu ve Giresun halklarının yardımı ile ayakta kalacakları yorumu çıkarılabilir. Ancak halkın gelen muhacirlerin sayısının fazlalığı karşısında gözle görülecek bir yardım yapabileceklerini

²⁸⁴ Osmanlı Belgelerinde... C.I, s.436 – 437.

²⁸⁵ Osmanlı Belgelerinde... C.I, s.499 – 503.

²⁸⁶ Osmanlı Belgelerinde... C.II, s.174 – 175.

²⁸⁷ İpek, İmparatorluktan..., s.43.

söylemek mümkün gibi görünmemektedir. Zira bu durumun ispatını mümkün kılacak bazı gelişmeleri bölge üzerinden takip edebiliriz. İlk olarak savaşın bu coğrafyaya sıçraması, orduya yapılan yardımları gündeme getirmiştir ki Erzurum ile olan karayolu teması mühimmatın sevk ve ikmal için kilit bir konumda bulunmasını sağlamıştır. Rus ilerlemesinin durdurulması için Erzurum ve civar kentlere yapılacak yardımlar hayati öneme sahiptir. Trabzon kent sakinleri, mevcut imkânlarını ordu için seferber etmiştir. Trabzon – Erzurum karayolunun taşımacılığa elverişsiz olması yolun düzeltilmesi için seferberlik başlatılmıştır. Gerekli tadilatın yapılması askeri sevkiyatı hızlandırmakta ise de binek hayvanlarının sayısında yaşanan azlık sevkiyatın istenilen hızda yapılmasını engellemiştir. Şehrin mevcut olanakları mühimmatın taşınmasına yetmemiştir. Bu durumda komşu kentlerden yardım talebinde bulunulmuş, gerekli teçhizat kent sınırları dışından sağlanmıştır.²⁸⁸ Trabzon – Erzurum hattı üzerinden yapılan ikmalin büyük kısmını askeri teçhizatın kaplaması kentin aktarmalarda üstlendiği rolü gün ışığına çıkarmaktadır.²⁸⁹ Savaşın cereyanı halkın tepkisini çekmekle gecikmemiştir. Zira Trabzon sakinleri, Rusya'nın bölge için planlarına 18. yüzyıldan bu yana birinci elden tanıklık etmiştir. Gösterilen tepkinin büyüklüğü halk – ordu bütünleşmesini hızlandırması bakımından dikkat çekici bir unsurdur.

Yaşanan fiili durum savaşın meydana getirdiği bir durumdur. Kırım Harbi'nde olduğu gibi savaş Trabzon kentini yıkmamıştı, fakat doğrudan ve dolaylı olarak cephe gerisine destek verilmiştir. İmkânların ordu için harcanması muhacirler için harcanarak kaynakların sınırlı olduğunu gösteren bir gelişme idi. Böylelikle göçmenlerin ihtiyacı olduğu her türlü yaşamsal destek büyük oranda devlet tarafından sağlanmalıydı. Muhacirlere ülke genelinde hassasiyet ile çalışmaları neticesinde pek çok yardım yapılmıştır. Vilayet, sancak ve kazaların her birine gönderilen memurlar yardıma muhtaç muhacirlerin tespitinden ve gerekli önlemlerin alınarak şartların iyileştirilmesinden sorumlu idiler.

²⁸⁸ Ahmet Karaçavuş, **1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı ve Trabzon**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1999, s.35.

²⁸⁹ Karaçavuş, **a.g.t.**, s.35.

2.5.1. Arazi Yardımları

Karadeniz sahillerine geçici veyahut kalıcı iskânları yapılan göçmenlere civarda bulunan boş köylerden arazi tahsisi yapılmaktaydı ve böylelikle de yerleşimleri kalıcı hale getirilmekteydi.²⁹⁰ Yine söz konusu yerleşimlerde bölgenin iklimine ve göçmenlerin üreticiliklerine dikkat edilmiştir. Zira göçmenlere tahsis edilen araziler ve kalıcı yerleşkeleri onların devlete yapacakları iktisadi kalkınma için oldukça büyük önem teşkil etmiştir.

Arazi tahsisi meselesi verimli alanlar için 70, vasat olan yerler için 100, düşük verimli sahalar içinde 130 dönümden ibarettir. Bu toprakların belirlenmesinde atıl araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askeri bölgeler, miri çiftlik arazileri ve korular tercih edilmiştir.²⁹¹ Tahsis edilen arazilerin yetersiz kalması yeni projelerin üretilmesini gerekli kılmıştır. Nitekim Meclis-i Vükela'da²⁹² 11 Ağustos 1886 tarihli bir kararda, özürsüz üç sene ekilmeyen arazilerin göçmenlere tahsis edilmesi, üretime elverişli olmayacak derecede küçük olanların ise gelirleri muhacirin mesarifine tahsis edilmiştir.²⁹³ Ancak adı geçen toprakların üç sene ekilip ekilmeme durumlarının tespitinde yaşanacak güçlükler sebebiyle bu projeden vazgeçilmek durumunda kalınmıştır.²⁹⁴ Ancak yine de bazı kolaylıklar devlet tarafından sağlanmaktaydı. Muhacirlerden dul olanlar veya evlilik çağında olanların yerli ahali ile evlenmesi karşılığında kendilerine arazi tahsis edileceği vilayetlere bildirilmiştir. Bu raporda 1894 tarihinde Trabzon vilayetine ulaştırılmıştır.²⁹⁵

Göçmenlere verilen arazilerde yerli ahali ile çatışma yaşanmaması için bazı önlemler alınmıştır. Bu önlemler kısaca şunlardır:

1. *Göçmen iskânı sonucu nüfusu artan idari birimlerdeki güvenlik kuvvetlerinin sayısını artırmak*

²⁹⁰ İpek, *İmparatorluktan...* s.44.

²⁹¹ İpek, *a.g.e.*, s.45.

²⁹² Meclis-i Vükela hükümet ve kabine anlamına gelmekteydi. Meclis hakkında bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1977, s.143 – 144.

²⁹³ İpek, *Rumeli'den...* s.216.

²⁹⁴ İpek, *a.g.e.*, s.216.

²⁹⁵ *Osmanlı Belgelerinde...* C.II, s.174 – 175.

2. *Yerli ahalinin arazisine yerleştirilmiş olan göçmenleri başka mahallere nakletmek*
3. *Kafkas göçmenlerinin meskûn bulunduğu yerlerde Çerkes memur istihdam etmemek*
4. *Yargı karalarına müdahale etmemek ve yargılamanın kısa sürede sonuçlanması için gerekli tedbirleri almak*²⁹⁶

Görüleceği üzere göçmen halk ile yerliler arasında çıkması muhtemel bir çatışmanın toplumsal düzeni yerle bir edeceği kaygısı bazı tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. İskân işlerinin uzun sürmesi böyle bir çatışma olasılığını güçlendirmiştir. Hem bölgenin mevcut düzeni hem de toplumsal istikrarın bozulmasını engellemek için alınan tedbirler üretimin devamlılığını baki kılmak içindir.

2.5.2. Konut Yardımları

Devlet, zor durumda bulunan göçmenlerin güvenliği ve yaşamsal ihtiyaçların giderilmesi için konut yardımında bulunmuştur. Yapılan konut yardımları genellikle terk edilmiş evlerden faydalanılmıştır. Yerel valilerin bu girişimde önemi büyüktür. Mahalli ve yerel otoriteler barınakların bulunmadığı alanlarda ahali ile birlikte iki, üç odalı meskenlerin inşası el birliği ile yapılmaktaydı. Ormanlık alanların yerleşime açılması ve tahribi mutlak suretle yasaklanmıştır.²⁹⁷ Fakat 1900'lü yılların başında "*padişahın orman sahalarına iskâna yasak kılması*" emri dikkate alınmamış, Trabzon'un Ordu kazasındaki yerlerini terk ederek birkaç yüz kişilik muhacir grubu, Bolu'nun değerli ormanlarını tahrip ederek yaktıkları gerekçesiyle orman dışına nakledilmeleri yerel görevlilere bildirilmiştir.²⁹⁸

Konut tahsisi yapılan göçmenler içinde çiftçi olan varsa yapılan yardımlarda bu esas dikkate alınmıştır. Bir defaya mahsus olarak tarlaların sürülmesi için beş kişi bir haneye iki öküz tahsis edilmiştir.²⁹⁹ Tohum, zirai kredi, zirai araç – gereç gibi pek çok yardım göçmenlere yapılmıştır. Bunun yanında hoca, imam ve zanaatkâr zümreleri

²⁹⁶ İpek, *İmparatorluktan...* s.46.

²⁹⁷ İpek, *a.g.e.*, s.216.

²⁹⁸ *Osmanlı Belgelerinde...* C.I, s.194 – 196.

²⁹⁹ İpek, *İmparatorluktan...* s.47.

şehirlerdeki uygun hanelere yerleştirilmekte ve sanatlarını icra etmeleri için uygun koşullar hazırlanmaktaydı.³⁰⁰

2.5.3. Vergi Muafiyetleri

Osmanlı Devleti, gelirlerinin bir bölümü vergilerin tahsilinden karşılamaktaydı. Vergiler, devlet gelirinin önemli bir kısmını temsil etmekle birlikte reayadan alınması zaruri olan ihtiyaçtır. 19. yüzyıla gelinceye değin vergiler üzerinde pek çok reformlar yapılmıştır.³⁰¹

“93 muhacereti” neticesinde yerleşimi yapılan ve geçici iskân mıntıklarında ağırılan muhacirler bazı vergilerden muaf tutulmuştur. Bu muafiyetin süresi göçmenlerin kendi ihtiyaçlarını temin etmeye başlayacakları dönemlere kadar devamı sağlanacaktır. Bu vergilerden ilki yol vergisidir. Bu vergi, yol yapımında ortaya çıkacak masrafı karşılamak için alınmaktaydı. Temettuat vergisi de, tüccar ve sanatkârların vermekle yükümlü olduğu vergi türüydü ve esnaf ve sanatkâr muhacirler vergiden muafı. Ağnam Resmi koyun ve keçilerden alınan vergiydi. Muhacirlerin tamamına yakını kırsal alana gönderildiği için köylü olanlardan bu vergi alınmayarak ekonomik yeterlilik seviyesine gelmeleri sağlanacaktı. Öşür vergisi göçe katılan muhacirlerden üç yıl süreyle alınmayacak vergi türüdür. Toprak kirası vergisi ise, üzerinde köy ve şehir kurulan miri topraklardan alınacak vergi türüdür. Zira bu topraklar mülk sayılmaktadır. Duruma göre, 1/2 ile 1/3 oranında alınan vergi miri arazi üzerine yerleştirilen göçmenlerden talep edilmeyecektir.

Bahsi yapılan karma vergi türlerinden muaf olan göçmenler devletin gelirlerini büyük oranda düşürmüştür. Bu durumun düzeltilmesi gerektiğini düşünen Bâb-ı Âli, belirli aralıklarla sağlanan kolaylıklarda güncelleme yapmıştır. Örneğin: 1886 tarihinden sonra gelmeye başlayan göçmenler iki sene vergi yükümlüsü olmayacaklardı.³⁰² Ardından 1894 senesinde daha köklü bir değişime gidilmiş ve Anadolu'ya gelecek

³⁰⁰ İpek, a.g.e., s.47.

³⁰¹ Özellikle Tanzimat dönemi ile yapılan reform paketlerine vergi kısmı tabi idi. Osmanlı ülkesine gelen göçlerin bu dönemin akabine rastlaması takip edilen politikayı önemli kılmaktadır. Tanzimat sonrasına denk gelen vergi reformları hakkında bilgi için bkz. Abdüllatif Şener, **Sona Doğru Osmanlı**, Birleşik Kitabevi, Ankara, 2007, s.111 – 140.

³⁰² İpek, **İmparatorluktan...** s.48.

göçmenlerden bazı hakları kabul ettiklerine dair senet istenmiştir. Bu senede göre, arazi tahsisi istemeyecek ve gösterilen mıntıkaıyı terk etmeyecek, tohumluk, çift hayvanı, yol masrafı gibi yardımlar yapılmayacak ve talep edilmeyecektir. Bu şartlara ek olarak, Tekâlif-i Emriyye şartlarını uygun bulan göçmenlerin kabulüne onay verilecektir. Kısacası, Osmanlı Devleti giderleri ve masrafları karşılamak için bazı radikal kararlar almak zorunda kalmıştır. Bu kararların harfiyen tatbiki göçmenlerden talep edilmiştir.

2.6. 93 Muhaceretinin Trabzon Üzerinde Bıraktığı Tesirlere Dair Bazı Örnekler

1877 – 1878 savaşı ve göçleri Osmanlı Devleti’ni her anlamda müşkül durumda bırakmıştır. Savaşın Ruslar lehine hızlı şekilde sonuçlanması yaşanması muhtemel olan her türlü gelişmenin de aynı şiddette geleceğinin habercisiydi. Devletin içinde bulunduğu durum ülkenin genelini ilgilendirmekteyse de yaşanan gerçek ve çekilen acılar bir bölgeyi, bir kenti ve bir dönemi hükmü altına almıştır.

Savaş ve göçler, 19. yüzyıldan itibaren Trabzon’un çehresinde köklü değişimlere yol açmıştır. Kırım Harbi ve 1877 – 878 Osmanlı – Rus savaşı kenti, ağır tahribattan kurtarmış, fakat aynı savaşların kente yakın coğrafyalarda tezahür etmesi doğrudan bazı gelişmelere dolaylı olaraksa birçok gelişmenin kent üzerinden şekillenmesine neden olmuştur. Yüzyıllık alışkanlıkların kolay ve sıradan olaylarla değişmediği bir dünyada sürdürülen yapının savaş ve göç gibi değişkenlerin insan ve devletlerin organizmasına müdahaleleri söz konusudur. Bu açıdan Trabzon üzerinde bazı etkilerin izlerini tespit etmek ve incelemek elzemdir.

2.6.1. 93 Muhaceretinin Trabzon’da Bıraktığı Ekonomik Tesirler

Göçler, taşıdığı sonuçlara göre farklılık arz etmiştir.³⁰³ Bu sebepten göçmenlerin nakledildiği bölgelerin yapısı yaşanacak tesirlerin sınırlarını ve ölçütlerini belirlemekteydi. Ülkenin bütününe ait genel hükümler ve tespitler yapabilmek göçleri konu alan çalışmalar açısından bütüncü yaklaşımların aktarılmasını mümkün kılmaktadır. Ancak bu tarz çalışmalar açısından özelden genele yargı ve hüküm belirtmek, elde

³⁰³ İpek, *Rumeli’den...* s.229.

edilecek tespitlerin geçerliliğini artıracığına şüphe yoktur. Bu bakımdan göçlere bağlı etkiler öncelikle Trabzon kenti özelinden incelemeye tabi tutulacaktır.

Kırım Harbi'nde kentin gösterdiği iktisadi ivme 1870 yıllarından sonra görece bir durgunluğa yerini bırakmıştır. Tıpkı 1856 tarihinde dünya dengelerinin değişmesi ekonominin gidişatı üzerinde gözle görülebilecek etki bıraktıysa da 1870'lerden sonra aynı dengeler farklı şekilde tezahür etmekte, Paul Kennedy'nin deyiimiyle, iki kutuplu dünyanın doğmaya başlaması, orta güçlerin bunalım dönemine girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu süreç içerisinde devletler serbest ticareti benimsemiştir. Dünya sistemine yeni katılan çevre bölgeler ise ekonomik, siyasi ve hatta askeri baskı altında serbest ticaret kervanına katılmak zorunda idiler ki İngiltere tahakkümünde kalan dünyadan iktisadi yarar elde etme dürtüsü onları teşvik etmiştir.³⁰⁴ Böyle bir atmosfer birçok gelişmeye gebeydi. Demiryolu ağının yaygınlaşmaya başlaması, Avrupa ile Amerika kıtaları arasında kurulan telgraf hattı iletişimin önünde ki engelleri kaldırmıştır.³⁰⁵ Her iki kıta arasında aylarca süren seyahat ve iletişim güçlüğü telgraf hatları ile bir anda ortadan kaldırılmış, ekonomik ve siyasi haberleşme, her türlü yayılmacılığa gerekli ortamı hazırlamıştır.

Trabzon kenti, dünyanın tanık olduğu gelişmelerden olumsuz etkilenmiştir. Zira Rusya ile yapılan savaşta Trabzon ticaretine destek sağlayan Batum'u kaybetmiştir. Trabzon'un Osmanlı hâkimiyetinde ticari yükselişi Rusların evvelden beri istemeyeceği bir durumdur. Zira aynı emeller doğrultusunda ithalat ve ihracat dengesini yürüten Batum, artık Rus iktisadı için faaliyet yürütecektir. Trabzon için aynı beklentiyi güden Ruslar, çeşitli dönemlerde akınlar şeklinde Trabzon ve Karadeniz ticaretini baltalamış, dengeleri kendi lehine değiştirmek istemiştir.

Batum gibi Karadeniz de işlek bir limanın Türk hâkimiyetinden çıkması Trabzon iktisadını olumsuz etkilemiştir. Ancak sadece Batum'un elden çıkışı Trabzon ticaretini durağanlığa itecek tek sebep olmaktan uzaktır. Bir diğer sebep olarak ise savaşın Erzurum kentini her açıdan etkilemesi gösterilebilir.³⁰⁶ Savaş süresince ve savaşın bitimine

³⁰⁴ Kasaba, **a.g.e.**, s.40.

³⁰⁵ Kasaba, **a.g.e.**, s.41.

³⁰⁶ Savaşın Erzurum kentinde yol açtığı yıkımlar hakkında bkz. Özcan, **a.g.e.**, s.63 – 186; Murathan Keha, "1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbine Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu,

müteakip birkaç yıl Trabzon – Erzurum arasında meydana gelen ticari etkinlik ağır bir darbe almıştır. Ticaret yollarında Avrupalı ülkeler lehine olan bazı değişimler Trabzon – Erzurum ticaretini etkisiz hale getirerek İran mamullerinin farklı yollardan ihtiyaç sahiplerine ulaşması her iki kenti görece önemsizleştirmiştir.³⁰⁷ 1890 – 1893 yılları arasında yaşanan kıtlığın Erzurum’u etkilemesi olumsuz gelişmelere örnek verilebilir.³⁰⁸ Süveyş Kanalı’nın açılması Trabzon’un ticari trafiğini tehdit eden dış kaynaklı bir diğer gelişmedir.³⁰⁹ Kent ticaretine, coğrafi konumuna ve İpek Yolu’na olan teması eskisi gibi ilgi görmemiştir. Dikkatleri yeniden bölgeye çekmek amaçlı Trabzon – Erzurum arasına demiryolu ağı kurma düşünceleri sonuçsuz kalmıştır.³¹⁰ Rusya, İran’dan gelecek ticaret trafiğini sekteye uğratmakta ve böylece İran’ın iç kesimlerine Avrupa mallarının girmesini engellemiştir.³¹¹ Böylece başlatılması gereken demiryolu projesi sürekli engellerle karşılaşarak ertelenmiş ve bugün bile yapılamamıştır.

Kendi içine kapanan Trabzon ticareti bölge ekonomisine bağlı olarak devamlılık arz etmiş, Kırım Harbi’nden sonraki parlak günlerinden uzaklaşmıştır. Bu minval üzere ilerleyen Trabzon ekonomisi iç pazarın ihtiyaçlarına cevap vermekteydi. 1870 yılında Trabzon’daki işçiler hamallar, taşçı, marangoz, kayıkçı, nalbant, fırıncı, boyacı, debbağ, terzi, ayakkabıcı, dokumacı, şekerçi, mobilyacı ve kuyumcu gibi işlerle meşguldüler. Ticaret ile gayrimüslimler uğraşırken bazı Müslim ahalide bu sahada boy göstermekte, bunun yanı sıra, tarım ve hayvancılık halkın iştiğal ettiği uğraşlar arasındadır. Kentin en zenginleri tüccar erbabı ile devlet memurlarıdır. Geriye kalan kısım ise güç şartlar altında yaşamlarını idame ettirmiştir.

EKEV Akademi Dergisi, Yıl 17, Sayı 57, Güz 2013, s.91 – 106; Murat Küçükkuşurlu, “*Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum’un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri*”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı 60, 2014, s.1 – 22.

³⁰⁷ Küçükkuşurlu, **a.g.m.**, s.1.

³⁰⁸ Abdülkadir Gül, “*Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlik (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892 – 1893 ve 1906 – 1908 Yılları)*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 9, s.144 – 158.

³⁰⁹ Karaçavuş, **a.g.t.**, s.92.

³¹⁰ Trabzon – Erzurum demiryolu ağı hakkında bilgi için bkz. Murat Küçükkuşurlu, “*Meşrutiyet Devrinde Trabzon – Erzurum Demiryolu Teşebbüsleri*”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul, 2008, s.283 – 322.

³¹¹ Küçükkuşurlu, **a.g.m.**, s.289.

Hamallar, işçiler ve işi belli olmayanlar genelde barınma imkânına sahip değillerdi ve güç şartlar altında yaşayanlar arasında maddi anlamda en düşkün olanlardı. Bu sınıfa mensup kimselerin çoğu bekârdı ve evli olanlarında yaşam standartları çok düşüktür. Karaçavuşun bu sınıfa ait çizdiği tablo şöyledir:

“... Çerkes, Kırım Tatarı ve Nogay göçmenleri hamallıkla uğraşıyorlar, yılda 3,000 kuruş para kazanıyorlardı. Giderleri ise 1,910 kuruş civarında idi. göçmenler her türlü vergiden geçici süre muaf tutuluyorlardı.”³¹²

Kente yeni gelmiş göçmenler iktisadi ihtiyaçlarını ve tedariklerini buldukları her iş koluyla sağlamaya çalıştılar. Duvarcı ve marangozlar ise işçi ve hamallardan daha fazla kazanmasına rağmen onlarında gelir – gider eğrisinde maddi birikim saklama şansları pek yoktur. İşçi, hamal, duvar, marangoz taifesine nazaran daha fazla kazanan kesim ise sanatkârlardır. Bu sınıfın günlük kazançlarını 16 - 30 kuruş civarında olması yıllık olarak birikim yapabilecek potansiyele sahip olduklarını göstermektedir.

	Trabzon Sancağı	Lazistan Sancağı	Gümüşhane Sancağı	Yekûn
Gelir	14,533,298	2,747,814	5,368,090	20,649,202
Gider	3,655,250	1,476,978	867,466	5,999,695

Tablo 14: 1874 Senesi Trabzon Vilayeti Gelir – Gider Dağılımı³¹³

Savaş öncesine ait veriler, vilayet ekonomisinin iyi durumda olması, ticari faaliyetlerin yerinde olduğu fikrini güçlendirmektedir. Üretim – tüketim dengesi vilayet ekonomisine artı şekilde hizmet etmiştir. Ticari etkinlikler, alınan vergiler ve ahalinin ticarete katkısı tabloda görüleceği üzere pozitif durumdaydı. Trabzon – Erzurum şose yolunun konumu, hayata geçirilemeyen demiryolu projesi ve hinterlandı aktif hale getirilemeyen kent limanı ticareti olumsuz yönde etkilemekten hala uzaktı, fakat Avrupa toplulukları kent üzerindeki ticari gayret ve desteklerinin ağırlığını çekmişlerdir.

³¹² Karaçavuş, a.g.t., s.81.

³¹³ Karaçavuş, a.g.t., s.81.

Yıllar	Osmanlı	İngiltere	Fransa	Rusya	Almanya - Avusturya	Diğerleri
1875	303,798	104,081	125,246	41,483	15,227	8,238
1876	—	—	—	—	—	3,009
1877	267,692	45,935	63,366	10,855	15,978	13,441
1878	355,543	30,127	54,238	16,521	9,931	27,788
1879	398,619	32,865	73,906	24,381	1,103	12,448
1880	314,326	33,514	89,881	6,730	8,952	31,882

Tablo 15: Trabzon'dan 1875 – 1880 Yılları Arasında Anadolu ve İran'a Giden Malların Ükelere Göre Dağılımı³¹⁴

Tablo 15'de görülen rakamlar 5 yıllık bir dalgalanmanın ülkeler üzerinden takip edilmiş suretidir. Tabloda verilen rakamlar savaş dönemlerini içine aldığı için çalışma için önem arz etmektedir. İlk etapta Osmanlı Devleti'ni değerlendirecek olursak savaş öncesi yapılan ticaret miktarı savaş sonrasında yakalandığını göstermektedir. Hatta 1875 yılı verilerinin 1878 tarihinde aşıldığı görülmüştür. Bu da savaş döneminde bölgeye yapılan sevkiyatın Trabzon üzerinden yapılmasına bağlanabilir. Osmanlı Devleti için 1879 tarihinde Trabzon için rekor ürün transferi yaptığı görülmekte ve savaş öncesi mal transferinin savaş esnasında ve sonrasında daha yüksek seviyeye ulaştığı fark edilmiştir. Trabzon ve Erzurum'un savaş dönemi ve akabinde her türlü gereçlerinin karşılanması Osmanlı açısından mal sevkiyatının artışı açıklayan unsurlar olarak zikredilebilir.

İngiltere ise 5 yıllık süre zarfında tedrici olarak kent ticaretinden elini çekmiştir. Kent üzerinde ki İngiliz ticari etkinliği Fransızların dahi gerisindeydi. Burada daha önce belirttiğimiz süreci, kısaca tekrar hatırlamakta fayda vardır. Amerika, Afrika ve Uzakdoğu Asya coğrafyasında başlayan rekabet, dünya ticaretinde etkin bir konumda olan İngiltere'nin dikkatini dağıtmış olduğunu söylemek mümkündür. Süveyş Kanalı'nın açılması ise İngiliz sömürgelerine giden yolu diğer devletlerin hizmetine de açmıştır. Böyle bir ortamda egemenliğini ve ülke içi sanayileşme gayretlerini soluksuz devam ettirmek isteyen İngiltere, görünüşe göre Karadeniz'deki etkinliğini aşamalı şekilde azaltmayı tercih etmektedir. Aslına bakacak olursak İngilizlerin Osmanlı ülkesine olan ilgisi azalmamış sadece coğrafya ve kent değiştirmiştir. Akdeniz ve Ege denizi havzasında İngiliz etkinliğinin arttığını görmekteyiz. 1787 – 1878 arasında İngiliz etkisi

³¹⁴ Karaçavuş, a.g.t., s.99.

İzmir limanında %30.8'den %43.5 çıkmıştır.³¹⁵ Karadeniz'de etkinliği azalan İngilizlerin konsolosluklarına sarf ettiği harcamayı azalttığını görmekteyiz. 1882 yılında Trabzon konsolosu olan İngiliz Billiotti, konsolosluk masraflarını karşılayamayacak duruma geldiğini bağlı bulunduğu Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir.³¹⁶ Konsolosa göre, 1872 yılında 800 paund olan maaş 1881 yılında 560 paunda düşmüştür.³¹⁷ Bu durumda İngilizlerin Trabzon limanı ticaretine olan ilgisinin azaldığını ve konsolosluğa eskisi kadar önem vermedikleri söylenebilir. Fransızların İngilizlerden boşalan üstünlüğü Karadeniz'de sürdürmekte niyetli oldukları anlaşılmaktadır. İzmir ve çevresinde İngilizler ile aynı yılda %42.1 olan Fransız payı 19. yüzyılın sonunda %11'lere kadar düşmüştür.³¹⁸ Bu durum ise Trabzon'da daha farklı şekilde arz etmiştir. Her ne kadar 1875 yılında ticari etkinliği savaş sonrasında düşmüşse de yine diğer Avrupalı ülkelerden daha fazla ticaret girişimleri olmuştur. Konsolosluk faaliyetleri için ayırdıkları meblağ bu gerçeği onaylayan verileri sunmaktadır. 1872 yılında 800 paund olan Fransız konsolosluk bütçesi 1881 yılında 1250 paunda çıkmış³¹⁹ ve bölgede Fransız etkisi resmi ve gayri resmi teşebbüsler ile devam etmiştir.

Rus Çarlığı, bölge üzerinde ticari teşebbüslerde bulunmuştur. Fakat 1872 yılında Tiflis – Poti arasındaki demiryolunu tamamlamıştır.³²⁰ Bu yol araba taşımacılığı ve sigorta gibi elverişli imkânlarla sahipken Trabzon – Erzurum yolunun böyle imkânları yoktu.³²¹ Geliştirilmek için bazı atılımlar olmuşsa da başarıya ulaşmadan rafa kaldırılmıştır. Batum'u ele geçiren Ruslar, limanın serbest ticaret bölgesi olması için Kars ve Doğu Anadolu Bölgesi'nden İran topraklarına akmayı ilke haline getirmişler ve Bakü'den İran sınırına kadar demiryolu hattı döşemişlerdi.³²² Bu girişim şüphesiz ki Trabzon limanının faaliyetlerini sekteye uğrattığı gibi ticari potansiyelin ve trafiğin Rus topraklarına kaymasına neden olmaktadır. Bu bakımdan kent üzerinde Rus ticari faaliyetleri savaş öncesi ağır aksak işlemekteyken savaş sonrası durma noktasına

³¹⁵ Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu...** s.75.

³¹⁶ İsmail Demircioğlu, "Alfred Billiotti'nin Raporuna Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'daki Konsolosların Yıllık Gelirleri", **Atatürk Dergisi**, C.IV, 2004, s.98.

³¹⁷ Demircioğlu, **a.g.m.**, s.99.

³¹⁸ Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu...** s.75.

³¹⁹ Demircioğlu, **a.g.m.**, s.100.

³²⁰ Karaçavuş, **a.g.t.**, s.92.

³²¹ Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı – Rus Rekabeti", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 9, Aralık 2003, s.11.

³²² Kaleli, **a.g.m.**, s.12.

gelmiştir. Ancak konsolosluk bütçesi ise tam tersi bir durum arz etmiştir. 1872 yılında 1650 pound olan bütçe 1881 yılında 2700 pounda yükselmiştir. Bu bütçe diğer devletler içerisinde en fazla bütçenin Ruslara ait olduğunu göstermektedir.³²³ Bölgede yaşayan Rus ve gayrimüslim vatandaşların Ruslarla olan bağı sebebiyle kent ve bölgenin Ruslar için hala önem arz ettiği anlaşılmakta ise de siyasi hedefleri için böyle bir çabada ısrarcı oldukları söylenebilir.

Yıllar	İzmir	Adana	Samsun	Trabzon
1876	4.630.000	1.115.649	271.397	320.567
1877	4.687.491	492.899	354.245	260.243
1878	3.542.944	405.146	456.300	245.759
1879	4.406.699	734.817	465.000	385.129
1880	3.852.479	562.395	401.370	296.313
1881	3.803.639	692.277	576.247	278.580
1882	3.841.862	851.915	578.533	283.212
1883	4.710.756	629.187	610.528	266.175
1884	4.820.383	---	495.350	277.700
1885	4.315.340	---	595.500	285.400
1886	4.331.536	788.620	666.130	270.885
1887	---	470.712	503.715	312.010
1888	3.867.083	485.023	491.095	339.925
1889	4.535.973	488.750	894.595	354.135
1890	3.708.149	1.006.850	1.033.455	383.625

Tablo 16: 1876 – 1890 arasında İzmir, Adana – Mersin, Samsun ve Trabzon'dan Yapılan İhracatın Yıllık Değeri (pound olarak)³²⁴

Kentin ekonomik hayatına dair önemli sayılabilecek bir diğer tabloda limanın durumunu bize göstermektedir. İhracat malları üzerinden hazırlanan tablonun bize gösterdiğine göre limanın ihracat dengesi azalmakta ve durağan hale gelmekteydi. 1876 yılında elde edilen rakamın tekrar yakalanması ve hatta üzerine çıkılması için 1889 senesi beklenecektir. Aynı yıllar içerisinde İzmir, Adana ve Samsun limanları ise dalgalı rakamlar verse de neticede ticari faaliyetlerin arttığı gözlemlenmektedir. Aynı bölgede yer alan Samsun ve Trabzon limanları arasında bir mukayese yapılacak olursa demiryolu ağının etkisi ortaya çıkmaktadır.³²⁵

³²³ Demircioğlu, a.g.m., s.102.

³²⁴ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876 – 1908)*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.292.

³²⁵ Küçükuşurlu, a.g.m., s.287.

Bu noktaya kadar anlatılan ekonomik bahisler savaş, iç ve dış değişkenler ve siyasi vaziyete bağlı hususlardan ibarettir. Göç ve göçmen meselesine bağlı ekonomik gelişmeleri takip edilmesi için öncelikli olarak genel bir görüntü çizilmesi gereklidir. Zira ticari durumun net olarak anlaşılması için bu uğraş elzemdir. Ülke ve kentlerin periferisinde meydana gelecek değişimler çoğu zaman birden fazla değişkenle açıklanmaya muhtaç olduğu varsayımından hareketle göçlerin ekonomik seyrini en sona bırakılmıştır.

Trabzon merkez kazasına hatırı sayılır derecede göçmen sevki yapılmışsa da parçalı ve bölük pörçük bir iskân siyaseti gereğince ekonomik kaideler üzerinde ilk bakışta etkin bir yansıma meydana getiremedikleri görülebilir. Genel görüntüyü iyi analiz edebilmek için göçmen meselesine topluca ve bütüncü bir gözle bakmak gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda ilk yapılması gereken tespit, göçmenlerin hangi toprak parçası ve ekonomik uğraştan ayrıldıklarını belirlemek olmalıdır. Çoğu Gürcü olan göçmenler Batum, Kars ve Artvin kentlerinden ayrılmış olanlardan ibarettir. Yapısal olarak göçen kimselerin Rusya'ya sınır olmanın avantajını yerinde ve zamanında kullandığını söylemek mümkündür. Barış dönemlerinde dahi Rusya'ya işçi olarak gidenlerin varlığı bilinmektedir. Mevcut durumda ise göçmen olanların bu yapı ile sıkı ilişkiler kurduğunu söylemek mümkündür. Ticaretteki mahareti ile tanınan Ermeni ve Rumların girişimi, ticaret ile bağı olan göçmenlerin girişimi Trabzon pazarlarını canlandırmıştır. Aynı bahis üzerine ticari ve ekonomik kozmopolitliğe işaret eden Veysel Usta'ya göre;

“Konsolosluklarda dâhil edilirse kente muazzam bir rekabet ve acentelikler silsilesi vardı. Acentelerin getirdiği memurlar var ve dolayısıyla kentte ciddi bir yabancı nüfusu ile kültürü var. Trabzon'da bu yapı 19. yy. başına kadar gelen Osmanlının geleneksel yapısını da değiştiriyor. Musikide farklılıklar ortaya çıkıyor, spor getiriliyor, sanat ve sanatçı yetiştirilerek kültürün lokomotifliği yapılıyor. Ticari alt yapıda yetişen ticaret burjuvazisi Trabzon kültürünün alt yapısını teşkil ediyor.”³²⁶

Usta'nın temas ettiği ekonomik değişim, savaş sonrası ortaya çıksa da göçlerle keskin şekilde güçlenen bir yapıdır. Kozmopolit figürlerin başat rol oynadığı söz konusu yapı iskânlar vasıtasıyla bir başka dönüşüm daha yaşamaktadır. Özellikle devlet arazileri ve ekili olmayan sahanın göçmenlere tahsisi üretim üzerinde etkili olan bir değişimdir.

³²⁶ Ömer Akın, **Kültürel Bağlamda Trabzon Kent Merkezi Sosyal Yaşamı**, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Musikisi Anasanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s.10.

Her ne kadar Trabzon merkez sancağında yerleşime açılan toprak miktarını bilmemek de Trabzon'a bağlı Canik mıntıkasında takribi olarak 50 bin dönüm arazinin boş olduğu tespit edilmiş ve 140 civarında yeni köy vilayet genelinde göç süreci bağlamında kurulmuştur.³²⁷ Kurulan köylerin mekânsal konumu düşünüldüğünde üretim temelli değişimin fazlasını Canik sancağının barındırdığını ifade etmek mümkündür. Öte taraftan 1892'li yıllarda Akçaabat sirtlarında bina yapmamak kaydıyla bazı ekilebilir alanların ziraat için halka verileceği hakkında Meclisten çıkan bir karar epey düşündürücüdür.³²⁸ Alınan kararın göçmenlerin veyahut onlardan kaynaklı daralan topraklar ile alakalı olma ihtimali kuvvetlidir. Zira bina yapmamak ve yerine tarım yapmak gibi üretici bir faaliyetin icra edilmesi olasılığı ihtimali güçlendirmektedir. Trabzon merkez kazaları için yukarıda zikrettiğimiz şekilde boş arazilerin miktarı bilinmese de bu yolla tarım açılan arazi örnekleri bir parça olsun bizleri göçmen sevkياتının akıbeti hakkında bizi bilgilendirmektedir.

Trabzon kendi çekirdeğinde ekonomik yaşantısının ticari alış – veriş düzeyinde bazı kayıplar vererek devam ettiği günlerde savaşın ve göçlerin yıpratıcı baskısı nispeten savuşturulmuştur. Müslümanlar, gayrimüslimler ve İranlılar ticari uğraşlarına kaldıkları yerden devam etmiştir. Genelde kentin üretim – tüketim dengesi gibi gelir – gider düzeyi olumlu emareler ile devam etmektedir. Kentte gayet renkli ve canlı bir ekonomik canlılık dikkatleri çekmiştir. Bu bağlamda merkez kazaya yapılan 10 bin civarında göçmen iskânı kentin ekonomisini hâlihazırda alt – üst etmiş değildi. Ancak Canik sancağına toplanan ve sayıları binlerle ifade edilen Gürcü topluluğunun yol açtığı asayiş hadiseleri iktisadi dengelerin ve Trabzon'un önemini baltalamaktaydı. Özellikle Gürcü eşraf ve iktidar sahipleri etrafında toplanan göçmenler elde ettikleri gücün ve potansiyelin farkına vardıkça buldukları mevkileri Trabzon Vilayet sınırlarından koparmak suretiyle bağımsız şekilde teşkilatlandırma girişiminde bulundular. Göçmenlerin istediği sadece idari taksimatta yapılacak sınır değişikliğinden ibaret değildi. Güç, iktidar ve ekonomik imtiyaz hayaliyle hareket eden bu grup yerli ahali ile çatışmaktan da geri durmadı.

³²⁷ Özdiş, **a.g.t.**, s.82 – 85.

³²⁸ **BOA, MV.** 73/12.

Toprağın ve ekonomik uğraşın sıkışık vaziyette bulunduğu Trabzon Vilayetinde sayıca fazla olan göçmenler ile ahali arasında mülkiyet kavgası hız kazandı. İpek'in temas ettiği üzere iskân kanunu vasıtasıyla belirli kaidelere bağlanan göçmen meselesinde yerli ahaliye düşen görevler bulunmuştur. Yaklaşık olarak üç yıl süreyle iaşeye dönük gıda, barınak, tarla açma, tohum verme, ulaşım ve cenaze gibi masrafların yerli ahali tarafından karşılanması gerekiyordu.³²⁹ Geçim darlığı çeken köylüler zorunlu tutulan iktisadi yükün altında ezilirken gelenlere karşı kin gütmeye başlamış ve bu surette çatışma ortamının temelleri atılmıştır. Ellerindeki arazileri paylaşmaya yanaşmayan ahalinin sabrını Gürcülerin taşkınlıkları eklenince sonu kanlı biten silahlı mücadeleler başlamış oluyordu.³³⁰ Boş arazilerin imtiyazını elinde bulunduran mütegalibe, ahaliyi göçmenlere karşı kıskırtmıştır.³³¹ Duruma acil müdahale etmesi gereken Trabzon Valiliği gerekli adımları atmasına karşın silahlı direnişle karşılaşmakta, İstanbul'dan istenilen düzeyde yardım ise alınamamıştır. Sonuçta Canik – Trabzon arasında gelgitler ile şekillenecek olan nüfuz mücadelesi ilk başta Trabzon ekonomisini sarsmaktaydı.

Göçmen meselesine fazladan mesai tüketen Trabzon idaresi bir de başıbozuk eşkıya ve silahlı direnişçiler ile meşgul olmak suretiyle enerjisinin çoğunu heba etmekteydi. Üretim dengesini bozan bu girişimler Trabzon limanı ve iktisadının sorunlarını unutturacak türden siyasi gelişmelerdir. Limanın genişlemesi ve Trabzon – Erzurum arasına yapılacak olan demiryolu projesi sekteye uğramıştır. 19. yy'in ikinci yarısında meydana gelen hızlı gelişmelere ayak uyduramayan Trabzon limanı ve ticareti duraklama dönemine girdiği gibi Samsun limanı ile olan rekabette geri kalmaya başlamış ve gözden düşmüştü. Olanaklar doğrultusunda yapılan ticari etkinlik Avrupalı güçler ve Rusya'nın önem atfettiği ölçüde gelişme olanağı bulacaktır.

Neticede Trabzon limanı altın çağını geride bırakmış ve gerilemiştir. Bölgede başlıca tarım ürünü olup üretimi yapılan fındık, tütün gibi ürünler ile hayvancılık esas geçim kaynağıdır. Balıkçılık da halkın önemli geçim kaynakları arasındadır. Kendi iç iaşe dengeleri vasıtasıyla şekillenen Trabzon ticareti eski günlerinden uzaklaşmış ancak iktisadi faaliyetler tamamen ortadan kalkmamıştır. Halkın istekleri ve Osmanlı

³²⁹ İpek, **İmparatorluktan...** s.44.

³³⁰ Özdiş, **a.g.t.**, s.85.

³³¹ İpek, **a.g.e.**, s.49.

Devleti'nin tesiri neticesinde yerel isteklerin karşılandığı kıyı kenti görüntüsüne bürünmüştür.

2.6.2. 93 Muhaceretinin Trabzon'da Bıraktığı Demografik Tesirler

1860'lı yılların başlamasıyla Trabzon kentinde demografik bir düşüş olduğu belirtilmiştir. İktisadi canlanmaya bağlı olan demografik çekim alanı iktisadi gelişmelerin durağanlığı ile bir süre daha mevcut durumunu korumuş, fakat daha sonralar ani düşüş eğilimi göstermeye başlamıştır. Kent ciddi göç hareketlerine de sahne olmuş, ancak arazi şartları ve yeterli alanın olmaması iskânın yapılmasına engel olmuştur. Bu bahse ek olarak, yapılabilecek bazı tespitler vardır. Öncelikle kent Birinci Dünya Savaşı'na kadar düşman işgaline uğramamış ve tahrip olmaktan kurtulmuştur. Bu durumun bir neticesi olarak bölge halkını yerinden – yurdundan edebilecek bir ortam oluşmadığı gibi gerekli yerleşmeye imkân olmamıştır. Kıtık gibi doğal afetlerin varlığı ise limandan dolayı kısa sürmüş ve gerekli etkiyi bırakmamıştır. Gelen göçler ile yayılan salgın hastalıklar halkın bir bölümünü hareketli hale getirse de kent dışına yapılan toplu iskânlara rastlanmamıştır. 1867 yılında çıkan bir yangında kentin zarar gördüğü fakat nüfusu hareketli hale getirecek düzeye erişemediği anlaşılmıştır.³³² Sonuçta 1877 – 1878 yılına kadar belirli aralıklarla kent nüfus kaybına uğramış, bazı durumlarda nüfus akışı olmuştur. Ancak çok ciddi sayılabilecek şekilde kentten kopuşlar olmamıştır. Bundan dolayı kentin mevcut durumu durağan vaziyette seyretmiş, yeni yerleşim alanlarına imkân tanıyacak sınırlar kente dâhil edilmemiştir.

1877 – 1878 Osmanlı – Rus savaşı neticesinde Trabzon kentine, sancağına ve vilayetine ciddi oranda göçler yaşanmıştır. Doğu Anadolu kısmında tezahür eden savaş, toprak kayıpları ile beraber artan göçler yapılan anlaşmalar ile iyiden iyiye artmaya başlamıştır. Vilayetin birçok noktası hem göçlere bağlı hem de savaşa bağlı sıkıntılar ile karşı karşıya kalmıştır. Savaş ve göçlerin yaptığı demografik etkiyi tespit etmek amacıyla evvela kentin nüfusuna bakılması gereklidir. Döneme ilişkin hem konsolos ve seyyah hem de vilayet salnamelerinden kentin durumuna dair nüfus tespitleri elde edebilmek

³³² [http://www.trabzondefterdarligi.gov.tr/viewpage.php?page_id=31\(09](http://www.trabzondefterdarligi.gov.tr/viewpage.php?page_id=31(09) Aralık 2016 tarihinde erişilmiştir.)

mümkündür. Seyyah James Bryce³³³ 1876 yılında kentin nüfusunu 40 bin olarak nakletmiştir. 1879 yılında H. Barkley³³⁴ nüfusu 37 bin olarak tahmin etmiştir. Kaybedilen topraklar neticesinde yeni bir sayım yapılması kararı Sultan Abdülhamid Han zamanında yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak araya savaşın girmesi hava muhalefeti gibi doğal şartların aşılammaması sayımın 1893 yılına kadar devam etmesine neden olmuştur.³³⁵

	Müslüman		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
Trabzon	37091	42038	3027	14561	4440	5106	588	6 2 1	41	51
Ordu	39596	40175	4702	5696	3586	3966	—	—	146	142
Giresun	27877	28907	5118	6251	610	629	—	—	—	—
Tirebolu	16622	17607	2659	3213	232	281	—	—	—	—
Görece	14584	14889	331	377	99	82	—	—	—	—
Vakıfkebir	9080	9305	—	—	29	27	—	—	—	—
Akçaabat	19062	19472	1838	1997	1367	1591	—	—	—	—
Sürmene	15003	20926	2339	2624	71	107	—	—	—	—
Of	30163	29697	351	446	—	—	—	—	—	—
TOPLAM	209078	22328 6	30365	35165	10434	11789	588	6 2 1	187	193

Tablo 17: 1881 – 1882/1893 Yılları Arası Trabzon Sancağı Nüfusu³³⁶

³³³ James Bryce, tarihçi, devlet adamı ve diplomat olarak anılmaktadır. 1876 yılında Rusya'dan başladığı gezisine İstanbul'da son vermiştir. Bryce hakkında bilgi için bkz. Yılmaz, **Batılı Seyyahlara...** s.16.

³³⁴ Henry Barkley İngiliz seyyah ve mühendistir. Balkan topraklarında bulunan mühendis Osmanlı Devleti ve kentleri hakkında tafsilatlı bilgiler kaleme almış, Osmanlı'nın demiryolu projelerinde görev almıştır. Mühendisin hayatı hakkında bilgi için bkz. Yılmaz, **a.g.t.**, s.16.

³³⁵ Karpaz, 1881 – 1882/1893 yılları arasını kapsayan sayımın kesin anlamda bitirilip bitirilmediği konusunda şüpheleri olduğunu söylemektedir. Bkz. Karpaz, **Osmanlı Nüfusu**, s.106.

³³⁶ Tablo için bkz. Karpaz, **a.g.e.**, s.290 – 292.

1881 – 1882/ 1893 sayımlarına göre sancak dâhilinde en çok nüfus Trabzon merkezinde yer almaktadır. Kadınların sayıma dâhil edilmesi sonucun daha güvenilir olması açısından önemli bir ayrıntıdır. Bu ayrıntı dikkate alındığında en fazla kadın Ordu’da sonra Trabzon merkez kazasında yer almıştır. Aynı şekilde erkek nüfusu da rakamsal olarak en fazla Trabzon merkez kazasında ardından Ordu’da yer almaktadır. Gayrimüslim nüfusu toplamda Rum ve Ermeniler Trabzon merkez kazada diğer sancaklara oranlar ezici bir üstünlüğe sahiptir. Yapılan savaşlara rağmen erkek nüfusu genel olarak yüksektir. Vilayetin toplam nüfusu ise 1.056.237 idi. Bu rakamların tabloya dökülmüş hali ise şöyledir:

Müslüman		RUM		Ermeni		Bulgar		Katolik		Yahudi		Protestan		Y. Uyruklu	
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
4	4	7	8	1	2		6	6			5	4	4	2	7
1	4	2	2	9	2		2	4				0	4		
1	5	8	1	4	2		9	4				5	0		
8	3	9	4	9	8										
9	8	0	9	7	9										
8	2														

Tablo 18: 1881 – 1882/1893 Trabzon Vilayeti Toplam Nüfusu³³⁷

Salnameleri temel alarak vilayet geneli için küçük bir tablo oluşturan Amerikalı tarihçi McCarthy, XIX. yüzyılın sonu için topladığı rakamlar ile kent nüfusunun arttığını ifade etmektedir. Hazırladığı tablo üzerinden Kastamonu vilayeti ile de karşılaştırma yapmıştır.³³⁸ Müellifin elde ettiği sonuca göre, Kastamonu vilayetinin yıllık nüfus artışı %1.4’tür. Aynı şekilde yıllık doğum oranı %4.9, ölüm oranı %3.5’di. doğan bebekler için ortalama yaşam süresi için 30 yıl olarak hesaplamıştır. Trabzon kentinde ise %4.8, ölüm oranı %2.9 ve doğan bir çocuğun ortalama yaşam süresi 35 sene

³³⁷ Bkz. Karpat, **a.g.e.**, s.292.

³³⁸ McCarthy, **Müslümanlar...**, s.22.

civarındaydı.³³⁹ Söz konusu yıllık oranların tablo haline getirilmiş sureti fikir vermesi açısından daha faydalı olacaktır. Söz konusu tablo şöyledir:

İLLER	KASTAMONU	TRABZON
Yıllık Ortalama Doğum Oranı – Yüzde	% 4.9	% 4.8
Yıllık Ortalama Ölüm Oranı – Yüzde	% 3.5	% 2.9
Ortalama Yaşam Süresi	30	35

Tablo 19: Kastamonu ve Trabzon İllerine Ait Bazı Tespitleri İçeren Tablo³⁴⁰

Kastamonu vilayetinde doğum oranı Trabzon vilayetinden fazladır. Fakat Trabzon için ölüm oranı Kastamonu'dan az, ortalama yaşam süresinin fazla olması nüfusunda görece daha fazla artmasını gerektirmektedir. İncelediğimiz 1878 – 1900 yılları arasında Kastamonu 1890 – 1894 tarihleri arasında nüfusunda azalmalara rastlanmıştır. Trabzon içinde 1895 – 1897 tarihleri arasında bir azalma görülmüştür. Bu durumun açıklamasını kentte çıkan Ermeni hadiselerine bağlamak mümkündür. Ancak artış oranına bakılırsa Kastamonu vilayetinin gerek göçler ile gerek doğal yollarla daha fazla arttığı görülmekteydi. Trabzon'da ise bu artış istikrarlı şekilde devam etmekte, 1887 – 1889 tarihlerinde yaklaşık olarak 48 bin civarında artış gözlemlenmiş, haricinde kalan tarihlerde daha az bir artış gözlemlenmiştir. Burada yaşanan artışa kısa bir bahis ayırmakta fayda vardır. Özdiş'e göre, Lazistan sancağından kente ve vilayete yaklaşık olarak 40 bin civarında göçmen nakledilmiştir.³⁴¹ Kendisi tarafından tarih belirtilmeden aktarılan bilginin McCarthy'nin paylaştığı istatistiklerle örtüşmesi hasebiyle artışın sebebi göçmen iskânına bağlanabilir. Zira 19. yüzyılın başlarına kadar bu denli örtüşecek bir artıştan bahsetmek mümkün değildir. Ek olarak Trabzon Valisi Sırrı Paşa'nın Trabzon'un içinde bulunduğu durumu anlattığı bahislerin tarihi 1879 – 1887 yıllarını

³³⁹ McCarthy, **a.g.e.**, s.20 - 22.

³⁴⁰ Bu tablo, McCarthy'nin çalışması temel alınarak tarafımızdan hazırlanmıştır. Bkz. McCarthy, **a.g.e.**, s.20 -22.

³⁴¹ Özdiş, **a.g.t.**, s.79; McCarthy'nin çalışmasında sistemleştirdiği Trabzon Vilayeti nüfus artışı şablonu 1893'e kadar ortalama yıllık 8 ile 10 bin, 1893 - 1900'e kadar 10 – 15 binlik artışların yaşandığını bizlere göstermektedir. Ancak 1888 – 1889 senelerine bakılıp kısa bir hesaplama yapılırsa nüfusta daha evvel görülmemiş 48 binlik ani bir patlama göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Özdiş'in tafsilatıyla verdiği 40 binlik göçmen iskânı malumatı dikkate alınır ve normal ölçekte nüfusun 8 bin kadar arttığı hesaba katılırsa ulaştığımız sonuç 48 bin olacaktır. Tarihler arasında 1 yıllık kaymalar olsa dahi 1878 – 1900 yıllarını kapsayacak bu çapta bir nüfus artışına rast gelinememiştir. Bilgi için bkz. McCarthy, **Müslümanlar...**, s.23.

içine almakta idi ve istatistiklerde yaşanan artışın zaman dilimiyle aynı dönemleri işaret etmiştir. Vali Paşa, kentin idari anlamda çöküntüye doğru ilerlediğini, göçmenlerinde içinde bulunduğu bazı cenahların eşkıyalık hadiselerine karışarak vilayeti çıkmaza sürükleme çabalarını engellemek adına büyük çaba sarf etmiştir. Bu bakımdan iki yıllık ani artışın sebebini gelen göçlere bağlamak mümkün gibi görünse de bunu ispatlayacak veriler elimizde yoktur. Ancak Sırrı Paşa'nın "*Mektubat-ı Sırrı Paşa*" isimli eserini 1886/1887 (1303) senesinde yazmış olması ve vilayetin dürüst idareci eksikliği ile vergilerin düzgün toplanamadığına dair konuları işlediği çalışmasından hareketle zaten yolunda gitmeyen bazı idari işlerin iyice bozulduğu tespitini yapabilmekteyiz. Bu dönemdeki yüksek seviyeli artışında Sırrı Paşa'nın aktardığı doğrultuda bir düzensizliğe sebep olmasını göçler ile ilişkilendirmemiz dışında yeterli malumata sahip değiliz.³⁴²

McCarthy'nin ulaştığı bu verilere göre Kastamonu vilayetinde demografik artış belirli bir çita yakalamıştır. Trabzon vilayeti de demografik olarak sabit artış seyri izlemekte fakat 1893 yılından itibaren artış oranı yükselmekteydi. Yaşam süresinin görece uzun olması³⁴³, havasının temiz ve sağlıklı olması³⁴⁴ nüfus artış hızının da daha yüksek olmasını gerektirirken vilayet nüfusu beklenen sığramayı yapamamıştır. McCarthy'nin aktardığı bilgiler kabul edilirse nüfusun beklenen düzeyde artış göstermemesi kentten dışarıya göç olmuş mudur? sorusunu akıllara getirmektedir. Bu bağlamda zaman zaman gayrümislerin ve Müslümanların vilayet dışına yaptığı işçi göçlerine atıf yapmakta fayda olduğu düşüncesindeyiz.

McCarthy'nin verdiği bilgiler vilayet genelini kapsamakta olup rakamlar üzerinden kent merkezi için tespit yapmayı güçleştirmiştir. Şehre belirli aralıklarla uğrayan yabancı devlet gözlemcileri kent ve sancak nüfusuna dair gözlemlerde bulunmuşlardı. Diyarbakır İngiliz Konsolosu Henry Trotter'in İstanbul'daki İngiliz

³⁴² Özdiş, **a.g.t.**, s.79.

³⁴³ McCarthy'nin ulaştığı ortalama yaşam ömürleri Anadolu'da şöyleydi. Sivas Vilayeti 27 yıl, Konya Vilayeti 30 yıl, Adana Vilayeti 27 yıl, Bitlis Vilayeti 27 yıl, Diyarbakır Vilayeti 27.5 yıl, Van Vilayeti 30 yıl, Erzurum Vilayeti 30 yıl, Hüdavendigâr Vilayetinde doğan bir çocuk 5 yaşına kadar yaşamışsa ortalama yaşam süresi 49 yıl olarak tespit edilmişti. Bkz. McCarthy, **Müslümanlar...** s.6 – 44.

³⁴⁴ McCarthy, **a.g.e.**, s.20.

Büyükelçisine 1880’de gönderdiği raporda Trabzon sancağına ait erkek nüfusu şöyledir:³⁴⁵

Gregoryen Ermeni	Katolik Ermeni	Protestan Ermeni	Ortodoks Yunanlı	Toplan Gayrimüslim	Toplam Müslüman	Genel Toplam
9.640	490	37	28.960	39.127	177.563	216.690

Tablo 20: Trabzon Sancağı Erkek Nüfusu (1880)

İngiliz Askeri Konsolos Charles Wilson’un 1882 yılında hazırladığı raporda Trabzon merkez kazasındaki erkek nüfusu da şöyledir:³⁴⁶

Müslüman	Yunan	Ermeni	Toplam
45.169	13.554	5.151	63.874

Tablo 21: Trabzon Merkez Kazası Erkek Nüfusu (1882)

Elde edilen istatistikler Müslim - gayrimüslim ayrımı konusunda detaylı bilgiler içermektedir. Müslüman nüfusunun kent içindeki oranı ezici çoğunluğu teşkil etmekteydi. Kentteki gayrimüslim kesim 19. yüzyılın son çeyreğinde varlığını devam ettirmiş, belirli dönemlerde siyasi ve sosyal olaylara bağlı olarak kentte bulunmuşlardı. 1892 tarihli Trabzon Vilayet salnamesine göre kasabanın nüfusu şöyledir:³⁴⁷

Protestan		Katolik		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	Toplam Nüfus
40	41	588	126	2863	3138	5155	5685	11498	12723	42.362

Tablo 22: Trabzon Kasabasının Nüfusu (1892)

³⁴⁵ Murat Yılmaz, **Trabzon Gayrimüslimlerinin Sosyo – Kültürel ve Ekonomik Yapısı (1881 – 1888)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bitirme Tezi, Trabzon, 2010, s.20.

³⁴⁶ Yılmaz, **a.g.t.**, s.21.

³⁴⁷ **Trabzon Vilayet Salnamesi**, 1892, s.201.

Salnamenin verdiği kasaba nüfusu konsolos ve seyyahların verdiği rakamlar ile hemen hemen örtüşmektedir. Onların aktardığı rakamlarda 35 bin – 45 bin civarındadır. Goloğlu'na göre de 1895 senesinde kent merkezi nüfusu 40 binin üzerindedir.³⁴⁸ İngiliz Konsolos Longworth, 1896 senesinde kent nüfusunun 45 bin kişiden ibaret olduğunu nakletmektedir.³⁴⁹ Aynı şekilde benzer bir rakamda Behar tarafından 1890 yılında 35 bin kişi olarak ifade edilmiştir. Malum olunacağı üzere XIX. yüzyılın son çeyreğinde kent nüfusu tahmini olarak bahsi geçen miktarlara yakınlık arz etmektedir. Yine Behar'ın derlediği 1880 ve 1903 arasında ki Trabzon kent nüfusu da şöyledir:³⁵⁰

Yıllar	Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer	Toplam
1880	21.500	7.000	5.800		34.300
1890	19.500	8.200	6.000	1.300	35.000
1893	16.000	7.000	5.600		28.600
1903	18.000	8.500	6.500		33.000

Tablo 23: 1880 – 1903 Arası Trabzon Kent Nüfusu

Tablo 23'de ifade edilen rakamlar belirli bir dönemi kapsasa da kent nüfusunun dalgalı olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. McCarthy'nin hazırladığı vilayet geneli nüfusunu gösteren çizelgesinde bu yıllarda bir artış olması gerekmektedir. Fakat buradaki rakamlarda böyle bir yükselmeden ziyade 30 bin civarında seyreden rakamlar görülmektedir. Behar tarafından hazırlanan vilayet geneli nüfusunda ise 1885 yılında 1.056.283, 1897 yılında 1.164.827, 1906 yılında 1.342.778 olarak Osmanlı resmi istatistiklerinden alınarak ortaya konmuştur. Aktarılan bu rakamlar McCarthy'nin verdiği rakamlardan yüksektir. Vilayetin demografik haritasını çözümleyebileceğimiz başka ipuçları olarak ölüm ve doğum oranlarına bakılabilir.³⁵¹

³⁴⁸ Goloğlu, **a.g.e.**, s.149.

³⁴⁹ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892 – 1898)", **Bellekten**, C.LXVII, Sayı 56, s.13.

³⁵⁰ Behar, **a.g.e.**, s.33, 36, 48.

³⁵¹ Ahmet Köksal, "Trabzon Vilayeti'nin Nüfusu (1876 – 1878)", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl 8, Sayı 15, Güz 2013, s.123.

Yıl	Nüfus			Doğum		Ölüm	
	Müslim	Gayri müslim	Yekûn	Müslim	Gayri müslim	Müslüman	Gayri müslim
H. 1293	350.309	86.061	436.370	2927	1845	3186	2151
H. 1294	349.510	86.074	435.584	3264	2115	4063	2102
H. 1295	346.240	85.105	431.345	3191	1857	6461	2826
	—	—	—	9382	5817	13.710	7079

Tablo 24: Trabzon’da 1876 – 1878 Yılları Arası Müslüman – Gayrimüslim Nüfus, Doğum ve Ölüm Miktarları

Tablo 24’e göre savaş ve hazırlık dönemlerinde Trabzon kenti doğum ve ölüm oranlarında bazı anormallikler göze çarpmaktadır. Nüfusta yaşanan azalma esas itibariyle doğum – ölüm oranlarındaki dalgalanmadan kaynaklı görünmektedir. 1876 – 1878 yıllarında doğum oranları artış gösterse de esas ölüm oranlarında yaşanmaktaydı. Özellikle Müslüman nüfusunda ölüm oranlarının çok yüksek olması savaş, göç ve salgın hastalıklara bağlanabilir.³⁵² Savaşın Erzurum sınırına dayanması, Trabzon’dan Erzurum’a bölgeden oluşturulan askeri birliklerin nakli, göçmenlerin Trabzon’a sevki, erkeklerin silahaltına alınması şüphesiz bu tablonun meydana gelmesinde ayrı ayrı etkisi olan unsurlardır. Gayrimüslim nüfusun ise ölüm ile doğum oranları arasında uçurum olarak ifade edilebilecek bir farklılık söz konusu değildi. Vilayetin genelini kapsayan bu rakamlar yine merkez kaza nüfusunu belirtmekten uzak olsa da bir dönemine ait değerli bilgilerdi. Savaşın yaşandığı dönemlerde nüfusun ölüm – doğum dengesini ne derecede tahrip ettiği ortadaydı.

Netice itibariyle 1877 – 1878 yıllarına ait göçlerin Trabzon merkezinde kaç hane ve göçmen âdeti olarak bir tespitte bulunmak güçtür. Ancak Özdiş’e göre, Trabzon kazası için bazı rakamlar ortaya atılabiliirdi. Ona göre, merkez kazaya yerleştirilen göçmen sayıları vilayet geneli ile mukayese edilemeyecek düzeyde olsa da nispeten önemli sayılabilecek iskânlarda vardı.³⁵³ Merkez sancağa bağlı Sürmene’ye 37, Akçaabat’a 160, Tirebolu’ya 129, Küre’ye 43, Trabzon merkeze 18, Giresun’a 1124, Piraziz’e 8659 olmak üzere toplam 10.170 Gürcü göçmen nakledilmiştir.³⁵⁴ Rakamlara göre merkez kazaya

³⁵² Köksal, **a.g.m.**, s.123.

³⁵³ Özdiş, **a.g.t.**, s.83.

³⁵⁴ Özdiş, **a.g.t.**, s.83.

önemli sayılabilecek derecede göçmen nakledilmişti. Demografinin gelen göçmenler ile daha da kozmopolit olduğunu söylemek mümkündür. Dini bakımdan fazla bir çeşitlilikten bahsedilemese de etnik anlamda Gürcülerin gelmesi önemlidir.

Aktarılan iskân şemasının bazı noktaları fazlasıyla değerlendirmeye ve yoruma muhtaçtır. Öncelikli olarak Trabzon merkez kazasına gönderilen muhacirlerin büyük çoğunluğu merkezin batı kıyısına yerleştirilmişti. Merkezin doğusunda kalan Sürmene'ye az miktarda göçmen iskân edilmiş, geriye kalan 10 bin civarındaki göçmen merkezin batı yakasına gönderilmiş, bunlar içinde merkezden uzaklaştıkça sayılarında kademeli bir artış yaşanmıştı. Örneğin; merkez kazaya en yakın Akçaabat'a 160 kişi gönderilmişken merkezden görece daha uzak olan Giresun ve Piraziz'e sayıca çok daha fazla göçmen nakledilmişti. Giresun'a yerleştirilenlerin oranı %11, Piraziz'de %85 oranında göçmen ağırlamıştı. Trabzon %1'in altında, Tirebolu %1.2, Akçaabat %1.5, Sürmene %0.3'te kalmıştı. Bu bağlamda merkeze yakın noktalara iskân edilmek suretiyle vilayet idaresini tehlikeye atmaktan kaçınan bir yaklaşıma tanık olmaktadır. Öte taraftan Canik kıyılarına daha fazla göçmen nakledilmiş olması gelenlerin belirli bir sahil kıyısında toplanmaya çalışıldığını göstermektedir. Merkezin batı kanadına doğru artırılan nüfus miktarı da bu duruma kanıt olarak gösterilebilir. Merkezin doğu yakası hem göçler ile boşalmış hem de Rus işgali tehlikesini atlatmış sayılmazdı. Mevcut durum yeni bir idari yapılanmanın zaruri olduğunu göstermekteydi. Aynı şekilde merkez ve havalisinde yeterli iskân noktası olmadığından mütevellit böyle bir yaklaşımın tercih edildiğini söylemek mümkün gibi görünse de bu ihtimal zayıf görünmektedir. Zira Trabzon ve Giresun arasında pek çok nahiye bulunmaktaydı. Yerleştirme işlemleri öncesinde Trabzon vilayet idaresi göçmenlerin nakline yeterli alan yok diyerek direnç gösterdiyse de baskılar sonucu arazi tahsisinde bulunmuştu. Bu bakımdan başlarda isteksiz ancak zorunlu uygulanan göçmen kabulü süreci vilayet idaresince ayak bağı olmayacak şekilde merkez kaza haricine gönderildi. Böylece iskânların merkezin doğu kısmında yapılması olumsuz şartlardan dolayı batıya kaydırılmış, merkezin batısı da idarenin uzağına, genel sevkini toplandığı alanlara nakledilmişti. Böylece merkezin ve vilayetin merkezine ihtilafa düşürecek muhtemel bir huzursuzluğun önüne geçilmişti. Ancak bu durumun bazı dezavantajları da vardı. Özellikle belirli bir toprak parçasına yoğun şekilde serpiştirilen ve ağırlığını Gürcülerin oluşturduğu göçmen kfilesini kısa sürede teşkilat kuracak yapıya hazır hale

getirilmiş olundu. Özellikle Ali Paşa hadisesinde görüldüğü üzere Gürcü muhacirleri, istenmeyen faaliyetlere imza atarak merkez kazayı ve idaresini hayli uğraştırmıştı.

Canik ve havalisine 6 bin göçmen hanesinden 5034 hanesinin sevk edildiği yerd. Kurulan göçmen köylerinin dağılımına bakılırsa bu havalinin yoğun göçlere maruz kaldığını kanıtlar. Kurulan köylerin 12'si Samsun'da, 42'si Ünye'de, 9'u Çarşamba'da, 20'si Fatsa'da, 5'i Terme'de, 9'u Perşembe'de, 4'ü Habsamana'da, 2'si Ulubey'de, 2'si Bolaman'da, 9'u Ordu merkezde olacak şekilde ayarlanmıştı.³⁵⁵ Meseleye farklı bir bakış açısı getirmek için Özdiş'in bu husustaki yaklaşımını belirtmekte fayda vardır. Ona göre, göçmenlerin toplandığı Canik mıntıkası 1870'lerden itibaren parlayan Samsun limanı ve hinterlandını demografik açıdan tamamlamak için aktarılmış olmalıydı.³⁵⁶ Bakış açısı Trabzon Vilayetinin sevk ve iskân politikası konusunda yaptığımız değerlendirmeden farklıdır. Fakat kurulan göçmen köylerine bakacak olursak göçlerin Ordu ve Ünye bölgesine sevk edildiği görülecektir. Gürcüler ile Müslümanlar arasında çıkacak anlaşmazlıkların yol açtığı istikrarsızlığın Canik mıntikasını etkisi altına aldığı varsayılırsa yerleştirmenin demografik hedeften uzak olduğunu bize gösterir. Trabzon vilayet merkezi ile Çürüksulu Ali Paşa ve etrafına topladığı Gürcü göçmenlerin palazlanmasına müteakip güç dengesinde meydana getirecekleri oynama Trabzon'a karşı Canik mıntikasında herhangi bir merkezin öne çıkarılması arayışı ile sonuçlanmıştır. Samsun'un limanı ve sıradağların arkasıyla olan iletişim mekanizmasında yaşanan değişimleri yerinden takip edecek olursak kentin öneminin zaten arttığını görürüz. Bu bakımdan Samsun'un doğal konumu ve avantajları bir kenara bırakılırsa yerel ve vilayet merkezi arasında yaşanan gelişmeler bir bakıma Samsun'un sıçramasına neden olacak gelişmeleri hazırladı da denilebilir.

³⁵⁵ Özdiş, **a.g.t.**, s.85.

³⁵⁶ Özdiş, **a.g.t.**, s.93.

Bazı araştırmacıların tespitleri 93 Harbi ve sonrasında Trabzon'a yapılan göçlerin sadece Kafkasya'dan gelmediğini göstermektedir. İstanbul'dan Trabzon'a yaklaşık olarak 1.700, Canik'e 1363 civarında göçmen gönderildiğine ilişkin beyanatta bulunmuştur. Söz konusu göçlerde rakamlar kadar önemli olan bir başka hususta göçmenlerin Balkanlı olma ihtimalini akıllara getirmektedir.³⁵⁷

Savaşın sonra kentin nüfusu 35 bin ile 45 bin civarında olduğu daha önce ifade edilmiştir. Dönemde yapılan Osmanlı resmi sayımları vilayet nüfusunun artış gösterdiğini ifade etmektedir. 1894/1895 senelerine ait Nüfus Yoğunluğu ve Yoğunluk Derecesi tablosu vilayet nüfusunun yoğunlukta ülke genelinde ilk 5'te yer aldığı ve genel sayımlar ile paralellik arz ettiği görülmektedir.³⁵⁸ Kent nüfusunun sosyal, siyasal ve ekonomik nedenlere bağlı olarak inişli – çıkışlı seyir izlediğini ifade etmek mümkündür. Zira kent nüfusuna ait farklı verilere bakılması birbirine yakınlık arz edecek ancak örtüşmeyecek rakamlar yığını ile karşılaşılmasına neden olmaktadır. Kısacası sevk ve yerleştirmeler vilayet geneline yapıldığı için dikkatler iskân noktalarına yerleştirilmiş ve kent merkezi hayatın ve ilişkilerin normalleşmesi için kendi haline bırakılmıştır.

2.6.3. 93 Muhaceretinin Trabzon'da Bıraktığı Sosyal ve Kültürel Tesirler

Trabzon kenti savaş sonrasında sosyal hayatın yeniden canlanmaya başladığı bir kıyı kenti görünümündedir. Kent merkezinde yer alan Gâvur Meydanı canlılığın meydana geldiği noktalardan biri idi. Konsolosluklara yakın alanda bulunan meydan, Avrupalıların uğrayıp sık sık vakit geçirdikleri, gemi ve Avrupalı tüccarların iktisadi noktası olmakla birlikte Rum ve Ermenilerin hanelerine yakın bir noktadaydı.³⁵⁹ Eğlence noktası olan Gâvur Meydanı, Karaçavuş'un ifadesiyle Paris'in "*Champs Elysees*"³⁶⁰ görünümündedir.³⁶¹

³⁵⁷ İhsan Tevfik, **İnsan ve Mekân Yüzüyle Mücadele: 1923'ten Bugüne Zorunlu Göç**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2014, s.41.

³⁵⁸ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.429.

³⁵⁹ Karaçavuş, **a.g.t.**, s.63.

³⁶⁰ Champs Elysees Fransızca 'da "*Avenue des Champs – Elysees*" olarak ifade edilmekte ve Şanzelize olarak bilinmektedir. Paris'in ünlü bir sokağı olan Şanzelize ekonomik canlılığı ile dikkat çekmekteydi. Bilgi için bkz. <http://gezente.com/avrupa/paris-2/sanzelize-caddesi-ve-zafer-tagi/>(10 Aralık 2016 tarihinde erişilmiştir.)

³⁶¹ Karaçavuş, **a.g.t.**, s.63.

1875 yılında kentte 4 gazino, 131 kahvehane, 51 meygede³⁶² mevcut idi. 1877 yılına ait bazı verilerin elde mevcut olması savaş dönemlerine ait yapılacak mukayeselere zemin hazırlamaktadır. Savaş dönemlerinde gazino sayısı 10, kahvehane sayısı 150 idi.³⁶³ 1875 – 1877 yılı arasında gazino ve kahvehane sayısında meydana gelen artışlar sosyal hayat içerisinde eğlenceye ayrılan payın arttığını göstermekteydi. Böylesi bir durum savaşa rağmen ortaya çıkması dikkatleri celbetmektedir.

Eğlence mekânlarında yaşanan artış, savaşta yararlılık gösteremeyecek olanların boş vakitlerini bir şekilde değerlendirdiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca işsizliğin artması da düşünülmesi gereken bir diğer etkidir. Eğlenceye ayrılan vaktin artması gelen Kafkas muhacirlerin, şehirde ki sosyal aktiviteyi harekete geçirdiği, ya da boş ve ne yapacağını bilmeyen insanların kendilerine uğraş alanı aradıkları ihtimali de unutulmamalıdır. Öte yandan savaşın kötü gidişatı halkın bir kesimini düşünceye sevk ettiğine şüphe yoktur. Kahvehane ve meyhane tarzı ortamlarda kötü gidişatın sebeplerine dair yapılacak muhabbetler, belirli bir yaş düzeyine erişmiş kesimin bu tarz mekânlarda gidişata dair fikir paylaşımlarının da bu mekânların artmasına dayanak teşkil edeceği kanısındayız. Sosyal hayatın önemli bir kısmını ihtiva eden aile hayatı Trabzon kenti için önemli bir etkidir. Bahsi geçen yıllarda boşanmaların az ve evlilik akitlerinin normal seyrinde devam ettiği anlaşılmaktadır.³⁶⁴ 1875 yılında kentte 32 mahalle olduğu, bu sayının 1881 senesinde 471'e çıktığını ifade eden Okuyan, bu artışın sebebini 1880 senesinde kente yapılan 6 bin civarında göçlere bağlamaktadır.³⁶⁵

19. yüzyılın son çeyreğinde kentin sosyal hayatı cemaat yaşantısı üzerinden takibi mümkündür. Müslümanların yaşantısı sosyal hayatı egemen olacak olanaklarını kendilerine sağlamıyordu. Zira daha çok köyde ve kasabalarda yaşam süren Müslüman ahalinin gelir düzeyi toprağın verimine doğal şartların insafına bağlıdır. Halkın büyük kesimi tarım ve hayvancılıktan geçimini sağladılar. Sahilde yaşayanların ticaret ve

³⁶² Meygede, mey-kede: şarap, içki içilen ve satılan yer. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçyal, 29. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s.638.

³⁶³ Karaçavuş, **a.g.t.**, s.63 - 64.

³⁶⁴ Abdurrahman Okuyan, **XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon (1875 – 1900)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2003, s.32 – 50.

³⁶⁵ Okuyan, **a.g.t.**, s.62 – 63.

balıkçılık gibi farklı iş kollarına yayılma imkânı vardı.³⁶⁶ Bunun haricinde madencilik ve demircilik gibi iş kolları ile meşguliyet kurdukları anlaşılmaktadır.³⁶⁷ Merkez sancakta yer alan Pazar yerleri ve Pazar kurma günleri Müslim ve gayrimüslim kimselerin sosyal – kültürel hayata katıldıkları ortak alanlar arasında gelir. Gayrimüslimler ise ekonomik olarak Müslimlerden epey iyi durumdaydılar. Ekonomik durumlarının müsait olması ve yabancı devletlerin desteğini sürekli arkalarında hissetmelerinden dolayı elde ettikleri imtiyazlı konumun avantajını olumlu kullandılar.³⁶⁸

Gayrimüslimler içerisinde Rumlar demografik olarak en yoğun kesimi oluşturmaktaydı. Şehirde yaşayan Rumlar genelde ticaretle meşgul idiler. Şehirde yaşayanlar iktisadi bakımdan köyde yaşayanlara göre daha fazla bağımsız idiler. Dahası ekonomik konuları tehdit altına uğradığı an göç etmekte ve ticari faaliyetlerine devam etmekte bir sakınca görmemiştir.³⁶⁹ 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbi'nde bir kısım Ermeni ve Rum, devlet aleyhinde faaliyet göstermelerinden dolayı Rusya'ya göç etmiştir.³⁷⁰ Malum olduğu gibi her türlü egemenliklerine dokunulduğu an veyahut devlet aleyhinde faaliyette buldukları an ülke sınırlarını terk etmek başvurdukları bir yöntemdir. Bu durumun ortaya çıkışında 1821 tarihinde egemenlik talebinde bulunan ve bağımsız olarak Yunan devletinin kurulması Rumların devlete olan sadakatlerini sarsmıştır.

Ermeniler kentte yer alan ve Rumlardan sonra demografik olarak ikinci sırada yer alan azınlıktır. 19. yüzyılın sonlarına gelene dek geçen süreçte Ermenilerde Osmanlı Devleti'nden kopmaya başlamıştı. Ancak 1877 – 1878 senelerine kadar Trabzon kentinde bulunan Ermenilerin Rumlardan daha fazla devlete sadık oldukları çeşitli araştırmacılar tarafından düşünülmekteydi.³⁷¹ Ayestafanos ve Berlin Antlaşmalarında Ermenileri ilgilendiren muhtelif maddeler Ermenilerin devlete olan bakış açısında büyük değişikliğe neden olmaktadır. Ermenilerin sancak merkezi ve vilayetlerinde karışıklık çıkarma girişimleri bastırıldı, ancak muhtelif olaylara hala engel olunamadı. Halkın böyle bir

³⁶⁶ Siler, **a.g.m.**, s.276.

³⁶⁷ Siler, **a.g.m.**, s.267.

³⁶⁸ Karaçavuş, **a.g.t.**, s.70.

³⁶⁹ Siler, **a.g.m.**, s.267.

³⁷⁰ Karaçavuş, **a.g.t.**, s.71.

³⁷¹ Karaçavuş, **a.g.t.**, s.72.

kalkışmaya sessiz kalması beklenemezdi. Kısa süre içerisinde halk, Ermenilere karşı kin gütmeye başladı ve böylece çatışmalar başlamış oldu. Ermeniler içinden devlete karşı yükselen tepkiler ve bu duruma karşı tepki gösteren halk “*imparatorluğun en uzun yüzyılında*” Trabzon’da sosyal – kültürel ve iktisadi hayatın bozulmasına neden olmuştu. Devlet başkenti de siyasi olarak Ermeni meselesine mesai harcamak durumunda kalmıştı. Trabzon vilayetinde idari anlamda istikrarsızlığa sebep olan Ali Paşa İstanbul idaresi tarafından bölgeden uzaklaştırılmıştı.³⁷² Ali Paşa’nın ihtiraslı tutkusu ile meydana gelen hadiseler bölgede yönetici ve ahali arasında ki çekişmeyi iyice tetiklemiştir.³⁷³ Olaya müdahale etmek zorunda kalan İstanbul yönetimi çoğu yöneticiyi göçe göndermiş, aldığı tedbirler ile ahali içinde sükûneti tesis etmeye çalışmıştır.

Ortaya çıkan gelişmeler Trabzon vilayetinde işlerin karışmasına ve yönetimde zafiyete uğramıştır. Sosyal hayatın vilayetin batısında istenilen seviyeden uzaklaştırmıştır. Eşkivalık usullerinin takip edilmesi halkın huzurunu iyice bozmuştur. Vilayetin merkezi ise yönetim zafiyeti ve Ali Paşa’nın iftiraları ile uğraşmaktaydı. Vilayetin mevcut yönetimi sınırlı imkânlarını ve enerjisini bu tarz olaylarda harcamakta, halkın huzuru da bozulmaktadır. Sorunun halledilmesi adına devreye giren İstanbul yönetimi güvenli ortamı tesis etmek için önemli mesai harcamaktaydı.

20. yüzyıla girmeden kentin sosyal – kültürel yapısı da bu şekildeydi. Kentin durumunu açıklayacak bazı istatistikî bilgileri de aktarmakta fayda olduğu kanısındayız. Karpat’ın hazırladığı ticaret ve sanayi alanında çalışan kişilerin sayısal oranına göre, vilayette 577 bin kişi çalışmaktaydı. Bu rakamla diğer vilayetler arasında ikinci sırada yer alan Trabzon’un istihdam yüzdesi de %53.77 idi, söz konusu yüzdeler dilim Trabzon’un istihdam alanında ilk sırada yer almasını sağlamaktaydı. Bahsi geçen rakamlar Trabzon’un gerek iktisadi gerekse de sosyal ve kültürel hayatı hakkında kayda değer bilgilerdir. Ticaret ve tarım Alanı dışındaki meslek sahibi kişilerin sayısı 198.900, bu rakamla sırası 8’de yer almakta, yüzdesi 18.53 iken söz konusu yüzde ile de 11. sırada yer almaktaydı. Görüldüğü üzere kentte ticari ve sanayi kolları daha baskındı. Bu görüntünün ortaya çıkmasında limanın yadsınamaz bir payı vardır. Ayrıca bu veriler bir anlamda kentin genç bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Ülke genelinde Trabzon

³⁷² Özel, a.g.m., s.100 – 101.

³⁷³ Özel, a.g.m., s.101.

kenti ve vilayet sınırlarında yekûnda 413 okul bulunmaktaydı ve bu okulların sayısı ülke genelinde vilayete 8. Sıraya, Mevcut okullara kuruş cinsinde 35.600 kuruş meblağ bütçe ayrılarak ülke genelinde 5. Sıraya yerleşmekteydi. Sahip olunan hayvan sayısı 4.442.020'dir. Zikredilen bu rakam ülkede beşinci sırada yer alan Manastır'dan sonra en çok hayvanın Trabzon'da olduğunu göstermekteydi. Daha önce belirtildiği üzere bu durum kentin ve vilayetin temel geçiminin tarım ve hayvancılığa bağlı olduğunu kanıtlayan bir göstergedir. Kişi başına 125.003.463 kuruşluk brüt gelir ile Yemen'den sonra ikinci sırada yer alan Trabzon, aynı gelirin kişi başına 90.11 kuruş olduğu gerçeği, vilayet genelinde gelirin eşit dağılmadığını göstermesi bakımından önemliydi ki kişi başı gelirden 23. sırada yer almaktaydı. 1.073.000 kişilik Trabzon vilayeti 875 bin kişilik çalışanı ile Osmanlı Devletine hizmet etmekteydi. Emek üreten Trabzon nüfusu 125.003.463 kuruşluk geliri ile ülkeye büyük yarar sağlamaktaydı. 19.716.000 kuruşluk tekstil geliri de Trabzon'u ülke bütününde birinci sıraya yerleştirmiştir.³⁷⁴

Toplam ekonomik göstergelerin iyi durumda olması, buna nazaran kentin iâşesinde yaşanan bazı aksaklıklara dair malumatları da İngiliz konsolos Longworth vermekteydi. Konsolosa göre, kentin mali durumu, ürün ve aşar gelirlerinin tatmin edici olmasına rağmen ekonominin durumu ile paralellik arz etmeyen bazı sıkıntılar bulunmakta ve sorunda sarayın aşırı ve önlenemez istekleriydi.³⁷⁵ Ancak konsolosun bu yorumu durumu açıklamak için yetersizdir. Kendisi de gelirlerin merkezde toplanması, ihtiyaç dâhilinde vilayetlere taksimat edilmesi, bazı bürokratik sürecin ortaya çıkacağı ve sürecin zaman alacağı gibi bir düşüncüyü paylaşmış olabilir. Ancak asıl ya da daha geçerli sebepleri yine kendisinden öğrenmekteyiz. 1891 yılında meydana gelen sel yollara ve köprülere zarar vermiş, trafik ve ticaretin düzgün işlemesine engel teşkil eden durumlar ortaya çıkmıştı.³⁷⁶ 1893 yılında Şiran ve Bayburt yöresinde başlayan kıtlık kente doğru ahalinin göç etmesine neden olmuştu. Aynı tarihlerde Erzurum vilayetinde de kıtlıklara rastlanmaktaydı. 1897 yılında konsolosa göre durum, "*yoksulluğa düşmüş bir nüfus ve borç yükü altında bir yönetim*" şeklinde ifade edilmişti.³⁷⁷ Neticede devlete aktarılan gelirler kent ekonomisinin pozitif eğilimler gösterdiğini gösterse de halkın ve kentin esas

³⁷⁴ Verilerin tamamı için bkz. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.438, 443, 447, 454, 457, 458.

³⁷⁵ Halaçoğlu, **a.g.m.**, s.11.

³⁷⁶ Trabzon ve Akçaabat arası yol haritası için bkz. **BOA, HRT. h.** 2248.

³⁷⁷ Halaçoğlu, **a.g.m.**, s.11.

durumu başkaydı ve ülke geneli ile kentte ekonomik çaplı bir krizin varlığından bahsedilebilir.

Savaş akabinde değişen sınırlar, ülkeye gelen göçmenler politika ve yerel idarelerin işleyişini yeniden gözden geçirilmesi gerektiği düşüncesini devlet ricaline aşılacaktır. Canik sancağında Gürcü muhacirlerin faaliyetleri bu minvalde değerlendirilmelidir. Var olan otorite boşluğu dirayetli kimselerce fark edildiği an Canik örneğinde olduğu gibi yerel otoriteler ve devlet merkezi ile güç yarışırma eğilimlerine sebep olmuştur. Bölgede tesis edecekleri yapının kendilerine has olması, mülkiyet ve tasarruf hakkını elinde bulundurma gayretleri iktidar hırısından başka gerekçelerle ilişkilendirilmesi zordur. Bu sebepten iskân politikalarının büyük önem arz ettiği Canik tecrübesi ile ortaya çıkmıştır. Yığın halinde gelen ve akrabalık bağları tesis eden göçmenlerin sınırları belli bir dair içinde toplanması görüldüğü üzere devleti müşkül durumda bırakmaktaydı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin parçalı iskân siyasetinin haklı gerekçeleri olduğunu görmekteyiz. Son olarak Lazistan sancağı mecburi gerekçeler ile yapılandırılırken Canik taraflarında istenilen idari zorlama keyfiyetten öteye gitmeyen beklentiden ibarettir.

2.6.4. Edebi Hafızaya Konu Olan Göç ve Göçmenlik Algısı

Edebiyat, insanoğlunun tarihi faaliyetleri esnasında ortaya çıkan, daha çok sanatsal, duygu yüklü ve toplumların milli damarları olarak nitelendirilebilecek eylemlerin bütünüdür. Bu yönüyle edebiyat, içinde bulunduğu şartların sanatçılar ve edebi insanlar yönüyle açığa çıkarılması işidir. Söz konusu olan açığa çıkarma eyleminin Osmanlı Devleti'nin bilhassa son dönemlerinde yoğun olarak görüldüğü kanısındayız. Bu izahı açıklamak için sanatçı ve edebiyatçının toplum içerisindeki görevlerini büsbütün tanıtmak gerekmektedir.

O halde “*Sanatçı neyi işler?*” sorusuna verilebilecek en sade yanıt “*hayatın kendisini işler*” cevabıdır. Öyleyse, Osmanlı toplumu içerisinde yaşamış olan sanatçılar ve edebi yönü kuvvetli olan kişilerin yaşadığı anı ve tanıdığı oldukları eylemleri yazınsal faaliyetleri içerisine sıkıştırılmaları kadar normal bir durum olamaz.

Genel itibari ile bu yazınsal faaliyetler devletin ve toplumun çalkantılı aşamalardan geçtiği dönemlerde sanatçılar, toplumu yönlendirme işini kendi üzerlerine alır ve edebiyatında milli olan yönü ile toplumları yönlendirmeye çalışır. Yönlendirme işi toplumu her yönden harekete geçirecek milli ve hamasi konuların yanı sıra daha görsele dayalı afişler, sinema filmleri, hikâyeler, pankartlar, broşürler ve el ilanları gibi materyaller yoluyla yapılır. Bu noktada sanatçı ve edebiyatçı, toplumun göremediğini onlara gösterme görevini üstlenen kişi konumuna yükselir.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında ifade ettiğimiz durumların birçoğu ile karşı karşıya kalmışken, sanatçı ve edebi şahsiyetler halkı yönlendirme görevini üstlenmişlerdir. Devletin içinde bulunduğu bu kaos ortamı toplumun her kesimini derinden etkileyen olaylar silsilesi ile doludur. Bunca hadisenin üst üste gelmesi anı, türkü, ağıt, destan, hikâye ve romanlara konu olacak türden materyali hazır hale getirmekteydi.

Muhaceretin başladığı topraklardan bir diğeri olan Balkan coğrafyasında yaşadıklarını kayıt altına alan Zağra müftüsü ve hatıraları, edebi ve tarihi değere sahip ürünler arasında ifade edilebilir. Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi³⁷⁸ büyük muhacerette yerinden yurdundan ayrılarak muhacir olmuştur. Eseri üç bölüme ayrılan müftünün özellikle göç yolları ve İstanbul'daki muhacirlik günlerini anlattığı "*Hicretname*" bölümü incelemeye değerdir. Kaleme alınan dizeler muhacirliğe şahit olan birisi tarafından kaleme alınmış ve aktarılanların gerçekliğinden duyulacak şüpheleri ortadan kaldırmaktaydı. Söz konusu dizelerden verilebilecek örneklerin bazıları şunlardı.

³⁷⁸ Hüseyin Raci Efendi, 93 Harbi sırasında Zağra denilen Rumeli bölgesinde yaşamış; savaşa, kıyımlara, zulümlere ve göçlere tanıklık etmiştir. Zağra'da müftülük ve Rüşdiye mektebi Muallimliği de yapan şahıs halkın önde gelen isimleri arasında yer almakla birlikte yaşanan zor günler karşısında Rusların bölgeye gelmesiyle birlikte ailesi ile birlikte göç etmek durumunda kalan muhacirlerdir. Savaşın yaşandığı günleri ve göç sürecini anılarında kaleme almış, söz konusu yazın 1902'de ölümünden sonra oğlu tarafından genişletilerek 1910 yılında yayınlanmıştır. Eserin müellifi hakkında geniş malumat için bkz. Hüseyin Raci Efendi, **Zağra Müftüsünün Hatıraları – Tarihçe-i Vak'a-i Zağra**, Kervan Kitapçılık, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Timaş Yayınları, İstanbul, 1990, s.15 – 16.

*“Ey vatanından mahrum kalan, hicret yüzünden hasta ve çaresi olan avareler
Malı mülkü düşman elinde kalarak, zengin iken bir pula muhtaç hale gelenler
Vatanlarını terk etmeye mecbur olup, hasretle ağlayarak uzaklaştılar
Çocuklar bile, yalın ayak, çıplak ve aç olarak yollara düşmüştü
Karda donan ve yolda kalan hesapsızdı. Dünya böyle bir inkılap görmedi”*³⁷⁹

Müftü tarafından aktarılan bu dizeler çekilen sıkıntıların sadece bazılarıydı. Bu anılar daha sonraları Yahya Kemal Beyatlı tarafından *“Türklerin vatan edebiyatında en samimi, yüksek bir şaheserdir”* şeklinde onurlandırılmıştı.³⁸⁰ Arif Nihat Asya’da kitaptan ilham alarak bir mersiye kaleme almıştı.³⁸¹

Savaşın bir diğer cephesi olan Doğu Anadolu’da da benzer türden ürünler kaleme alınmıştı. Savaş dönemlerinde yaşanan kahramanlıkları konu alan bu ürünlerin içinde hamasi duygulara yer verilmişti. Aziziye tabyasında ve diğer tabyalarda devam eden çarpışmalara ithafen kaleme alınan duygu yüklü şiirler, Nene Hatun’un kahramanlığına yapılan övgüler³⁸² gibi örnekler bölgede yaşananları unutulmaz hale gelmesinde önemli pay sahibidir. Bu örneklerden birisini kaleme alan Arif Nihat Asya’nın Nene Hatun şiiri şöyledir.

*“GÖZ KAPANIR DA NURU SÖNMEZ BU MUMUN
GÖKTEN BİR SES DER GİBİDİR: “ERZURUM”UN
HÜR HALKINA ÇAĞLARCA ŞEFAATÇİ YETER,
KALBİNDEKİ ŞEFKAT, NENEHATUN KULUNUN”*³⁸³

Bu örnekler Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa için yazılan türküler³⁸⁴ ile aynı duyguları içermekteydi. Trabzon kentini ilgilendiren ürünler ise kent ve merkez sancaktan yükselmekteydi. Kentin sosyal – kültürel yapısı ve değerleri birçok türküler ve destanın halk hafızasında hala canlı tutulmaktaydı. Ayan, eşraf ve halkın önde gelenlerin mezar taşlarına kayıt edilen küçük anekdotlar şahsi itibarlarıyla eşdeğer yazınlardı.³⁸⁵ Bu

³⁷⁹ Hicretname bölümü için bkz. Hüseyin Raci Efendi, **a.g.e.**, s.222 – 267

³⁸⁰ Şair Y. Kemal Beyatlı’nın eser hakkında kaleme aldığı yazı için bkz. Hüseyin Raci Efendi, **a.g.e.**, s.9 – 12.

³⁸¹ Mersiye için bkz. Hüseyin Raci Efendi, **a.g.e.**, s.13 – 14.

³⁸² Özcan, **a.g.e.**, s.213.

³⁸³ Bkz. Özcan, **a.g.e.**, s.210, 216, 228.

³⁸⁴ Türkünün örneği ve değerlendirmesi için bkz. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu, **Edebiyatımızda Balkan Türklerinin Göç Kaderi**, Toplumsal Gelişim Derneği Yayınları, Ankara, 2005, s.7 – 8.

³⁸⁵ Bir örneği için bkz. Muzaffer Lermioğlu, **Akçaabat - Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş – Hicret Hatıraları**, Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1949, s.97.

örnekler haricinde salgın ve illetten ölenlerin de mezar taşlarına duygulara tercüman olacak bazı notlar ilişitirilmekteydi. Bunlardan biri 1212 tarihinde vebadan vefat ettiği anlaşılan Sarı Süleyman ağa kerimesi Cemile adındaki şahsa şu şekilde yazılmıştı.

*“Dırıga bu fena içre veba oldu sebep bana
Onaltı yaşında kuydum gençliğimi mezara
Bana veba sebep oldu ifakat bulamadım
Kendime malik değildim dostum, eşim göremedim”³⁸⁶*

Savaş ve kahramanlığın Trabzon’da destansı olarak anlatıldığı bir hadise de Sarhana Destanı’dır. Destan, 1810 yılında Rusların Akçaabat’ın Sarhana dolaylarından çıkarma teşebbüsünde bulunması, halkın varını yoğunu feda ederek Ruslar ile çarpışmaya gittiği ve neticesinde Rusların geri dönerek Akçaabatlıların muzafferiyeti ile sonuçlanan kahramanlığa yazılmıştır.

19. yüzyılın getirdiği her türlü kayıplar görüldüğü üzere edebiyatında çalışma sahası haline gelmişti. Dönemin kamuoyu devletin içinde bulunduğu çıkmazı yakından takip ederken toprak kayıpları rotalarına girmişti. Artık edebiyatın çalışma sahası savaş ve göçleri konu edinmekteydi.³⁸⁷

³⁸⁶ Lermioğlu, **a.g.e.**, s.132

³⁸⁷ Konu hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Haluk Harun Duman, “Yeni Türk Edebiyatı’nın Kaynakları: Savaş ve Edebiyat(1828 – 1911)”, **Turkish Studies**, Volume 4/1 – I, Winter 2009, s.29 – 77.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI, TRABZON'DA RUS İŞGALİ VE MUHACİRLİĞİN İZLERİ

3.1. İşgal ve Muhacirlik Günlerinde Trabzon'un Durumu

Trabzon, 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet komutasındaki ordunun muzafferiyetinden sonra Rus işgaline kadar yabancı işgallere kapısını kapatmıştı. Gedikli 'ye göre, Anadolu'daki ele geçen en son ve en pahalı kentlerden biriydi.³⁸⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın fiili olarak başlaması Rus ve Osmanlı kuvvetlerini Doğu cephesinde karşı karşıya getirmişti. Karadan Erzurum üzerine yönelen Rus ordusu daha önce askeri sevkiyatları yaptığı bölgeler olması bakımından Doğu Anadolu bölgesini yakından tanımakta ve bilmekteydi. Trabzon ise Rus yönetimi için ayrı bir öneme sahipti. Anadolu'da geniş çaplı işgali hedefleyen Ruslar Batum'a kadar yüklü sevkiyatını demiryolu ile yapmaktaydı. Ancak Batum havalisinden sonra sevkiyatın yapılması ve iaşe ihtiyacının tamamlanması için daha spesifik ve ikmal noktası olabilecek alanlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu alan da şüphesiz Trabzon kentiydi. Zira Trabzon daha önceki savaşlarda ve günlük hayatta pek çok mamulün transfer edildiği aktarma bölgesiydi. Ruslar içinde İstanbul'a açılacak işgal yolunun sevki ve ikmali Trabzon üzerinden başarıyla yapılabilirdi. Öte taraftan İç Anadolu üzerinden İran sahasına ve Güneydoğu havzasına ikmalde bu kadim liman kentinden yapılabilirdi. Bu bağlamda kentin hem denizden hem karadan ele geçirilmesi elzemdi.

Bölgede ilerleme kaydeden Rus birlikleri yolsuz, bakımsız ve muhacirlerle birlikte boşaltılmış bir coğrafyada ilerlediklerini fark edince, karşılaştıkları manzara karşısında ordunun ileri harekâtı için endişelenmeye başladılar.³⁸⁹ Bu nedenle iç bölgelere ve hinterlandına gidilmesi için Trabzon'a ihtiyaç vardı. Şehrin liman özelliği en iyi biçimde kullanılarak iç bölgeler ile temas sağlanacak, her türlü yardım dağınık vaziyette olan Rus ordusunu aralıksız besleyecekti. Böylelikle Trabzon etkin şekilde kullanılarak Rus yayılmasına hizmet etmiş olacaktı.

³⁸⁸ **Pontus Meselesi**, Yayına Hazırlayan: Yusuf Gedikli, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s.21.

³⁸⁹ Asiye Bayındır, **Rus İşgali Döneminde Trabzon (1916 – 1918)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014, s.15.

17 Kasım 1914'den 18 Nisan 1916 senesine gelinceye kadar Trabzon'un Ruslarca işgaline dek süren bombardımanlar işgalden epey önceleri ağır – aksak yıldırımlar şeklinde düzenlenmekteydi.³⁹⁰ İlk etapta kentte belirli noktalara bombalar atılmakta, sivil hayatı durma noktasına getirmek için hükümet daireleri hedef olarak seçilmiş ve böylece bölgenin idari işlerinde aksamalar baş göstermesi istenerek kargaşa çıkması beklenmekteydi. Osmanlı Devleti tarafından bu hadiseler dikkatlice izlenmekteydi. 1915 yılında Akçaabat ve Sürmene civarlarında yaptıkları tahribatlara dair gözlem raporları tutulmuştu.³⁹¹ Vali Cemal Azmi Bey'in İstanbul'a gönderdiği bir raporda bombardımanın tahribatını Akçaabat kazasında bir köy olarak belirtmiş, 1 adette İstanbul'a torpil taşıyan motorlunun kaçırılması olarak eklemiştir.³⁹²

Nisan 1916'da Trabzon merkez kazaya yapılan şiddetli bombardımanlar neticesinde Trabzon kenti boşalmaya başlamıştı.³⁹³ 15 Nisan 1916'da şehre 18 km yaklaşan işgal güçleri Muzaffer Lermioğlu'nun³⁹⁴ ifadesiyle 17 Nisan'da şehir tarihinin en acı günlerine şahit olmuş ve Trabzon'un Ruslarca işgali başlamıştı.³⁹⁵ 18 Nisan'da Trabzon Rumları, şehrin tamamen boşaldığını ve tahribatın artık önlenmesi gerektiğini Ruslara bildirmekteydi.³⁹⁶ Akşamı şehrin kapısında geçiren Rus işgal kuvvetleri sabahın

³⁹⁰ Mehmet Akif Bal, “Trabzon’un Rus Donanması Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon’a Etkileri”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.58.

³⁹¹ **BOA, DH. EUM. 2. Şb. 4/50-1,2,3.**

³⁹² **BOA, DH. EUM. 5.Şb. 17/41.**

³⁹³ Hikmet Öksüz, Veysel Usta, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.39; Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, **Trabzon’un Yakın Tarihi**, Karadeniz Üniversitesi Basımevi, Trabzon, 1986, s.9; Lermioğlu, **a.g.e.**, s.236 – 238.

³⁹⁴ 1902 yılında Trabzon – Akçaabat’ta dünyaya gelmiş olan müellif işgal ve muhacirlik dönemlerine şahit olmuştur. “Akçaabat ve Akçaabat Tarihi” tarihi isimli eserinde muhacirliğe ve işgale dair teferruatlı bilgiler yayınlamıştır. “Çocuklarıma Öğüt” adlı ikinci bir kitap yayınlamıştır. 1960 yılında vefat eden şahıs bölge insanı tarafından “aydın” kimliği ile tanınmıştır. Bkz. <http://www.akcaabatsanat.com/sanaticilar/edebieser/muzaffer-lermioglu/10> Ocak 2017 tarihinde erişilmiştir.)

³⁹⁵ Lermioğlu, **a.g.e.**, s.238; Sabahattin Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.6.

³⁹⁶ Bal, **a.g.m.**, s.67; “Trabzon’un Düşüşü” isimli dokümanter film kaydı hazırlayan Rus kuvvetleri dönemin tanığı oldukları gelişmeleri arşivlemişlerdi. Melek Öksüz’ün yaptığı bir çalışma neticesinde fotoğraflardan haberdar olmaktadır. Elde edilen bulgulara göre Rum cemaatin Rus birliklerini kent yakınında karşıladığı fotoğraflara da rastlanmaktaydı. Çalışmasında 20 adet fotoğrafa yer veren Öksüz, Resim 6’da “Rus Ordusu’nu Trabzon’a Davet Etmek Üzere Giden Heyet’in” fotoğraflarını, Resim 8’de Rusların kente girişini kutlayan Rumların fotoğrafı, Resim 9’da işgal kuvvetlerini karşılayan bir grup Rum’un fotoğrafını yayınlamıştır. Bilgi için bkz. Melek Öksüz, “Trabzon’un Düşüşü” Adlı Dokümanter Film Işığında Trabzon’da Rus İşgalinin Düşündürdükleri”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.227 – 249; Filmin sanal uzantısı için ayrıca bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=jgBbru3rghk10> Şubat 2017 tarihinde erişilmiştir.)

ilk ışıklarıyla kenti işgal için harekete geçmişlerdi. Kent, Ermeni ve Rumlardan kalma bir görüntü ile Rusların eline geçmişti. İşgali tedrici şekilde gerçekleştiren Ruslar, görüldüğü üzere işgalin hazırlık safhalarını bombardımanlar ile hazırlamış, kara ordusunun yetmediği noktalarda yine bombardıman ile gerekli ortamı hazır hale getirmişlerdi.

Rusların kente girişi İngiliz The Times gazetesi tarafından “*Eski Ünlü bir Şehir: Trabzon*”, “*Trabzon Şehrinin Stratejik Önemi ve Harekâtın Safhaları*”, “*Trabzon’un Düşüşü*” gibi başlıklar ile işgalin Avrupa’daki haklı ve yasal dayanağına zemin hazırlamaktadır.³⁹⁷

3.2. Muhacir Manzaraları, Yönleri ve Menzilleri

İlk etapta savaşın cereyan etmesi ile Batum bölgesinde bulunan Müslüman ahali göç etmeye başlamıştır.³⁹⁸ Savaşın başlamasıyla Batum göçmenlerinden olan Yusuf ve Ahmet adlı kişiler Trabzon üzerinden Ankara’ya gönderilmiş ve burada yerleşimleri uygun görülmüştür.³⁹⁹ Dâhiliye Nezareti gönderdiği bir şifrede Trabzon Vilayetinin Batum göçmenlerinden kalan taşınmazların ve malların kimseye tahsis edilmemesini, mücevheratın saklanması, iskânlarının teminini istenmiştir.⁴⁰⁰ Artvin bölgesinden olup işgalin yıkıcı etkilerinden kaçan Sabri Çelik’in büyükleri Trabzon taraflarında bir süre konakladıktan sonra Amasya ve Merzifon taraflarına gittiklerini belirtmişlerdi.⁴⁰¹ İbrahim Aksakal’ın ataları da aynı işgalden kaçmak suretiyle Trabzon üzerine yönelmişlerdi.⁴⁰² İşgalin Rize havalisine yaklaşması üzerine bölge sakinleri sahil kıyılarını kullanmak suretiyle göçe başlamışlardı.⁴⁰³ Rus askeri görevlisi Minstslov’un⁴⁰⁴ hatıratına aktardığı

³⁹⁷ Enes Şahin, “İngiliz “The Times” Gazetesi’ne Göre Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali(1916)”, **Doğu Karadeniz’de İşgal ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.95 – 101.

³⁹⁸ Rus işgali sonrası göç eden Trabzonlu bir ailenin göç hikâyesi için bkz. [http://www.yahyatezel.com/photos_3.php?photo=120\(10](http://www.yahyatezel.com/photos_3.php?photo=120(10) Ocak 2017 tarihinde erişilmiştir); [http://www.yahyatezel.com/photos_3.php?photo=41\(10](http://www.yahyatezel.com/photos_3.php?photo=41(10) Ocak 2017 tarihinde erişilmiştir.)

³⁹⁹ Zehra Arslan, “*Batum Göçmenleri(1914 – 1930)*”, **Bilig**, Sayı 71, Güz 2014, s.48.

⁴⁰⁰ **BOA, DH. Şfr.** Nr. 55/420.

⁴⁰¹ Ülkü Önal, **Artvin Muhacirlik Hatıraları**, Erek Matbaası, Ankara, 2010, s.147.

⁴⁰² Önal, **a.g.e.**, s.69.

⁴⁰³ Zehra Arslan, Yeliz Usta, “*Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rize’de Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu*”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.200; Lermioğlu, **a.g.e.**, s.198 – 201.

⁴⁰⁴ Tam adı Sergei Rudolphovich Mintslov olan müellif Rus ordusuna hizmet eden ve 1916 – 1918 yılları arasında çeşitli görevler ile Trabzon’da bulunmuştur. Müellifin görevi zaman zaman son bulsa da işgalin en çetrefilli dönemlerinde kente bulunarak tanıdığı olduğu olayları kale almıştır. Eserini “*Trabzon Epopesi*”

bilgilere göre de bu durumu teyit etmek mümkün görünmektedir. Minstlov, Batum'dan sonra Of'a gelmiş ve buradaki izlenimlerine göre, kentte Türklerden iz bile kalmamıştı demektedir.⁴⁰⁵ İşgalin hızıyla paralellik arz eden muhaceret Trabzon kapılarına dayanmadan bombardıman ve sahte çıkarma girişimleri ile halkta bazı değişimlerin yaşandığını zikreden Mustafa Reşid Tarakçıoğlu'na⁴⁰⁶ göre;

“Halk bombardımandan kaçmak mecburiyeti hissettiği için yüksek noktalara ve kırlara yönelmekte olup şehir merkezinde olan dükkânlar ve işletmeler kapılarını kapatmakta, durumun çok sık yaşanması ahalinin hareketli olmasına sebebiyet vermekte, bu davranış alışkanlık haline gelmekte ve bombardımanın yapılmadığı zamanlarda dahi kırlara çıkan ahali ve eşrafın türlü ticari etkinliği ve satışı kent dışındaki sahalarda gerçekleştirdiğine tanık olmuştur.”⁴⁰⁷

Muhacirlerden kimileri malını yok pahasına satmak için çabalamakta, kimileri satmadan göç yollarına düşmekteydi. Eşyalarına satma gayreti gösteren kimseler kısa vadede alıcı bulamamakta, Rum ve Ermeniler, boşalan kentte kalan malların yağma ve himaye edilmesi projesini yürüteceği için masraf yapmaktan kaçınmaktaydılar.⁴⁰⁸ Çaresizliğin sürüklediği kitle kenti boşaltırken kozmopolit nüfus Rumların ağırlığını temsil ettiği, kısmen Ermenilerden ibaret bir görünüme bürünmüştü. Akarca'ya göre, işgalden önce uygulanan Ermeni tehciri⁴⁰⁹ kenti metruk bir hale getirmişti.⁴¹⁰

adıyla Berlin'de yayınlamıştır. Eserin tamamı ve müellif hakkında bilgi için bkz. S.P. Mintslov, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, Yayıncı: Enver Uzun, Eser Ofset Matbaacılık, 1. Baskı, Trabzon, 2008, s.5.

⁴⁰⁵ Mintslov, **a.g.e.**, s.12 – 13.

⁴⁰⁶ Mustafa Reşid Tarakçıoğlu 1892 senesinde Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Temel eğitimini Trabzon'da alan Tarakçıoğlu, 1911 yılında İstanbul Dar-ül Muallimine kayıt yaptırmış, Balkan Harbi'nin çıkmasıyla gönüllü asker olarak cepheye girmiştir. Savaş dönüsünde kaldığı yerden eğitimine devam etmek istemişse de başlayan Birinci Dünya Savaşı sebebiyle eğitim hayatına ikinci kez ara vermek durumunda kalmıştır. Doğduğu memleket olan Trabzon Öğretmen okullarında fizik ve kimya alanlarında dersler okutarak talebe yetiştirmiştir. Hayatının büyük bölümünü eğitime adanmış Tarakçıoğlu, yaptığı hizmetlerden dolayı bazı ödüllere layık görülmüş, cemiyet ve siyaset hayatında da boy göstermiştir. 1957 seçimlerinde Demokrat Parti'den Trabzon vekili seçilen Tarakçıoğlu, 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahale ile siyasi hayatına son vermiştir. 24 Ekim 1969 yılında tedavi için gittiği Ankara'da vefat etmiştir. Müellif hakkında geniş malumat için bkz. **Mustafa Reşid Tarakçıoğlu: Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi**, Hazırlayanlar: Hikmet Öksüz, Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon, 2008, s.23 – 33.

⁴⁰⁷ Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s.7.

⁴⁰⁸ Bayındır, **a.g.t.**, s.23.

⁴⁰⁹ Ermeni tehciri sırasında mal – mülk ve taşınmazların Trabzon idarecileri tarafından tutulan kayıtları için bkz. **BOA, DH. EUM**, 2.Şb. 073/41.

⁴¹⁰ Halit Dünder Akarca, *“İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları(1916 – 1918)”*, **Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör. Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.134.

Müslümanlarında işgal sebebiyle kentten ayrılması Rumları baskın kitle konumuna yükseltmiştir.

İşgalin başlatıldığı Kars, Ardahan ve Batum dolaylarındaki insanlar genelde karayolunu kullanmak suretiyle göç etmişlerdi. Artvin, Rize, Trabzon ve Erzurum'un kuzeydoğusundan gelen muhacirler ise ağırlıklı olarak yerel idarenin yapıldığı Orta ve Batı Karadeniz'e sığınmaktaydılar.⁴¹¹ Zira vilayetin valisi Cemal Azmi Bey⁴¹² işgal ile birlikte karargâhını Ordu nahiyesine taşımıştır.⁴¹³ Ordu nahiyesinin merkez olarak tayin edilmesinin rastlantı olmadığı kanısındayız. Nahiyenin Samsun'a yakınlığı ve Samsun'da bulunan limanın idari yöneticiler için bir avantajı vardır. Gerekli olan her türlü eksiğin tedariki Samsun üzerinden sağlanabilir, olası bir tehlike esnasında Trabzon'a nazaran daha az dağlık olan bölgeden rahatlıkla daha iç bölgelere veyahut daha ileri yerleşimler olan Sinop'a gidilebilirdi.⁴¹⁴ Ayrıca nahiyenin Trabzon'a yakın olması Ruslara karşı yapılacak direniş içinde acil müdahale imkânı tanımaktadır. Öte taraftan Ordu'da yapılan tehcir uygulaması nahiyenin Ermeni nüfustan önemli ölçüde arındırılmasını sağlamış, savaşın sıcaklığı ile asilik yapan Rumlar'dan bir kesimde Rus himayesinde bulunan Trabzon'a gitmiştir.⁴¹⁵ Gelecek muhacirler için yeterli barınma alanı sağlanamasa da muhacirlik öncesi demografik yapıda meydana gelen değişimler önemli bir kesimin nahiyede himaye edilmesine olanak tanımaktaydı. Ordu ve Ünye arasında 10 bin civarında mülteci yerleştirildiği bilgisi bu durumun açık bir ispatı olarak görülebilir.⁴¹⁶ Muhacirlerin Ordu ve sahasına yönelmesi de hem bahsedilen sebeplerden hem de vali Cemal Azmi Bey'in bölgede bulunmasından kaynaklıdır. Bu bakımdan bazı göçmenlerin

⁴¹¹ McCarthy, **a.g.e.**, s.256.

⁴¹² Cemal Azmi Bey 1868 senesinde Arapkir'de dünyaya gelmiş ve mülkiyeden mezun olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon valiliği yapmış ve Teşkilat-ı Mahsusa 'ya elinden gelen desteği sağlamıştır. İşgalin idari ve soysal etkilerini silmek amacıyla büyük çaba sarf etmiştir. İşgal sonrasında İtilaf Devletleri'nin baskısından kurtulmak için ailesiyle Almanya'ya göç etmiş, Trabzon'daki Ermeni tehciri meselesinden dolayı Divan-i Harpte yargılanmış ve Bahaeddin Şakir ile birlikte 1922 yılında iki Ermeni tarafından Berlin'de şehit edilmiştir. Bilgi için bkz. Yüksel, **a.g.m.**, s.179; Ermeniler tarafından şehit edilmesi ve Trabzon'a yaptığı hizmetler hususunda ayrıca bkz. Lermioğlu, **a.g.e.**, s.246.

⁴¹³ Bayındır, **a.g.t.**, s.22.

⁴¹⁴ Nitekim Lermioğlu'da tehlike vuku bulduğu esnada önce Samsun, bazılarının Sinop kentine doğru yola çıktığını ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Lermioğlu, **a.g.e.**, s.246 – 257.

⁴¹⁵ Rahmi Çiçek, "*Birinci Dünya Savaşında Ordu Kazası*", **Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.152 – 154; Bu doğrultuda müellif Lermioğlu'da benzer bilgiler aktarmakta olup Orduya ulaşabilen muhacirlerin bir kısmını Vali Bey'in Ermenilerden kalma metruk binalara yerleştirdiğini belirtmektedir. Bkz. Lermioğlu, **a.g.e.**, s.247.

⁴¹⁶ Nedim İpek, "*Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler*", **19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu**, Samsun, 1994, s.63.

yerel idareyi takip ettiğini söylemek mümkündür. Göçmenlerin bu tercihi hem güvenlik hem de uzanacak devlet yardımları ile yakından ilintilidir.⁴¹⁷ Devletin oluşturduğu mintikalar içerisinde Ordu'nun Birinci Mintıkada yer alması olağanüstü hal döneminde nahiyenin önemini perçinlemekteydi.⁴¹⁸ Muhacirliğe katılma sürecinde Trabzon ahalisi kendinden önce yola düşenleri görmüştür. Yaşananların tanığı olan Lermioğlu durumu şöyle özetler:

“Kasaba (Akçaabat) bugüne kadar görülmemiş bir mahşeri izdiham var. Trabzon'dan Karadeniz'in doğu sahillerinden sükün eden her sınıftan müteşekkil muhacir kafileleri ardi arkası kesilmeyen dalgalar halinde, sel halinde akıp geliyor. Yollar, teknil binalar bu perişan halkla dolmuş, taşmıştı. Kahvehaneler, mektepler, camiler, medreseler bunlara tahsis edildi. Fakat ne yapılsa faydasız. Genel ve özel binalar ihtiyacı önlemekten pek uzak. Bu sebeple gelen muhacirlerin bir kısmı yollarda, sahilin kumlukları üstünde yer yer ateş yakıp barınmaya, istirahat çalışıyorlar. (21 Şubat 1916)”⁴¹⁹

Dönemin şartları düşünüldüğünde elindeki varlıklarını arkalarında bırakan muhacirleri açlık, susuzluk ve kış şartlarına teslim olmuştur. Kendisi de muhacir olan Muzaffer Lermioğlu'nun aktardıklarından hareketle muhacirliğin bir bölümünü deniz yoluyla ilerlediğini söylemek mümkündür. Pulathaneden hareket eden Lermioğlu kayıkla iki saat mesafe aldıktan sonra Akçakale'de⁴²⁰ demirlediğini belirtmiş ve bölgede gördüklerini şöyle aktarmıştır:

“Burada sahile çekilen elliden fazla muhacir kayığı var. Bu koycağazın batısındaki yalçın kayaların üstüne kurulu, tarihi ihtişamıyla yükselen kale duvarları, bu duvarların denize bakan yüzündeki metrislerin azametli görünüşü, kayıkların bir hizada sahile çekilişi dört sır evveline ait bir deniz savaşının başlangıcı hissini veriyordu. Kayıkta yatmak şöyle dursun ayak uzatacak bir karış yer bile yok. Köyün içi ve dışı muhacirlerle dolu. Hemşehrilerden birinin yardımıyla kahvehanelerden birisinin odasını kiraladık. Akşamüstünde arkalarında taşımakta oldukları yüklerden bunalan diğer muhacir kafileleri peyderpey gelmeye başladı. Her gelen geceyi geçirmek ve barınmak üzere sığınacak bir yer arıyordu. Biraz sonra şiddetli bir yağmur bastırdı. Köyün küçüklüğü,

⁴¹⁷ Muhacirliğin tanığı ve kendisi de muhacir olan Muzaffer Lermioğlu gidilmesi gereken en yakın menzil olarak Ordu nahiyesini işaret etmekte, kayıklar vasıtasıyla Ordu'ya ulaşmanın yollarının arandığını ifade etmekteydi. Bu örnek bize muhacirlerin olaya bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. Lermioğlu, **a.g.e.**, s.221.

⁴¹⁸ Çiçek, **a.g.m.**, s.158.

⁴¹⁹ Lermioğlu, **a.g.e.**, s.221.

⁴²⁰ Akçakale bugün Akçaabat ilçesine bağlı bir mahalle olup yine bugün Trabzon'un 25 km batısında yer almaktadır. Müellifin zikrettiği mekânın bu mahalle olma ihtimali yüksektir. Zira yolculuğunun ilerleyen günlerinde Yoroş Burnu, Mersin köyü, Vakfikebir ve Şarlı nahiyesi (bugünkü Beşikdüzü) gibi mekânlardan geçtiğini belirtmesi bilgisini verdiği koyun Akçaabat'a bağlı bir yerleşim yeri olduğunu güçlendirmekte ve teyit etmektedir. Bkz. <http://akcakalebeldesi.tr.gg/Tarih%E7e.htm>(20 Aralık 2016 tarihinde erişilmiştir.)

gelenlerin fazlalığı çoktan istihap derecesini aşmıştı. Bu yüzden buraya gelen muhacirlerin yüzde doksan beşi geceyi şiddetli yağın yağmurum altında geçirmek zorunda kaldı. Çocukların feryadı, ihtiyarların enini, beraberinde getirmekte oldukları hayvanların bağırmaları burayı mahşerden bir nümune haline döndürdü. Her adım başında bardaktan dökülür gibi yağın yağmur altında kümeleşen bir aile halkı titreşiyor. Evlerin, tütün damlarının birazda zor kullanmak suretiyle kırılan, sökülen tahta ve direkleri yakılarak bununla ısınmağa gayret ediyorlar.”⁴²¹

Müellifin aktardığı olaylardan bazı çıkarımlar yapabilmek mümkündür. İlk etapta karayolu ve deniz yolu muhacirliğin başladığını söylemek mümkündür. Yeterli maddi imkândan yoksun, yanlarında taşıyabilecekleri türden ürünleri ve hayvanları getirme gayretinde olanların karayolu ile yolculuk ettiğini söylemek mümkündür. Denizyolunu kullanan muhacirlerin maddi olarak bazı olanaklara sahip olduğu görülmektedir. Bu sebepten hem sayısal olarak az, hem de maddi gücü bulunanlar deniz ulaşımını tercih etmekteydi. Yanlarında çok fazla eşya götüremeyen bu topluluk elindeki nakdin bir kısmını da fahiş fiyat uygulayan kayıkçılara vermektedir. Ancak bütün bu kargaşa ortamında hicret etme gereği duyanlar sahillerde ve çevrelerinde izdihama yol açmıştır.⁴²² Müellif örneğinde görüleceği üzere durumu olanlar geceyi geçirecekleri barınaklar temin etmekte zorlanmamakta, hem imkân hem de maddiyatın önemi ortaya çıkmaktadır. Her iki yolda savaş ve işgal halinden dolayı tehlikelidir. Öte taraftan yurtlarını terk edenlerin daha ziyade çocuk, kadın ve yaşlılardan ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda benzer bilgiler Çiçek tarafından aktarılmış ve göçenlerin 45 yaş üstü olduğu ifade edilmiştir.⁴²³ Göç etme sürecinin zorlu şartlar altında geçtiğini de müellif kendisi aktarmakta, barınaksız, doğal şartlardan korunaksız ve perişan bir halk kitlesi resmetmekteydi. Böylelikle göçmenlerin nakli ve yolculuğu güç şartlar altında gerçekleştiriliyordu.⁴²⁴ Yolculuğuna Ordu’da sonlandıran müellif koydan ayrıldıktan sonra şahit olduğu olayların ana teması yine açlık, sefalet, hastalık ve olanaklardan yoksunluk idi.

⁴²¹ Lermioğlu, **a.g.e.**, s.231.

⁴²² **BOA, DH. İ.UM.** 89-9/1-35.

⁴²³ Çiçek, **a.g.m.**, s.159.

⁴²⁴ **BOA, DH. İ.UM.** 78-3/24.

3.3. Muhacirlerin İskân Noktalarındaki Durumu, Sorunlar ve Yapılan Yardımlar

Tirebolu, Ordu, Giresun, Samsun ve Sinop'a nakledilen ya da kendi çabaları ile iskân noktalarına ulaşan muhacirlerin önemli sayılabilecek problemleri vardı. Öncelikle barınma ve besin ihtiyacının karşılanması gerekmektedir. Bunun için varılan noktalarda iskân mıntıkaları kurularak boş alanlar göçmenlere tahsis edilmiş, Samsun ve Sivas gibi kentlerinde devreye katılmasıyla zahire ve besin ihtiyacı karşılanmaya çalışılmaktaydı.⁴²⁵ Denizden Rus torpidosunun yaptığı tecavüzler besin tedarik zincirini bozmuş ve muhacirler buğday ekmeğinin okkasını 14, mısırın okkasını 75 kuruştan almak zorunda kalmışlardı.⁴²⁶ Ayrıca günde bir defaya mahsus olmak kaydıyla etli çorba veya etli bulgur ve pirinç pilavı dağıtıldı.⁴²⁷

Göçmenlerin bir diğer problemleri de giyim ve yakacak sorunudur. Bu ihtiyaçta yerleşke sınırları içerisinde oluşturulan dikiş komisyonu tarafından tedarik edilmek suretiyle çözüme kavuşturulmaktadır.⁴²⁸ Ayrıca İstanbul eşrafından Ebranoszade Ahmet Sırrı Bey'den değeri 10.000 lirayı bulan 62.000 arşın (4216 m.) kumaş 1300 lira gibi küçük bir bedele alınarak ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıştır.⁴²⁹ İki yıla yakın süren muhaceret günleri bölgedeki mevcut olanakların seferber edilmesine rağmen günden güne kötüleşmektedir. Yakacak sorunu da bu silsileye eklenmesi gereken bir diğer sorundur.

Yakacak temin edilmesi adına bölge halkından alınan yardımlarda tıpkı diğer yardımlar gibi azalmakta ve çözüme kavuşturulamamaktaydı. Etrafta bulunan çürük ağaçlar, fındık dalları ve kabukları, eskimeye yüz tutmuş ahşap evlerin iskeletleri muhacirlerin çözüm için başvurduğu yöntemlerdendi. Hükümet kanalıyla bölgeye gönderilen 11.500.000 kuruş ihtiyaçların tümünü karşılamaktan çok uzaktı.⁴³⁰ Zira sadece

⁴²⁵ Volkan Aksoy, **Birinci Dünya Harbi'nde Doğu Karadeniz'de Muhacirlik**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2003, s.27.

⁴²⁶ Ayhan Yüksel, *"Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Giresun"*, **Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.182.

⁴²⁷ İpek, *"Birinci Dünya Savaşı..."*, s.63.

⁴²⁸ Aksoy, **a.g.t.**, s.27.

⁴²⁹ Yüksel, **a.g.m.**, s.182.

⁴³⁰ Aksoy, **a.g.t.**, s.31.

Samsun havalisinde 1916 Aralık ayı itibariyle 85 bini aşkın muhacir bulunmaktaydı.⁴³¹ Muhacirlerin sayısında yaşanan artış gıda stokunun hızla tükenmesine neden olmuş ve bu durum ürün fiyatlarına da yansımıştır. Söz konusu dönemlere ait fiyatlar şu şekildedir:

CİNSİ	BİRİM MİKTARI	1914	1915	1916	1917 BAŞI	1917 SONU
Mısır	Kara Kıyye	0.87	3	4	9	20
Pirinç	"	3.50	8	—	—	—
Buğday Unu	"	2	—	6	15	30
Taze Fasulye	"	—	0.25	—	—	—
Patates	"	—	—	4	5	20
Limon	Tane	0.25	5	—	—	—
Tereyağı	Kara Kıyye	12.50	20	25	80	120
Yumurta	Çift	—	5	—	—	—
Koyun Eti	Kara Kıyye	—	3	9	25	45
İnek Eti	"	—	2	—	—	—
Kuru Fasulye	"	—	—	4	12	25
Bulgur	"	—	—	8	16	35
Pekmez	"	—	—	10	40	65
Sucuk	"	—	—	25	40	70
Zeytin	"	—	—	10	15	55
Şeker	"	3	40	100	150	260
Çay	"	—	—	200	350	450
Tuz	"	0.75	6	7	10	22
Gaz	"	2.50	30	30	120	150
Kibrit	Kutu	0.25	1.50	—	—	—
Sabun	Kara Kıyye	7	35	25	50	65
İskarpın	Çift	60	—	—	—	—
Potin	"	—	—	250	400	600
BİRİM FİYATLAR KURUŞ OLARAK VERİLMİŞTİR						

**Tablo 25: Muhacir Bölgelerinde ki Mevcut Ürün Fiyatı
(Giresun – Ordu – Samsun Sinop)⁴³²**

⁴³¹ Aksoy'a göre bölgedeki muhacirlerin merkeze, kazalara ve nahiyeler dağılımı şöyledir: 18.000', Samsun şehrinde, 18.000'i merkez kaza dâhilinde, 18.000'i Çarşamba'da, 4.000'i Bafra'da, 1600'ü Terme'de, 7.000'i Terme Kazası dâhilinde, 18.000'i Ünye'de ve 1500'ü Fatsa'da bulunmaktaydı. Ayrıntı için bkz. Aksoy, **a.g.t.**, s.31; Ayrıca bkz. İpek, "*Birinci Dünya Savaşı...*" s.63.

⁴³² Tablo hakkında bkz. İpek, "*Birinci Dünya Savaşı...*" s.90; Muzaffer Lermioğlu'da hatırlanan ürün fiyatlarını nakletmiştir. Müellifin Ordu nahiyesi için verdiği fiyat çizelgesi ile İpek'in aktardığı rakamlar

Kolera, tifüs, uyuz hastalıklarına yakalanmamak bir şans eseri olmuş, yerli halk “*kirli muhacir*” olarak anılmıştır.⁴³³ Bu örnek salgın hastalıkların önlenmesine dair yeterli tedbirlerin alınmadığını göstermekteydi. Neticede Bafra’dan Of’a kadar halkın %20 -30’u sıtmaya tutulmuştur.⁴³⁴ Samsun ve Çarşamba yörelerinde havanın ve iklimin sıtma hastalığı için uygun zemini hazırlaması bu sürecin baş sebebi idi.

Muhacirleri etkisi altına alan bir diğer hastalıkta koleraydı. Koleraya yakalanan muhacirlerin bir araya toplanarak hastalıktan arındırılmaları işlemi Muhacirin İdaresi tarafından yürütülmüştür. Sıtma ile mücadele için Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa, Ordu, Giresun, Tirebolu, Vakfikebir, Trabzon ve Of’ta birer doktor ve sıhhiye laboratuvarı kurulmuş, hastalıklar ile etkin mücadele kararı alınmıştı.⁴³⁵ Kurulan seyyar hastanelerde mücadelenin yapıldığı bir başka kurumlardı. Neticede hastalığa teslim olan muhacirlerin sağlığına kavuşturulması işlemi geçici iskân mıntıklarında yeterli ölçüde önlenememiş, işgalin ortadan kalktığı ve muhacirlerin Trabzon’a döndüğü esnada sorunun devam ettiği yetkililerce uygulanan yeni politikalarından anlaşılmaktadır.

3.4. Rusların İmar, İskân ve Askeri Amaca Yönelik Çalışmaları

Şehrin kesin olarak teslim edilmesinden sonra kente giren Rus ordusu kalıcı olabilmek adına askeri üstünlüklerini tesis etmek mecburiyeti hissetmişlerdi. Bu sebepten dolayı Rus anlayışına göre şehrin yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Hatta imar işleri için 150.000 ruble dahi ayrılmış olmasına karşın Mintslov, misafir olduğumuz, Ermeni ya da başkasının vatani olacak topraklar için para harcamaktayız demektedir.⁴³⁶ Ancak kente 26 Mayıs tarihinde yani işgalden sonra gelen kumandan Mintslov’un ilk izlenimleri durumun içler acısı olduğunu göstermektedir. Kumandana göre, şehirde Türklerden kalan çok az bir kalabalık vardı. Yine ona göre, kentin ticari hâkimiyeti Yunanlıların elindeydi

arasında 1916 yılına ait verilere göz gezdirilirse benzerlik bulunduğu anlaşılmaktadır. Karşılaştırma için ayrıca bkz. Lermioğlu, **a.g.e.**, s.263.

⁴³³ Tarakçioğlu, **a.g.e.**, s.15 – 16.

⁴³⁴ Aksoy, **a.g.t.**, s.38.

⁴³⁵ Aksoy, **a.g.t.**, s.38 – 39.

⁴³⁶ Rus işgal kumandanı Mintslov’un kentte misafir olduklarını belirtmesi ve Ermeni ya da başkasına kalacak olduğunu işaret etmesi şehrin geleceği için önemlidir. Kalıcı işgalin tamamlanması sonrasında yapılması bir pazarlıkta kentin bir başka etnik unsura bırakılması ve Rusların hamilik etmesi gibi ihtimaller akla gelmektedir. Bkz. Mintslov, **a.g.e.**, s.39.

ve Ruslar gelene kadar Türklerden kalan ne varsa Rumlar ve Ermeniler arasında talan edilmiştir. Kentin genel görüntüsü de müellife göre şöyleydi:

“Bizim askerlerimiz Türklerin şehri terk etmesinden iki gün sonra şehre girdiklerinde şehrin Yunanlılar tarafından yağmalandığını görürler. Askerlerin yağma yapmaması ve yerli halkı incitmemesi için Lyahov askerlerin şehirde durmalarına fırsat vermeden şehirden geçirtir. ...Ancak şehir artık Yunanlılar ve bizim denizciler tarafından yağmalanmıştı. Denizciler piyade askerlerini mağlup ederek boşaltılmış şehre birçok defa ateş açmışlardı. Bu ateşlerin ne kadar anlamsız yere yapıldığını yıkılmış olan duvarlar tüm çıplaklığı ile gösteriyordu. Yunan kimnasizyasının tüm ışıkları kırılmış durumda idi. Rus konsoloslğunun binası ve birçok özel ev. Zarara uğramış binalar bunlar.”⁴³⁷

Görünüşe göre işgal kumandanı şehrin yağma edilmesinden rahatsızlık duymakta ve karşılaştığı görüntü kendisini endişelendirmektedir. Bahsi geçen rahatsızlığın kişisel bir yanı da vardır ki o da Mintslov’un barınacak ve sığınacak mekân bulmakta çektiği zordur. Arkeolojiye meraklı olan kumandan yabancı olduğu kültürün hangi sebepten olursa olsun tahribini anlamsız bulmakta, savaş ekonomisini tekelinde bulundurmak ve fırsattan istifade etmek küstahlığını gösterenlerin cezalandırılmasını istemektedir. Zira Müslümanların kenti boşaltması sonucu gayrimüslim ve Ruslardan başka sakin bulmak çok zordu.

İşgalin ilk zamanlarında yağma, talan ve tecavüzlerin yanı sıra şehrin kanalizasyon ve içme suyu şebekesi de tahrip edilmiştir. Askeri sevkiyatın ve çatışmaların devam ettirilmesi Trabzon’da Rus idaresinin geçiciliğini düşündürmekte olduğundan 30 Temmuz 1916’da Rus idareciler tarafından bir bildiri yayınlandı ve kent idaresinden sorumlu zümrenin Ruslar olduğunu herkese ilan edilmiştir. Bu tarih Rusların kent için medeni projelerinin hayata geçirilmeye başlanacağı müjdelemekte ve milat değeri taşımaktadır. Şehrin sakinleri ile uzlaşmacı tavır takınacak olan işgal idarecileri Rumların ticari sahada ki etkinliklerini kullanmakta kararlıdır.⁴³⁸ Muhacirliğe katılmayan Müslüman ahalinin yeniden iskân edilmesi çözülmesi gereken problemler arasındadır. Şehrin güvenliği, üretkenliği, yürütülen imar faaliyetleri gibi düzenin sağlanmasına yönelik iyileştirmeler istikrarın tesisi ile yakından ilintilidir. Huzur ve istikrar tesis edilmediği takdirde hem Rus idari yapısı hem de egemenliklerinin geleceği tehlike ile

⁴³⁷ Mintslov, **a.g.e.**, s.16 – 17.

⁴³⁸ Akarca, **a.g.m.**, s.135 – 137.

karşılaşabilirdi. Buna fırsat vermemek adına projeli kalkınma faaliyetleri acilen hayata geçirilmeye başlanmıştır.

Bu minvalde Rumların ticari faaliyetler ile şehrin eksiklerini tamamlamasına fırsat verilmiş, Müslüman ahaliden ise hem işgücü eksiği tamamlanmış, hem de yöreyi iyi tanımlarından kaynaklı rehber olarak faydalanılmıştır. Yöre insanlarından Ali Bayraktar, işgal sırasında muhacirliğe katılmadıklarını, gelen Ruslara erzak taşıdığını, yol inşasında çalıştığını, lağım temizleme gibi emeğe ve güce dayalı işlerde çalıştığını ifade etmiştir.⁴³⁹ Ayrıca Müslümanların çoğu muhacirliğe katıldığı için yöneticilik yapacak kabiliyette olanların eksikliği de Türk elitin hizmet işlerinde kullanılmasına neden olmaktadır. Bu ihtiyacın farkında olan Ruslar, Kafkasya'dan göçmüş eski bir Rus tebaasını Trabzon Müslümanlarına müftü olarak tayin etmiştir.⁴⁴⁰

İskân işlerinde mesafe alan Ruslar yerli halk ile arasında köprü vazifesi kuracak temasları sağladıktan sonra hızlı bir şekilde imar faaliyetlerine geçmiştir. Bu çerçevede bugün Maraş Caddesi olan caddenin Meydan Parkı'ndan (Meydan-i Şarki) başlanarak doğuya doğru genişletilmesi olmuş ve bu caddeye Rus Caddesi adı verilmiştir.⁴⁴¹ Özel de bu caddenin yapımı için 800'den fazla evin yıkıldığını ifade etmiştir.⁴⁴² Diğer bazı ana cadde ve mahallelere Lyahovskaya, Velikoknjeskaya ve Paçtovaya adları verilmiştir. Bu çerçevede Yeni Cuma, Tavanlı, Tekke, Boztepe ve Hacı Kasım gibi tamamen Türklere ait olan mahalleler ortadan kaldırılmıştır.⁴⁴³ Yapılan düzenlemeler demografik bir amaç taşımaktadır. Rus imar projesi askeri kaygıların şekillendirdiği doğrultuda ilerlemekte,

⁴³⁹ Ali Bayraktar, Akçaabat'a bağlı Akpınar beldesinde 1906 senesinde dünyaya gelmiş, işgal dönemlerinde Akçaabat'ta kalmış, 1999 senesinde vefat etmiştir. Tanığın anlattıkları için bkz. Mesut Çapa – Hamza Topsakal, “*Sözlü Tarih Kayıtlarına Göre Akçaabat'ta Rus İşgali ve Muhacirlik*”, **Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.366 – 373.

⁴⁴⁰ Akarca, **a.g.m.**, s.139.

⁴⁴¹ Veysel Usta, “*Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon'un Durumu*”, **Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.319; Tarakçıoğlu, Rusların bu caddede yaptıkları tahribata sebep olarak Türk yerleşimi olmasını göstermektedir. Mahallenin tamamında Türklerin hükümran olması, gayrimüslimlere ait ev bulunmaması mahalleyi özel kılmaktaydı ve müellife göre, bu sebepten mahallede ki Türk evleri tarumar edilerek genişçe bir cadde yapılmıştır. Ayrıca açılan bu yoldan Harşit Vadisi'nde devam eden çarpışmalara mühimmat taşımak için koridor açılmıştı. Öte taraftan bu koridorun sahilden açılmak suretiyle de hayata geçirilebilirdi. Fakat o bölgede Rum yerleşkesi bulunması üzerine proje Türk mahallesinin tam ortasından geçirilmişti. Bilgi için bkz. Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s.21.

⁴⁴² Özel, **a.g.e.**, s.16.

⁴⁴³ Selçuk Ural, “*Mütareke Döneminde Trabzon Vilayeti'nin Sosyal ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Çalışmalar*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 32, Erzurum 2007, s.271.

yol yapım faaliyetlerinin ağır işlemesi de gerekli savunma sisteminin kurulmasına engel teşkil etmektedir. Zira şehrin muhtemel bir Türk saldırısıyla geri alınma ihtimali mevcut idi. Usta'ya göre, yapılan imar çalışmaları temelinde askeri kaygıları barındırdığından dolayı limandaki mendirek, depo ve yol en esaslı imarı temsil etmekte, hariçte kalan faaliyetler kenti felce uğratmıştır.⁴⁴⁴ Görünen çalışmalar Rus imarının projesiz ilerleyen yönünü ifade etmekteydi. Yol yapımı gibi çeşitli amaçlar ile 3000'den fazla ev tahrip edilmiş, yıkılan evlerin ahşap kısımları kışın yol inşaatında çalışan işçilerin ısınma ihtiyacını karşılamada kullanılmıştır.⁴⁴⁵

Şehrin meydanı ve çevresinde yapılan çalışmalarda sadece Rus komutanlara tahsis edilen evler koruma altına alınmış olmasına karşın bu evlerde tamirat yapılmadan oturulması güçtür. Ayrıca Rumların kaldığı mahallede koruma altında idi. Ancak Türklerden kalan emval-i metruke için aynı şeyleri söylemek imkânsızdır. Kalan taşınmazlar ilk etapta yağma ve gasp edilmiş, geriye kalanlarda kurulan belediye sandığına nakledilmiştir.⁴⁴⁶ Rum cemaatinin ileri geleni olan Flippides Hrisantos Efendi Trabzon valisi Cemal Azmi Bey tarafından vesayet ile görevlendirildiğinden belediye işlerinin yükümlülüğü Rum cemaatinde idi ve emval-i metrukenin tecavüze uğramayan kısmı belediye koruması altında Rumların tasarrufuna kalmaktadır.⁴⁴⁷ Boztepe çevresi ise askeri açıdan stratejik bir nokta ve Ahi Evren Dede Camisi gibi önemli noktaların konumlandığı sahadır. Bu açıdan Rusların ilgisi bu alana da yönelmiştir. Tepeye ulaşımın güç olması Rusların bölgeye yol yapmasını zorunlu kılmış, böylelikle de tahribat kaçınılmaz hale gelmiştir. Usta'nın aktardığına göre, bölgede konaklamakta olan Rumların mal, mülk ve eşyalarına dokunulmamıştır.⁴⁴⁸ Rusların imar projelerinin yanı sıra ilmi işgalleri de konunun ehemmiyeti açısından üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. Trabzon'a dair kültürel ve ilmi türden yapılacak olan her türlü faaliyetin başında bulunan isim İstanbul'da Rus Eski Eserler Müzesi Müdürlüğü yapmış olan Arkeolog

⁴⁴⁴ Usta, **a.g.m.**, s. 319 - 320.

⁴⁴⁵ Özel, **a.g.e.**, s.16.

⁴⁴⁶ Usta, **a.g.m.**, s.323.

⁴⁴⁷ Akarca, **a.g.m.**, s.137.

⁴⁴⁸ Usta, **a.g.m.**, s.341.

Prof. Fedor İvanoviç Uspenski'ydi.⁴⁴⁹ Uspenski'nin manevi yardımcısı da işgal komutanı Mintslov'dur.

Heyet,⁴⁵⁰ Mayıs 1916 senesinde ilk ziyaretini gerçekleştirmek üzere Trabzon'a gelmiştir.⁴⁵¹ Şehirde bulunan eserlerin korunmasına yönelik deklarasyon yayınlayarak işe başlayan heyet, çalışmalarını kent geneline yayma ümidindeydi.⁴⁵² Yapılan titiz çalışmalar ile Osmanlı dönemi ve öncesine ait olan el yazmaları Orta Hisar Caminde depolanmıştır. Toplanan eserlerin sayısı o kadar fazlaydı ki sadece bir odada on pud⁴⁵³ ağırlığında iki yüz sandıktan bahsediliyordu.⁴⁵⁴ Öte yandan bir başka odada iki bin pud'dan yani 32 ton ağırlığında kitap bulunduğu düşünülmekteydi. Ancak toplanan eserlerin bir kısmı yerli Rumlar ve askerler tarafından tahrip edilmiş ya da para karşılığında satılmıştır.⁴⁵⁵ Hırsızlığın önüne geçilmesi için Mintslov, limandan ayrılan her gemide teferruatlı arama yapılmasını, bilakis askerlerin eşyalarına dikkat edilmesini, varsa değerli eşya ve kitap türünden eserlerin satın alındığına dair belgelerin gösterilmesini mecburi kılmıştır.⁴⁵⁶ Geriye kalanların muhafazasını sağlayan heyet başkanı Uspenski, eserleri incelemek ve korunmasını sağlamak amacıyla Rusya'ya göndermiştir.⁴⁵⁷

⁴⁴⁹ 1848 senesinde Kostrom'da doğan Uspenski, Galiçkiy din okulunu okumuştur. Aynı okulda Rus dili öğretmenliği yapmış, 1867 – 1871 arasında Petersburg Üniversitesi'nin tarih – filoloji bölümünü okumuştur. Aynı üniversitenin tarih bölümünde öğretim üyeliği yapmıştır. Bizans İmparatorluğu Tarihi, Doğu Sorunu ve Büyük Avrupa Savaşı, Bizans ve Roma'daki Yahudilerin Tarihi, Moğolların Küçük Asya'yı ve Avrupa'yı İstilaları, İtalya'da Helenizm, XI. Ve XII. Yüzyılda Orta Asya'dan Halk Hareketleri, 1. Türkler, 2. Moğollar gibi birçok kitap yazmıştır. Uspenski hakkında geniş bilgi için bkz. Veysel Usta, "*Rus Bilimler Heyeti'nin İşgal Yıllarında Trabzon'da Yaptığı Çalışmalar ve Rusya'ya Götürelen Eserler*", **Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.111.

⁴⁵⁰ Heyetin üyeleri ve görevleri: Başkanlığında Uspenski'nin bulunduğu heyet üyeleri şöyledir:

A. E. Krımskiy: Ortahisar Camisi'nden toplanan belgeleri, kitapları ve el yazmalarını kendisine çalışma alanı olarak seçmiştir.

N. D. Protasov: Camiye çevrilmiş kiliselerdeki mimari eserler ile kilise resimlerini inceleyecektir.

N. E. Makarenko: Trabzon akropolü ile surlarını inceleme alanı olarak seçmiştir.

N. B. Baklanov: Mimar olan şahıs Trabzon kiliselerinin planlarını ele alacaktır.

N. K. Kluge: Ressam olan şahıs 1916 – 1917 yıllarında açılmış fresklerin kopyalarını çıkaracaktır.

G. K. Meier: General olan şahıs Trabzon ve çevresindeki önemli eserlerin suluboya çalışmasını yapacaktır. İçlerinde işinin ve alanının ehli olan akademisyenlerin çalışmaları için bkz. Usta, **a.g.m.**, s.112 – 113.

⁴⁵¹ Bayındır, **a.g.t.**, s.44.

⁴⁵² Usta, "*Rus Bilimler Heyeti'nin...*", s.111.

⁴⁵³ Pud: Bir tür eski Rus ağırlık birimidir. 1 pud, 16,4 kilograma denk gelir. Ayrıntı için bkz. Bayındır, **a.g.t.**, s.49.

⁴⁵⁴ Bayındır, **a.g.t.**, s.49.

⁴⁵⁵ Usta, "*Rus Bilimler Heyeti'nin...*", s.113.

⁴⁵⁶ Mintslov, **a.g.e.**, s.100 – 101.

⁴⁵⁷ Usta, **a.g.m.**, s.114.

3.5. Trabzon'un Rus İşgalinden Kurtarılması

Mintslov'un anılarında 4 Mart tarihli önemli bir not göze çarpmaktadır.⁴⁵⁸ “*Subayların toplantı komutanı Panchenki elinde bir radyo telgrafi koşarak geldi. II. Nikolay tahttan çekilmişti. Bu Mart ayı da her Mart'ta olduğu gibi hükümdarlar için uğursuz olmuştu. II. Nikolay'ın tahttan indirildiği haberi artık şehirdeki herkes tarafından biliniyordu*” demekte, 5 Mart'ta her şeyin sakin işlediğini ifade ettikten sonra “*Herhalde ki savaştan sonra Rusya'da yine kan akacaktır*” yorumunda bulunmuştur. Yaşanan gelişmeler 6 Martta Mintslov'un şehirden ayrılmak düşüncesine kapılmasına neden olmuştur.⁴⁵⁹ Rusya'da yakılan devrim ateşi görüleceği üzere Çarlık sınırlarının dışında hissedilir olmuştur. Troçki, devrimi “*Her şey değişmişti, ama her şey eskisi gibi kalmıştı; Petersburg ölmekten çok ölüm uykusuna dalmıştı*” gibi ifadeler ile durumu özetlemiştir.⁴⁶⁰ Aslına bakılırsa savaşın getirdiği yoksullukların ve ödenen bedelin paylaşımında açıkça görülen eşitsizliğin çileden çıkardığı bir halkın kendiliğinden isyanıdır.⁴⁶¹ Sonuçta “*ekmek, barış ve toprak*” olarak özetlenebilecek Bolşevik propagandası halkın dilediği, arzu ettiği, beklediği çare ve ümittir.⁴⁶²

Rus idaresi için görüntü vahim gelişmelerin yaşanacağını işaret etmektedir. Kendi iç meselelerine yoğunlaşan Ruslar savaşın yıkıcı yükünden kurtulmak için bir çıkış kapısı aramaktadır. Bolşevik Devrimi'nin getirdiği yıkım Kafkaslarda ki Rus kuvvetlerinin tarumar olmasına neden olmuştur. Hatta Rus siperlerinden “*Çanakkale'yi istemiyoruz, Boğazları istemiyoruz, harbe son verin*” pankartları ve sesleri yükselmiştir.⁴⁶³ Bunun üzerine yayılcı Rus ordusu işgal ettiği sahalardan yavaş yavaş çekilmekte, ancak Trabzon'daki 5. Rus Kolordusu kıpırdamadığı için şehirde işgal devam etmekte iken 18 Aralık 1917'de Ruslarla yapılan Erzincan Mütarekesi Trabzon'daki ablukayı kaldırmak için gerekli siyasi zemini hazırlamıştır.⁴⁶⁴ Böylelikle çekilmeyi siyasi bir mütareke ile kabul eden Rus idaresi şimdi şehri boşaltmanın telaşındadır. Ancak gerekli hazırlıkların

⁴⁵⁸ Mintslov, **a.g.e.**, s.196.

⁴⁵⁹ Mintslov, **a.g.e.**, s.197.

⁴⁶⁰ Lev Troçki, **Ekim Devrimi – Sovyetlerin Zaferi**, Çev. Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.204.

⁴⁶¹ E. H. Carr, **Bolşevik Devrimi – 1917 – 1923**, Çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul, 1989, s.75.

⁴⁶² Acar, **a.g.e.**, s.292.

⁴⁶³ Özel, **a.g.e.**, s.9.

⁴⁶⁴ Goloğlu, **a.g.e.**, s.179.

yapılması, getirilen ve yapılan yığınakların geri götürülmesi büyük bir sorun arz etmiştir. Bu sorunun aşılması için Türk yetkililerden süre istenmiş, verilen zamanı hem Türkler hem de Ruslar olumlu kullanmayı amaçlamıştır. Malum olduğu üzere Ruslar, kenti boşaltmak için hem karayolu hem de denizyolunu etkin şekilde kullanmak niyetindedir.

Geri çekilme sırasında beraberinde götüremedikleri ve yol yapımında kullanılan yüzbinlerce kazan, kürek, el arabası, taş kırma makinelerini denize dökmüşlerdir.⁴⁶⁵ Türk kuvvetlerinin ısrarlı tavrı geri çekilmenin hızlandırılmasını şart koşmakta, bu sırada ise, Türk kuvvetleri şehre girmek için gerekli hazırlıkları tamamlama ve eksiklerini giderme ile meşguldür. Sonuçta 24 Şubat 1918 yılında Ruslar Trabzon’u tam anlamıyla terk ederken Türk kuvvetleri iki yıl aranın ardından şehre tekrar gelmiş ve böylelikle Rus işgali son bulmuştur.

3.6. Muhacirlerin Geri Dönüşü ve Trabzon’un Genel Görüntüsü

İşgalin kesin surette kaldırılması yurtlarından olan insanların geri dönebilecekleri anlamına gelmektedir. Muhacir olarak ülkenin çeşitli noktalarına yayılan Müslüman – Türkler şimdi yurtlarına geri dönüş için tekrar çileli bir yolculuğa başlayacaklardı. Lermioğlu, geri dönüş için Akçaabat’tan Samsun’a gönderilen motorlu bir tekneyi görünce sevinçten havalar uçtuğunu bildirmekte, diğer muhacirlerinde kendisinden abartısız davranmadıklarını ve sevinç içerisinde limanda bekleyen gemiye yöneldiklerini ifade etmiştir. Dahası motorlu taşıtın içindekilerle diyalog kurduklarında Akçaabat’ın durumunu sormuşlar, şehrin tahrip olduğunu öğrendiklerinde ise hep beraber şu tepkiyi vermişlerdir.⁴⁶⁶ *“Bize yurdun toprakları, taşları, havalar, denizleri lazım. Meskenlerimiz, yuvalarımız yıkılmış veya yanmış diye tasa tutan, aldırış eden yok. Bu dakikalarda hangimize sorulsa cevap aynı.”* İki yıllık hasretin sonunda vatan topraklarının yabancı tahakkümünden kurtarılması muhacirlerin hemen hepsinde aynı duygu selinin yaşanmasına neden olmuştur.

⁴⁶⁵ Tarakçıoğlu, a.g.e., s.23.

⁴⁶⁶ Lermioğlu, a.g.e., s.308.

Geri dönüş için hazırlıklara başlayan muhacirlerin bir kısmı kendi olanakları dâhilinde yollara düşmüşlerdir. Bunlar arasında zengin olanlar ilk sıraları almıştır. Ancak imkânı olmayanlar İstanbul'da kurulan “*Muhacirler Müdüriyeti*” vasıtasıyla yurtlarına geri gönderilmiştir. Müdüriyetin hazırladığı eylem planına göre:

1. *Öncelik nakliye vasıtası tedarik etmiş olanlara verilecek*
2. *Sonra memleketlerinde emlak sahibi olup hükümetten yardım talebinde bulunmayanlara izin verilecek*
3. *Son olarak erkekli aileler ve iskân edilmemiş olanlar gidecekti*⁴⁶⁷

Son derece müşkül ve çaresiz durumda bulunan muhacirler dönüş yolunda iken hükümette bu süreci yakından takip etmiş, izinsiz dönmek isteyenlere mani olunmaması istenmiş, dönüş yolunda olanların iaşe ve temininin sağlanması yönünde mesai tüketilmiştir. Nakil aracı sıkıntısı çekenlerin eksikleri en kısa sürede giderilmesi gayreti hükümetin meseleye sağduyu ile yaklaştığını göstermektedir. Ancak savaş durumunda bulunan devletin imkânları kısıtlıydı ve nakil araçları yetersizdi. Mevcut ikmal gemilerinin savaşta harap olması, Deniz İdaresi hizmetinde bulunan küçük teknelerin muhacir naklinde kullanılmasına neden olmuştur. Karadeniz sahillerine 20 günde bir yapılan vapur seferleri muhacirler ile gemilerin dolup taşmasına neden olmuştur. Gemi güzergâhları Amasra, Zonguldak, Bartın, Sinop, Gerze, İnebolu, Bafra, Samsun, Ünye, Ordu kasabalarından Trabzon yönüne olacak şekilde planlanmıştır.⁴⁶⁸ Amasya, Merzifon, Tokat, Ankara, Kastamonu, Sivas bölgeleri karayolu ulaşımını tercih edenlerin güzergâhıdır.⁴⁶⁹ Böylece göçmenlerin yayıldığı iskân sahaları ortaya çıkmış oluyordu.

Kentten ayrılırken göç yollarında çekilen sıkıntıların benzerleri dönüş yolunda çekilmektedir. Ancak işgal ordusu önünden üzüntü ve hayal kırıklığı ile kaçan muhacirlerin aceleci davranmaları için birçok sebep mevcut iken dönüş yolunda aynı karamsar psikolojinin izlerine rastlanmamıştır. Zira şehrin kurtarılmasına paralel olan sevinç ve duygu hali sessiz, sedasız yurtlarına dönmelerini sağlamıştır.

⁴⁶⁷ Aksoy, **a.g.t.**, s.47.

⁴⁶⁸ Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s.24 – 25.

⁴⁶⁹ Lermioğlu, **a.g.e.**, s.309.

Hükümet içinde muhacirlerin yurtlarına dönmeleri son derece elzemdir. Buldukları noktalardaki sıkıntı ve asayişsizlik önemli ölçüde azalacak olmasından geri dönüşlerin acil surette başlatılması gerekmekte idi. İşgal sahalarının yeniden imarı ve eski canlılığın tesisi için bu konu öncelikli bir mesele halini almıştır. Bu sayede devlet muhacirler için sarf ettiği maddi yükten kurtulmuş olacak ve savaş devam ederken dikkat ve ilgisini başka yönlere kaydırabilecektir. Muhacirler içinde tüccar olanlar eski düzenini kurma peşinde koşarken tarım ve ziraat erbabı da hasat mevsimine yetişmenin derdindeydi. Muhacirlerin tüketicilikten üreticiliğe geçişi hem yerel idare hem de devlet açısından düşünüldüğünde memleket meselesi haline dönüşmüştür. Netice itibariyle muhacirlerin yurtlarına iadesi bir büyük bir sorundur. Derhal gerekli adımların atılması ile insan kitleleri memleketlerine birer ikişer kavuşmuştur.

Memleketine geri dönen kabileler bıraktıkları manzaranın çok uzağında bir görüntü ile karşılaşmışlardı. Kente dair Lermioğlu'nun tasviri şöyledir:

“Kurtuluşu takip eden ilk günlerde harabe haline gelen bu şehirde ancak deli ve ölü bir sükûnet hâkimdi. Birçok yerleri taş moloz halinde her yer tasavvura güç sığar bir pislik içindeydi. Elde kâfi amele ve vasıta bulunmadığı için temizlik işleri masraf mesaiye rağmen pek ağır devam ediyordu. Veba ve diğer hastalıkların tehdidi endişe vermektense hali kalmıyordu. Üç katlı evlerin en üst katlarında bile telef olmuş beygir leşlerine tesadüf ediliyordu. Kuyular doldurulmuş, çeşmelerin çoğu tahrip ve suyolları bozulmuştu. Tekfur çayırındaki bir evin ahırında şahit olduğum bir manzaranın dehşeti bugün bile gözlerimden silinmiş değildir. Ruslar bu evin ahırına herhalde bir müddet atlarını çekmiş ve bilahare terk etmişlerdi. Fareler bu ahırdaki gübreler içinde yavrulamış ve o kadar çoğalmışlardı ki, ahırın kapısı açılınca istif halinde sayısız denecek kadar fare yavrularının kaynaştıkları nefret ve istikrah verecek bir dehşetle göze çarpıyordu. Bütün bunlar işgal faciasından arta kalan iğrenç levhalar, Rus askerlerinin temizlik kaidelerine ne derece yabancı olduklarını gösteren delillerdi.”⁴⁷⁰

Müellifin verdiği örnek şehirdeki Rus kalıntısının sadece bir bölümüdür. Böyle manzaraların sayısı ve örneğini artırmak mümkündür. Ermeni olayları için Doğu Anadolu Bölgesi'ne bir ziyarette bulunan Ahmet Refik, 17 Nisan 1918'de Trabzon'a ulaşmış ve ilk izlenim olarak şunları söylemiştir:

⁴⁷⁰ Lermioğlu, a.g.e., s.326.

“Trabzon perişan, Trabzon yaralanmış, manen bir harebezar. Başında zarif çiçeklerle korunan bu kız güzel ve cazip simasını ancak ikilliler içinde mütebessim gösteriyor. Fakat bilseniz içini bilseniz, vücudunu görseniz, mermilerden katil ellerden hunriz parmaklardan ne cerihalar almış ne darbeler yemiş ne felaketler görmüş.”⁴⁷¹

Ahmet Refik’e göre, kentte Rus işgalinin izleri çok derin yaralar bırakmıştır. Kente dönenlerin durumu ise yine kendisine göre şöyledir:

“Perişan kıyafetli halk büyük ve feci bir yangından sonra sönen ocaklarını yanan evlerini görmenin çocukluk hatıralarını muhafaza eden köşelerin mahvolduğunu acı bir tebessümle seyreden insanlar vaziyetindedir. Ötede önünde bir çuval fındık fakir bir ihtiyar duvar diplerinde düşünüyor. Beride ufak sarışın yalın ayak çocuklar kirli yüzleriyle sokağın çamurları arasında koşuşuyor... Her şey her köşe her ev her sokak türbe tahrip edilmiş. Bir feci yangın enkazı ortasında camiler çıplak minareleri mezarlıklar kâmilten kırılmış taşları arabalıklara tahvil edilmiş meydanlarıyla kalbe elem veriyor. Sokaklar teneke eşya, aba, çizme, Rus kalpakları, araba tekerlekleri, hayvan ölüleri, kiremit yığınları ile dolu. Bir zamanlar mesut ailelerin pür-şevk-i tarab yaşadıkları bahçeler şimdi yıkılmış enkaz ortasında çıplak kalmış duvarlarında yabani otlar çıkıyor bahar bu harabenin ortasında çiçeklerini sermiş. Hiç bir evde ahşap kısım bırakılmamış. Bazen çatının tahtaları yarı sökülmüş bazen bir evin çinkoları kâmilten sökülmek istenirken bırakılmış. Sokaklarda iri iri fareler aç ve mütereddit dolaşiyor. Koyu nefti dingilleri havaya dikilmiş cephane arabaları yolları kapıyor.”⁴⁷²

Ahmet Refik’in izlenimleri ve kente dair tasvirleri bunlarla sınırlı değildir. Mezarlıkların üzerine yapılan tiyatrolar, çarşısının sessiz ve ıssız oluşu, mağazaların boşluğu, kasaların süngüleri ile parçalanmışlığı sokaklar için göze çarpan önemli detaylardır.⁴⁷³ Açlık ve çıplaklık had safhaya ulaşmak üzeredir. Duruma acilen müdahale edilmesi elzemdir. Zira geri dönen muhacirlerin sayısı arttıkça yiyecek, içecek ve giyecek stoku tükenmekte, kıtlık şehrin her noktasında farklı düzeyde algılanır olmuştu. Ahali, sırğan⁴⁷⁴ ve emsali otlara az miktarda mısır unu katmak suretiyle elde edilen ekmeklerle yaşama tutunmaya çalışmıştır.⁴⁷⁵ Halk lisanında domuzağırşağı denilen ve toprak altından çıkarılan acı ve zehirleyici patates gibi yerden devşirip yiyenler, bununla ekmek yapanlar pek fazla idi ve bu maddeyi yiyenler bedeni kabiliyetlerine göre ölmekte idi.⁴⁷⁶ Şehrin mezarlarında, kale ve cami duvarlarının diplerinde yetişen otlar insanların bir günlük

⁴⁷¹ Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında – Hatıralar ve Tahassürler**, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1919, s.8.

⁴⁷² Ahmet Refik, **a.g.e.**, s.8 – 9

⁴⁷³ Ahmet Refik, **a.g.e.**, s.10.

⁴⁷⁴ Sırğan: Doğu Karadeniz’in muhtelif yerlerinde ve özellikle Trabzon’da yenilen ve ısrırgan otundan elde edilen bir yöresel yemeğin adıdır. Trabzon halkı tarafından “sırğan” olarak bilinmektedir.

⁴⁷⁵ Lermioğlu, **a.g.e.**, s.327.

⁴⁷⁶ Lermioğlu, **a.g.e.**, s.327.

öğünüdür.⁴⁷⁷ Açlığın önlenemez boyutları çiftçinin dahi ekin ekmesine engel olacak düzeye gelmiştir.

Manzaranın dehşeti çok ciddi boyutlara ulaşırsa da muhacirlerin yurtlarına dönmesiyle en azından kent nüfusu artmıştır. Bu artış kısa vadede sorunların çözümüne yardımcı olmasa da uzun vadede kentin normalleşmesine katkısı olacak en büyük etkidir. Evlerin dolması, ekinlerin ekilmesi, sokak ve caddelerde ki pisliğin kaldırılması için nüfusa ihtiyaç vardır. Aynı şekilde iâşe ve güvenliğin tesis edilmesi de nüfusa, dolayısıyla işgücüne ihtiyaç mühimdir. Nüfusun şehri doldurması öte taraftan yeni sorunların gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Giyecek, yiyecek, içecek kıtlığı halledilmemişken birde salgın hastalıklar iyeden iyiye yayılır hale gelmiş ve acil müdahale kaçınılmaz olmuştur.

3.7. Hükümet'in Trabzon'a Yaptığı Yardımlar

Tarakçıoğlu, yurtlarına dönen muhacirleri şu şekilde sınıflandırmaktadır:

1. *Ordu ilçesinde geçici olarak çalışan hükümet memurları*
2. *Sığındığı yerlerde dülgerlik, marangozluk, ayakkabıcılık gibi elindeki sanatı ile geçinenler ve ticarethane kurup alışverişle para kazanmış olanlar*
3. *Aile başkanları cephelerde savaşan, kendilerine ekmek getirenleri bulunmayan korunmaya muhtaç şehir ve kasabalılar*
4. *Memleketinde toprağını ekip biçerek, hayvanlarını yetiştirerek geçinmekte olanlar⁴⁷⁸*

Tarakçıoğlu'nun dikkat çektiği husus, hükümetin yapacağı yardımların sahiplerine ulaştırılmasında yerel otoritelerin de göz önünde bulunduracağı kriterlerdi. A maddesine içine alan muhacirler iyi veya kötü olsun devlet koruması altında olanlar idi. Bu grup darlık çektiyse de aç kalmamışlardı.⁴⁷⁹ B grubu açlık çekmediği gibi bir miktarda para kazanmasını bilmiştir. C ve D sınıfına mensup olan muhacirlerde savaşın, işgalin,

⁴⁷⁷ Ahmet Refik, **a.g.e.**, s.11.

⁴⁷⁸ Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s.25.

⁴⁷⁹ Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s.25.

muhacirliğin getirdiği her türlü yıkımını en derinden hissedenlerdir. Vatan savunması ve cephenin ihtiyacını giderenlerde bu sınıfa mensuptur.

Geri dönen muhacirlerin ilk karşılaştığı barınma sorunuydu. Muhacirliğe gitmeyen ahalinin destekleri ile çevre ormanlardan tedarik edilen ağaçlar ihtiyacın bir kısmını karşılamıştır. Yetmeyen durumlarda taşlar ile takviye yapılan evler güvenli hale getirilmeye çalışıldı. Kendi yerleşim meskenleri bulursa özellikle kent merkezi savaşın şiddetinden tahrip olmuştur. Merkezden uzakta, köylerde yaşayanlar ile mezrada konaklayanlar bu yıkımın etkisinden görece uzak olmalarının avantajını işgalden sonra yaşamışlardı. Kendi evlerine ve topraklarına işgal uğramamıştır. Bu yüzden sahil kenarlarında konaklayanlardan mezralarda yaşayanlar daha şanslıdır. Kendi işelerini olanakları doğrultusunda temin edebilmişlerdi.

Barınak sorunu haricinde yiyecek ve içecek sorunu çözüme kavuşturulması icap eden öncelikli bir konudur. Bölgede üretimin fındık temelli olması buğday ve arpa üretimine yeterli ekilebilir toprak azlığına neden olmakta, ambar ve depolarda bolca fındık beklemektedir. Bu noktada buğday ve arpanın dışarıdan gelmesi beklenecektir. 1919 yılı başlarında 15 bin kilo arpa, 45 bin kilo buğday gönderilmiş, vilayetin iaşesi için de 160 bin lira nakdi yardım gönderilmiştir.⁴⁸⁰ Hükümetin iaşe yardımları⁴⁸¹ Balıkesir, Ankara, Manisa, Adana illerinden temin edilmekte, hükümet bu süreci teşvik etmiştir.⁴⁸² Tarım mevsiminin geçmemesi içinde 70 bin kg mısır tohumluğu dağıtılmış ve bu tohumluk nüfus başına 3 – 4 kg arasındadır.⁴⁸³ Dahası tarım ve ekicilik sürecinin boş geçirilmesini istemeyen hükümet gerekli tarım araç – gerecinin dağıtımını istemiştir. Dönen muhacir sayısı ihtiyacında artmasına neden olmakta, bu doğrultuda İstanbul'dan Ankara vapuruyla 600 ton zahire, Bartın'dan 400 ton zahire Trabzon'a gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır.⁴⁸⁴ Yapılan zahire destekleri zamanında ulaştırılması elzemdir. Zira tarım mevsiminin sonuna yaklaşılmakta, ekim yapılamazsa gelecek yıl tekrardan bir kıtlıkla karşılaşılma ihtimali vardı ve mevcut yardımlar stokları tükenmek üzeredir.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ Özel, **a.g.e.**, s.21; Bandırma'dan Trabzon'a Birketi Hayr gemisiyle gönderilen tohumluğun ücretinin ödendiği konuya ait verilebilecek örnekler arasındadır. Bkz. **BCA**, 272.0.0.74/68.40.9.

⁴⁸¹ Örnekler için bkz. **BCA**, 272.0.0.74/69.49.1.

⁴⁸² Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s.26.

⁴⁸³ Aksoy, **a.g.t.**, s.55.

⁴⁸⁴ Aksoy, **a.g.t.**, s.55.

⁴⁸⁵ **BOA, DH. İ. UM.** 20-17/12-28.

Halka yapılan yiyecek – içecek yardımı yapan kuruluşlar arasında Trabzon Kızılay'ı vardı. Fakir halka tekerli kazanlarda mısır çorbası pişiren kuruluş kazanların birini Meydan Parkı'na, diğerini de Tabakhane Camii yakınına yerleştirmiştir.⁴⁸⁶

Sağlam olarak bırakılıp gidilen okullar yurda tekrar dönüldüğünde kapısız, çerçevesiz, bölme duvarları yıkılmış, bazılarının duvarları sökülmüş, yarı harap halde bulunmuştur. Muhacir olarak dönen halk çocuklarının okutulmasında ısrarcı olmuştur. Zaten iki – üç yıldır okulsuz olan çocuklar eğitimden - öğretimden uzak kalmıştır. Her türlü eğitim gereci Ruslar tarafından tahrip edilmiş, sıralar ve masalar Rus ordu mensuplarının keyfine tahsis edilerek kurulan sinemalarda kullanılmıştır. Kurulan bir komisyonla eğitim için gerekli olan araç – gereç tedarik edilmeye başlandı. Değirmendere bölgesinde daha evvelden bahsedildiği üzere yığınlar halinde dizilen ve iskele olarak kullanılan kalaslar şimdi eğitim için kullanılmıştır. Ele geçirilen tahta ve kalaslar Trabzon merkezi ve köylerinin ihtiyacı doğrultusunda kullanılmıştır.

Kıtlığın, gıda stokunun tükenmesi ve takviyenin yetersiz kalması muhacirlikten dönen ahalinin yeterli beslenememesine neden olmuştur. Bu durumda salgın hastalıklara davetiye çıkartan bir durumdur. Kentin sterilize edilmeyen evleri, sokakları, caddeleri ve meydanları hastalıkları barındıran koşulları hazırladı. Öte taraftan muhacirlerin hastalığını yetersiz beslenmeye bağlamak iskân noktalarında hasta olduklarını ve salgınlara yakalandıkları gerçeğini gölgeleyecektir. Çarşamba, Bafra, Samsun taraflarında ki ikliminde kurbanı olan muhacirler aynı hastalıkları beraberinde Trabzon'a taşımışlardı. Gelen muhacirlerin hepsi sıtmalı, dalakları kabarmış haldedir.. Veba, frengi, İspanyol nezlesi gibi türlerde sadece hastalıkların çeşitlenmesini, ölen kişi sayısı artırmıştır. Lermioğlu'na göre salgınlar, muhacirlerin üçte birinin ölümüne sebep olmuştur.⁴⁸⁷ Ölümlerin önlenmesi için Kızılay önderliğinde hastaneler kurulması kararlaştırıldı. Trabzon'un ileri gelenleri de bu çalışmaya yardımcı oldular. Ahmet Refik'in diyalog kurduğu bir Trabzonlunun hastalık bahsinde söyledikleri ilginçtir. Ahaliye, Trabzon'da veba hastalığı var mıdır? şeklinde soru yöneltmiş, *“onu doktorlar bilir, bizim alametimiz serçe kuşudur, serçe kuşu olursa hastalık yoktur. Şimdi çok şükür*

⁴⁸⁶ Tarakçıoğlu, a.g.e., s.26.

⁴⁸⁷ Lermioğlu, a.g.e., s.327.

serçe var, hastalık yoktur” demiştir.⁴⁸⁸ Örneğin düşündürücü olan yanı şudur ki; halk hastalıklar hakkında yeterli bilgiye sahip değildir ve ilkel yöntemler vasıtasıyla var olduğuna ya da olmadığına karar verilmekteydi. Halkın bakış açısı hastalıkların giderilmesinde uzman yardımını ve müdahalesini görüldüğü gibi şart koşturmaktadır.

Hükümetin girişimlerine destek vermek amacıyla kentte kurulan bir heyet 10 Mayıs 1919’da bir toplantı yapılmış, kalkınma planı hazırlanmıştır. Planın uygulaması sahası hükümetin icraatları ile örtüşmekte iken heyetin öncelik verdiği konular şehrin imarı ve ekonominin yeniden tesisiydi. İşgal öncesi ekonomik, sosyal ve kültürel hayata dönüş amaçlanmaktaydı. Bahsi geçen maddeler şunlardır:

1. *Şehrin sıhhi durumunun ıslahı*
2. *Eğitimin yaygınlaştırılması ve yükseltilmesi*
3. *Suyollarının inşası*
4. *Harap ve yıkılmış yapıların imarı*
5. *Şehrin elektrikle aydınlatılması*
6. *Gerekli yerlere rıhtım inşası*
7. *Ticaretin geliştirilmesi*⁴⁸⁹

3.8. Rus İşgali ve Muhacirliğin Trabzon’daki Etkileri

3.8.1. Rus İşgali ve Muhacirliğin Trabzon’daki Ekonomik Etkileri

Trabzon’un ekonomik tasvirini 1913 yılında yapan Abdülvahap Bey’e göre; birkaç seneden beri bazı ufak fabrikalar teessüs edilmişse de istihsalatları ihtiyacı mahalliyeyi idame edememektedir.⁴⁹⁰ Dahası kuyumculuk eski ağırlığını hissettiremeye devam etmekte, bakırcılık, mahalli ihtiyacı karşılayacak düzeyde, marangozluk da fevkalade ilerlemiş şekilde devam ettirilmekteydi. Dokumacılık ise eskiden beri var olan ve hala eski önem ve dikkat ile sürdürülmüştür. Debbahçılık mevcut iken saraçlık

⁴⁸⁸ Ahmet Refik, **a.g.e.**, 12.

⁴⁸⁹ Aksoy, **a.g.t.**, s.52.

⁴⁹⁰ Abdülvahap Hayri, **a.g.e.**, s.64 – 65.

önemini kaybetmiştir. Demircilik ile taşçılık bir grup esnaf tarafından sürdürülse de kent ekonomisinde ağırlığı yoktur. Yine aynı müellifin söylediğine göre hayvancılık için şartlar elverişlidir. Balıkçılık son derece fazla yapılmaktaydı. Ziraatçılık ise Trabzon topraklarına uygun yetiştiricilik değilse de kıymeti ölçüsünde yapılmıştır. Bakliyat, tütün, meyvecilik, fındık üreticiliği tıpkı diğer tarım ve ziraat ürünleri gibi ihtiyaç ve olanaklar doğrultusunda üretilmiştir.

İl ve Nahiye	Buğday	Arpa	Çavdar	Mısır	Pirinç	Yulaf
Trabzon	34.000	4.000	1.750	142.000	—	—
Akçaabat	12.000	3.000	500	90.000	—	—
Sürmene	77.000	600	—	—	—	—
Vakfikebir	3.642	2.050	500	50.862	—	—
Görece	805	800	—	50.000	—	—
Tirebolu	—	—	—	60.000	3.000	—
Of	—	13.692	—	200.000	—	—
Giresun	2.000	1.500	—	70.000	500	—
Ordu	14.000	30.000	2.000	500.000	—	12.000
Rize	2.500	2.100	—	121.200	—	—
Atina(Pazar)	250	2.500	—	116.650	4.000	—
Hopa	—	—	—	40.200	320	—
Gümüşhane	60.000	20.000	50.000	500	—	—
Torul	25.000	12.500	6.250	25.000	—	—
Şiran	45.000	30.000	10.000	20.000	—	—
Kelkit	150.000	170.000	30.000	1.000	—	—
TOPLAM	426.197	292.742	98.000	1.487.212	7.820	12.000

Tablo 26: 1913 Yılı Trabzon Vilayetinde Dönümü İtibariyle Ekilen Arazi⁴⁹¹

1914 yılına ait tarım istatistiklerine göre, Trabzon'da tahıl ekilen alan 983.803 dönümdür.⁴⁹² Abdülvahap Bey'e göre; Trabzon sancağı 1.378.521, Gümüşhane sancağı 668.100 ve Lazistan sancağı 290.000 bin dönüm ekili alandan hububat elde edilmiştir. Üç sancaktan elde edilen toplam dönüm 2. 336.621 idi. 1914 yılındaki tarım istatistiklerinde ise rakam oldukça düşüktür. Bunun sebebi de söz konusu istatistiklerin Trabzon, Ordu, Akçaabat, Of, Tirebolu, Sürmene, Giresun, Görece, Maçka ve Vakfikebir nahiyeleri göz önünde bulundurularak hazırlanmasına bağlanabilir. Oysaki Abdülvahap Bey, adı geçen nahiyelerden başka Rize, Atina, Hopa, Gümüşhane, Torul, Şiran ve Kelkit nahiyelerini dikkate alarak verileri hazırlamıştır. Ayrıca 1914 istatistikleri Rize ve Gümüşhane

⁴⁹¹ Abdülvahap Hayri, a.g.e., s.72 – 73.

⁴⁹² Tefvik Güran, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri – 1909, 1913 ve 1914**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, C. 3, Ankara, 1997, s.160.

sancakları Trabzon sancağından bağımsız hesaplanmıştır. Her üç sancakta bir araya getirildiğinde dönüm bazlı ekili tahıl alanı 2.149.920'a çıkmakta⁴⁹³ ve böylece Abdülvahap Bey'in zikrettiği dönüm miktarına yakın bir sayıya ulaşılmaktadır. Vilayette yetişen beyaz fasulyenin 1910 senesindeki mahsulatı 4.325.200 kilogramı değerinde olduğunu ifade Abdülvahap Bey, 2.748.200 kilogramını Fransa'ya, 401.200 kilogramını Amerika'ya, 340.000 kilogramını İspanya'ya, 50.000 kilogramını İtalya'ya, 14.000 kilogramı Hollanda'ya, 55.000 kilogramı Yunanistan'a ve kalan miktarı da İstanbul'a ihraç edilmiştir. 1911 yılındaki üretim bir önceki yıla oranla %50 daha fazla olmuştur ve mevcut üretimin %70'ini Amerika'ya, %20'sini Fransa'ya, geri kalan %10'luk dilimi ülke içine dağıtılmıştır. Meyve yetiştiriciliği kestane, erik, ceviz, elma, armut, portakal, limon, incir, kiraz, vişne, şeftali, nar, zeytin, dut yetiştirilmektedir.⁴⁹⁴

Sancakta 13.386 arı, 610.000 kümes hayvanı âdetine karşılık 16.580 yumurta üretimi elde edilmekte iken yumurtanın değeri 1.658 kuruştur.⁴⁹⁵ Üretim fazlasının önemli bir miktarı önce Fransa'ya sonra da İspanya'ya ihraç edilmiştir.⁴⁹⁶ 148.007 büyükbaş, 473.013 küçükbaş hayvanın bulunduğu vilayette hayvancılığın önemi fazla idi.⁴⁹⁷ 240.460.140 kıyye süt, 620, 693 kıyye peynir, 1.017.603 kıyye tereyağı, 292.800 kıyye yün, 65.500 kıyye keçi kılı, 1.504 kıyye tiftik, 134.203 adet keçi ve koyun derisi, 24.392 adet sığır derisi hayvancılık sektörü ve yan sanayisinden elde edilen mahsulattı.⁴⁹⁸

Savaş öncesinde görüleceği üzere kent geçmişinde olduğu gibi hem üretim hem de fazla ürünü ihraç dengesi devam etmiştir. Çok fazla olmasa da 1877 – 1878 savaşından sonra kentin ekonomik görüntüsü normalleşme eğilimi gösterdiği gibi Osmanlı ekonomisine beklenen katkıyı yapmıştır. Vedat Eldem, Birinci Dünya Savaşı arifesinde imparatorluğun içinde bulunduğu iktisadi şartları iyimser bakış açısıyla şöyle özetlemektedir:

⁴⁹³ Güran, **a.g.e.**, s.159 – 160.

⁴⁹⁴ Abdülvahap Hayri, **a.g.e.**, s.74 - 75.

⁴⁹⁵ Güran, **a.g.e.**, s.215 – 217.

⁴⁹⁶ Abdülvahap Hayri, **a.g.e.**, s.68.

⁴⁹⁷ Güran, **a.g.e.**, s.219.

⁴⁹⁸ Abdülvahap Hayri, **a.g.e.**, s.67.

“Birinci dünya harbinden evvel Osmanlı İmparatorluğu, balkanlar dâhil, Ortadoğu ölçülerine göre, refah seviyesi ortanın üzerinde sayılabilecek bir memleketti. Hayat nispeten ucuz olduğu halde, maaş ve ücretler maaş ve ücretler komşu memleketlere nazaran daha yüksekti. Orta halli bir memur, aylık maaş ile bilfarz 100 kg et satın alabilirdi ki, bugün bunun ancak nısfını alacak kudrettedir.”⁴⁹⁹

Ancak savaş dönemlerinde özellikle de 1915 yılı mahsulü Osmanlı ülkesinde ciddi düşüş göstermiştir. Stokların elverişsiz kullanılması neticesinde iâşe dengesi bozulmuş, %30'luk gerileme iktisadi darlığın artmasına ve buğday ithaline neden olmuştur.⁵⁰⁰ Osmanlı Devleti savaşa katıldığı andan itibaren bahsi geçtiği üzere mevcut stoklarını savaşın açtığı tahribatı gidermek üzere kullanmıştır. Erkek nüfusun silahaltına alınması, ilkel metotlarla yapılan tarımı işlemez hale getirmiştir. Öte taraftan Trabzon gibi işgale uğramış kentlerin artık Osmanlı iâşesine ne doğrudan ne de dolaylı bir katkısı söz konusu olamazdı. Savaş öncesi parametreler olumlu ve iyimser yorum yapmayı mümkün kılacak kanıtları barındırsa da savaş anı ve sonraki birkaç yıl iyimser betimlemeyi güç hale getirmiştir. Zira ülkenin denizden ablukaya alınması, demiryolu dış hatlarının düşman ülkelerden geçmesi, savaş nedeniyle ülkelerin ihraç edecekleri besin maddelerini stok etmeleri Osmanlı dış ticaret etkilerini büyük ölçüde etkiledi ve günlük tüketim maddeleri karaborsaya düştü.⁵⁰¹ Bu durumun çetrefilli hale gelmesine sebep olacak bir diğer etkende ülkenin muhtelif devletlerce işgaline başlanmasıydı. Sonuçta Milli Mücadele'ye kadar ülke sükûnete kavuşmamış, erkekler cephede, kadınlarda cephe gerisinde ordunun ikmal ve sevkini yapmakla meşguldü. Böylesi bir ortamda üretim olanakları ya tamamen ortadan kalkacak ya da çok sınırlı şekilde ülke ihtiyaçları için harcanacaktı.

Söz konusu şartlar işgal dönemi ve sonrası için Trabzon'da sıklıkla görülmekte ve müdahale edilmesi güç bir evreye doğru sürüklenmektedir. Lermioğlu seferberlik ilanıyla ticari faaliyetlerin bittiğini, ziraat işleri çalışkan köy kadınlarına ve köyün ihtiyarlarına kaldı demektedir. Her evde kiler olmasına rağmen bazı ürünlerin tedarikine mecbur olmaları halkın harap olmasına fazlasıyla yetecektir. Bu hususa dair bir misal veren müellif, *“savaş ordumuzun muzafferiyeti ile sonuçlansa da üretimin olmaması ve*

⁴⁹⁹ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970, s.41.

⁵⁰⁰ Vedat Eldem, **Hap ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, 1994, s.34 – 43.

⁵⁰¹ Zafer Toprak, *“Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası”*, **OTDÜ Gelişme Dergisi**, 1979 – 1980, s.208.

kıtlıktan dolayı tıpkı Hz. Âdem ve Havva gibi çırılçıplak kalacaktık” benzetmesini yapmaktadır. Ayrıca seferberlik günlerinde kentte görülen mamul ürün fiyatı da kendisine göre şöyledir.⁵⁰²

Nevi (Tür)	Kara kıyye	Kuruş
Mısır	1	0
Gazyağı	1	2
Şeker	1	3
En iyi pirinç	1	3
Tuz	1	0
Kibrit	1	0
Sabun	1	7
Limon	1	0
Tereyağı	1	12
En iyi buğday unu	1	2
Bir çift iskarpin	—	60
Bir çift erkek kostümü	—	110 – 160

Tablo 27: Trabzon’da Ürün Fiyatları – Kuruş Cinsinden

Müellife göre bu fiyatlar seferberlik dönemlerinde normaldi. Altın ile mevcut evrakı nakdiye arasında fark olmadığından dolayı alım gücünü etkileyecek seviyede olmayan fiyatların ilk zamanlarda normal seyirde olduğunu kendisinden öğrenmekteyiz. Buradaki asıl sorun ürün stokunun yetersizliği idi. Ürünün azalması fiyatlarda şok etkisi yapacak ve mevcut olan alım gücü fiyat enflasyonu ile ortadan kalkacaktır. Bu durumun ispatını gösteren fiyatlar şöyledir.⁵⁰³

Her iki fiyat tablosu arasında gözle görülür bir fark bulunmaktadır. İlk tabloya göre, ikinci tabloda hemen her ürünün fiyatında artış yaşanmıştır. 3 kuruşa satılan şeker 30 kuruş olmuş, 2 kuruş olan gazyağı 22 kuruş, 3 kuruş olan pirinç 5 kuruş, 7 kuruş olan sabun 25 kuruş düzeyine çıkmış ve bazı ürünlerde 3 kat fiyat artışı olmuştur. Katır cinsinden hayvanların orduya tahsis edilmesi ile karadan mal taşımacılığının bitmesi, erkeklerin silahaltına alınması sonucu ekim – dikim dengesindeki bozukluk, Trabzon limanında görev yapan küçük yelkenlilerin Ruslar tarafından işlevsiz hale getirilmesi ile deniz ulaşımının pasifize edilmesi gibi gelişmeler kısacası hayat pahalılığı olarak

⁵⁰² Lermioğlu, a.g.e., s.188.

⁵⁰³ Lermioğlu, a.g.e., s.209.

değerlendirilebilirdi. Kentin ürün tüketimi bu olumsuzluklar neticesinde farklı kentlerden tedarik edilemez durumda idi. Lermioğlu, kahvehanelerde çay nadiren veriliyordu, “*bir bardak çayı 30 para, bir fincan kahveyi 20 paraya fırladı*” diyerek olabilecek tahmin eder gibiydi.⁵⁰⁴

1915 yılının son aylarında Trabzon halkı fiyatların iyice tavan yaptığına tanık olacaktır. Tekâlif-i Harbiye'nin kararlılıkla uygulanması halkın elinde, avucunda olan malın ve mülkün orduya sarf edilmesi ile birlikte pahalılık yaşam standartlarını düşürecek düzeye erişmiştir.

Fiyatların bu derece yükselmesi kent sakinleri için hicretin habercisi olmuştur. Şehrin iâşe ve temin zincirinde yaşanan dengesizlik ordunun ve halkın direnme gücünü düşürmüştür. Bölgede en çok yetiştirilen ürünlerden birisi olan fındığın fiyatı düşmüş ve satılamaz halde ambarlarda çürümeye terkedilmiştir. Ürün takviyesi alamayan ve eldeki ürünleri satıp nakde çeviremeyen halk için temel ihtiyaçları temin edebilmek güç bir hal almıştır. Tedarik zincirindeki bürokrasiyi aşanlar nispeten kendilerini şanslı saymaktadır. Kış ayları olması bakımından toprakların ekilmesi ve ürün alınması da imkânsızdır.

Bu şartlar altında 1916'nın ilk yarısında Ruslara teslim olan kentin hali içler acısıdır. İşgal kumandanı Mintslov kentin ekonomik durumunu şöyle betimler.⁵⁰⁵ “*Neticede her yerde bahalılık var. Bizim komşu Pulathane'yi misal vereyim: denilebilir ki orada açlık vardır. Un, tuz, yoktur. Tuz olmadığından ekmek pişiren fırıncılar hamuru deniz suyunda yoğuruyorlardı.*” 25 Haziran'da kentin iktisadi şartları bu şekilde iken aradan geçen dört gün zarfında durumun düzelme belirtisi göstermeksizin kötüleştiğini şu satırlardan öğrenmekteyiz: “*Denilebilir ki burada para önemsiz bir şeydi. Ne at, ne eğer yoktu, herhangi bir paraya bunları almak olası değildi.*”⁵⁰⁶ Paranın olduğu fakat karşılığında satın alınacak eşya ve ürün olmayışı işgal ile gelen Ruslarında temel problemi olmuştur. Komutan Shvarch, Rus askeri yetkililere işlerine yarayacak her türden eşyanın temin edilmesi emrini vermiş, karşılığını para cinsinden nakit ile ödeme sözü vermesine rağmen paranın geçmediği toprakları işgal ettiklerini farketmişlerdi. Limanın işlemez

⁵⁰⁴ Lermioğlu, a.g.e., s.209.

⁵⁰⁵ Mintslov, a.g.e., s.37.

⁵⁰⁶ Mintslov, a.g.e., s.39.

halde olması Rus iâşesini de işlevsiz kılmıştır. İşgal öncesinde Trabzon ahalisinin çektiği darlığı şimdi onlar çekmekte, çözüm için birilerinin meseleye el atmasını beklemekteydiler.

İşgalin ilk günlerinde kentte yaşanan yağma ve talan ise Rusların yaşadığı darlığın bir başka boyutudur. Tarlaya ektiği mahsulünü toplamadan hicret edenlerin arkalarında bıraktıkları Ermeni ve Rumlar tarafından alıkonmuştur. Ruslar dahi ekonomik darboğaz yaşarken kentte hâkim konumda bulunan Rumların iktisadi ahvali Rusları dahi kıskandıracak vaziyette idi. Mintslov anılarında Gümüşhane'nin dahi açlıktan ve kıtlıktan kırıldığını, bir somun ekmek ümidiyle Trabzon kapılarına dayandıklarını şahit olmuştur.⁵⁰⁷ Rize'nin durumu da Trabzon ve Gümüşhane'den farksızdır. Rusların limana yığın ettiği ürünlerinde yetersiz koruma yüzünden talan edildiği, azıkların açlığın pençesinde yaşayan halk tarafından ortadan kaldırılması kentin ve Rusların içinde bulunduğu çaresizliğe iyi bir örnek teşkil eder. Hastalık, gıda yetersizliği, ekilebilir alanın kullanıma kapalı halde beklemesi, açlık, asayişsizlik gibi birçok sebep kent ekonomisine olumsuz yansımıştır.

Bilindiği üzere Osmanlı tarımı toprağa dayanmaktaydı. Seferberlik ilanı ile çalışan erkek kesimin askere gitmesi, ulaşımın azlığı, işlenemeyen toprakların genişlemesi ve işgal bölgelerindeki ahalinin muhacir oluşu Osmanlı mali sistemini işlemez hale getirmiştir. Binlerce insanın tarlasından, bağından ve bahçesinden kopuşu üretimin yetersiz kalması ile sonuçlanmış ve bu minvalde tespit ettiğimiz üzere yiyecek stoklarının tükenmesine müteakip fiyatlarda gözle görülebilir bir artış yaşanmıştır. Yukarıda zikredilen fiyatlar muhacir olan ve üretim sürecinden koparılanlar ile yakından alakalıdır. Bu süreç şöyle özetlenebilir;

İlk olarak muhacirliğe katılan halkın toprakları ekilemez hale gelmiştir. Ekilen topraklarda mahsul alınmadan kaderine terk edilmiştir. Üretimin düşmesi başta kıtlığa ardından da ülke gelirlerin ciddi oranda düşmesi ile sonuçlandı. Zira devlet gelirlerinin %25 – 30'unu Türk köylüsünden topladığı vergiler oluşturuyordu.⁵⁰⁸ Vergi ödeyen

⁵⁰⁷ Mintslov, **a.g.e.**, s.103.

⁵⁰⁸ İpek, **İmparatorluktan...** s.161.

muhacirler artık toprağından ayrı bir şekilde tamamen tüketici durumuna gelmiştir.⁵⁰⁹ Muhacirlerin tüketici olmasını devlet nazarında ki mali görüntüsü şöyle idi; 1914 – 1915 mali yılında bütçe gelirleri 36.004.213 lira olarak tahmin edilirken, bu rakam 1915 – 1916'da %17, 1916 – 1917'de %23, 1917 – 1918'de ise %12 nispeten azalmıştı.⁵¹⁰ Gelirlerin azalması giderlerin paralel oranda artmasına neden olmaktaydı. 1914 yılındaki bütçe açığı tahminen 1 milyon lirayken, 1917 – 1918 mali yılında bu rakam 28.599.697 liraya yükseldi.⁵¹¹

Mali bütçede yaşanan cari açıkların büyük çoğunluğu muhacirlerden kaynaklıydı denilebilir. Öncelikle üretici vasıflarını kaybedip ardından tüketici olarak devletten gelecek yardımlara muhtaç olmuşlardı. Bu durumun en ciddi kanıtı olarak ürün fiyatları gösterilebilir. Stokların tükenmesi, yiyecek ve gıda maddelerinde yaşanan azalma mevcut ürünlerin fiyatlarında fahiş artışlara sebep olmuş, bazı ürünler kara borsadan tedarik edilir olmuştu. Bunlara ek olarak, devlet muhacirlerin her türlü eksiğini tamamlamak için Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur.⁵¹² Müdüriyet muhacirin masrafını devlet bütçesinden kendisine tahsil edilen kaynak ile karşılarken görevli memurların giderleri yine bu bütçeye dâhildir. 1332 yılı mali bütçesinden göçmen idaresine tahsis edilmek üzere 15.798.000 kuruş ayrılmış, yetmeyince 210 milyon kuruşa yükseltilmiş ve 1333 – 1334 yılı bütçeleri de son miktar göz önünde bulundurularak 205.700.400 kuruş olarak belirlenmiştir.⁵¹³

Kentin Rus işgalinden kurtarıldığı sıralarda dahi fiyatların anormal derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir. 24 Ağustos 1918 tarihinde ürün fiyatları şöyledir: Mısırın kilosu 40 – 42 kuruş, pirincin 120, şeker 240, soğan 10, koyun eti 60 – 70, sığır eti 40 – 50, patates 22, birinci ekmek 60, ikinci ekmek 50, mısır ekmeği 30, fındık 25 ve fındıkyacağı 120 kuruş idi.⁵¹⁴ Ürünlerin fiyatı kuruş üzerinden ve ağırlıkları kilo üzerinden

⁵⁰⁹ Aksoy, **a.g.t.**, s.60.

⁵¹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt: 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s.41.

⁵¹¹ İpek, **İmparatorluktan...** s.161.

⁵¹² Aksoy, **a.g.e.**, s.60.

⁵¹³ İpek, **İmparatorluktan...** s.161.

⁵¹⁴ Tarakçıoğlu, **a.g.e.**, s.26.

hesaplanmıştır. Tarakçıoğlu, fiyatların alım gücünü ve fiyatların değeri hakkında ki değerdendirmeleri şöyledir:

“Bu fiyatlar bugünkü fiyatlara oranla düşük görölmektedir, ancak o sıralarda ikibuçuk kâğıt liranın bir altın ettiğini bilerek hesap edilirse bu fiyatların hiçte ucuz olmadıkları meydana çıkmış olur. Kaldı ki, şehir ve köyler kalabalıklaşınca hazır yemekte olan halk elde bulunan yiyecekleri tüketmiş, o zaman fiyatlar yükselmiştir.”⁵¹⁵

Fiyatlar hakkında müellifin izlenimleri pahalılığın devam ettiği gün yüzüne çıkarmıştır. Trabzon’da işgal öncesi ve sonrası dönemlerde göçlerin etkisini ekonomik anlamda her sahada hissedebilmek mümkündür. Öncelikle Trabzon muhacirleri ekinlerin ekilme ile hasat dönemi arasında topraklarını terk etmişlerdi. Evlerinde sakladıkları kiler tarzı depoları muhacirlik sürecinde ekinler gibi geride bırakılmıştır. Zaten işgal akabinde yaşanan yağma ve talandan depo ve kilerinde nasibini aldığıni söylemek mümkündür. Boşalan kentte ekonomik uğraş ve üretim adına ciddi bir etkinlikten bahsetmek güçtür. Kentte kalan Rum ve az bir kısım Ermeni’nin ticari temaslarından hariçte faaliyet yoktur ve onların uğraşlarını üretim olarak saymak mümkün değildir. Daha çok mevcut ürün fiyatlarını belirleme ve karaborsadan ürün satışı bahsi geçen cemaatlerin temel uğraşı olmuştur.

Trabzon’un iki yıla yakın süren işgal ve göç evreleri sağlam duran kaynakların işlenmesini güçleştirmektedir. Yeterli nüfusun bulunmadığı kentte iş gücü açığı bulunmakta ve Ruslar tarafından alınan önlemlere rağmen üstesinden gelinemeyen bir sorun şeklinde durmaktadır. Bu sürecin devamı kıtlıktı ve nihai kertede bölgeyi etkisi altına almıştır. Trabzon ve Gümüşhane arasında baş gösteren bu kıtlığın bir sebebi işgal ve göç iken bir diğer sebebi de üretimin yapılmamasıydı. Birbirine bağlantılı olan sebepler en çokta işgal sonrası Trabzon ahalisini etkileyecektir.

İki yıllık süreçte metruk ve harabe kalan kent gelen muhacirlerin ekonomik bakımdan taşıyamayacak durumda idi. Nisan 1916’da ayrılan muhacirler Şubat 1918’de Trabzon’a geri dönmüşlerdi. Yaşamlarını karşılayacak temel ihtiyaç ürünlerini tedarik edecek güçleri yoktur. Öte taraftan ekin mevsiminin de geride kalması durumu çetrefilli hale getirmekten başka bir işe yaramıyordu. Zaten imkânları olsa da tarlayı sürececek

⁵¹⁵ Tarakçıoğlu, a.g.e., s.26.

hayvan, bel ve tohum gibi araç – gereçten yoksundular. Hastalıkla pençelesen muhacirlerin ekim – dikim gücünden yoksun olmaları da ziraat yapmalarına engeldir. Muhacirliğe katılmayan ahali bir yandan açlıkla bir yandan hastalıkla uğraşmak zorunda kalmıştır. Görüldüğü üzere, Trabzon muhacirleri ziraat araç – gereç olanağına sahip olsa da manevi ruh hali ve fiziksel zindelikleri üretim yapmalarına engeldir.

Barınma imkânlarını Ruslar ile kaçan Rumların taşınmazlarından karşılayan muhacirler devletten ve kuruluşlarından gelecek her türlü yardıma muhtaç durumda idi. Erol Kaya'ya göre, işgal sonrası memleketlerine dönen muhacirlerin hali perişandı ve vilayet dâhilinde 17.250 hane ve dükkân harap edilmiş ve tamire muhtaç halde beklemektedir.⁵¹⁶ 1918 senesinde Akçaabat kazasındaki halkın bütün mal varlığının tahrip olmasına karşılık Ziraat Bankası'ndan yardım talebinde bulunulmuştur.⁵¹⁷ Devlet ekonomisine doğrudan ya da dolaylı katkı yapmalarına imkân yoktu. Ürün fiyatlarında yaşanan artış Trabzon ekonomisinin içinde bulunduğu çıkmazı gözler önüne sermektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de hayat pahalılığının önemli oranda arttığını ifade eden Duyun-u Umumiye İdaresi, 1914 yılına oranla savaş sonrası geçinme indeksinin % 1.897 arttığını ifade etmiştir. 1914 yılı esas alındığında Türkiye genelinde 1922 yılında hayat pahalılığı % 1.256, 1923 yılında ise % 1.279 olarak tespit edilmiştir. Trabzon ise Türkiye genelinin biraz altında yer almıştır. 1923 yılından sonra ise hayat pahalılığı endeksi 1928 yılına kadar sürekli bir düşüş takip etmiştir.⁵¹⁸ Böylelikle muhacirlik günleri Trabzon ekonomisini durma noktasının da ötesine taşımıştır.⁵¹⁹ 1913 yılında artı ürünü ihraç eden, Trabzon – Erzurum şosesi ile 100 bin deve yükü ticaret yapan ahali işgal ve muhacirlik günlerinde yoksulluk ve sefaletten buldukları yeşilliği yer durumdadır. Trabzon müdüriyeti bölgeyi yeniden eski günlerine kavuşturmak için

⁵¹⁶ Erol Kaya, **I. Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1993, s.121.

⁵¹⁷ BOA, DH. İ. UM. 20-17/12-15; 1,2,3.

⁵¹⁸ Ahmet Seyyar, **Trabzon'un Sosyo – Ekonomik Gelişimi (1900 – 1950)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.124.

⁵¹⁹ 1914 – 1916 yılına ilişkin bilgi elde ettiğimiz Trabzon Şer'iyye Sicilinde Birinci Dünya Savaşı ve Rus ilerleyişine dair bir kalıntıya rastlanmamıştır. Yapılan incelemelerde kentte ekonomik, sosyo – kültürel ve ticari hayatın devam ettiğine dair bilgilere yer verilmiştir. Bkz. Abdurrahman Latifoğlu, **2110/296 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilinin Transkribi ve Değerlendirilmesi (H.1332 – 1334/M. 1914 – 1916)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2005.

devletten 2.806.910 liralık yardım talebinde bulunmuştur.⁵²⁰ 1913 yılında Akçaabat'ta yapımına karar verilen demir iskele projesi vardır.⁵²¹ Ancak savaş dolayısıyla iskelenin akıbetinden bile haber alınamamıştır. Üretim ve tesisleşme yok denecek kadar azdır. Birinci Dünya Savaşı öncesi açılmaya çalışılan mensucat fabrikası işgal ile yarım kalmıştır.⁵²² Fabrikanın işlediği varsayılrsa dahi muhacirliğin sebep olduğu işçi azlığından yine çalışamayacaktır. Aynı şekilde kentte muhacirlik öncesi işleyen demir fabrikaları muhacirlik sonrası atıl vaziyette kalmış veya kapatılmış, şeker ve tahin fabrikası da belirli aralıklar ile üretimine devam etmiştir.⁵²³ Yörede en çok yetiştirilen ürünler arasında yer alan fındık bile ihraç edilemez durumdadır. Zira limanın durumu da içler acısıydı. İşgal öncesinde takviye ve ikmale kapatılmak suretiyle bombalanan Trabzon limanı aynı zamanda mayın döşenerek deniz trafiğine kapatılmıştı. İşgal ile de kontrol tamamen Rusların eline geçmişti. İşgalin kalkmasını takip eden günlerde ise muhacirlikten tükenmiş olan halk ticaret yapmak bir yana limanın onarılması işine dahi bakamamıştı. Anlatılanlardan hareketle Trabzon halkının ekonomik görüntüsü muhacirlik dolayısıyla alarm vermektedir.

3.8.2. Rus İşgali ve Muhacirliğin Trabzon'daki Demografik Etkileri

1914 yılına ait Osmanlı resmi sayımları çevre köylerde dâhil edilmek suretiyle Trabzon nüfusunu 104.858 olarak gösterir.⁵²⁴ Bu sayının 64.726'sı Müslüman, 23.806'sı Rum, 14,846'sı Ermeni, 8'i Yahudi, 1345'i Katolik Ermeni ve 127'si Protestan Ermeni'ydi ve vilayetin toplam nüfusu Canik sancağı hariç 1.122.947 kişi, bunlardan 921.128'i Müslüman, 161.574'ü Rum, 37.549'u Ermenilerden teşekkül etmekteydi.⁵²⁵ Merkez kazada yaşayan nüfusun yaklaşık olarak %62'si Müslüman, %23'ü Rum ve

⁵²⁰ Kaya, **a.g.t.**, s.121.

⁵²¹ **BOA, BEO**, 4146/310895.

⁵²² Özel, **a.g.e.**, s.146; Trabzon'da savaş öncesinde iki adet mensucat fabrikası bulunmaktaydı. İlki Ermeni asıllı Kigork Arapyan tarafından açılmış tehcir ve savaş dönemlerinde işlemez hale gelmişti. İkincisi ise yerli kaynaklar ile açılmaya çalışılrsa da savaş ve muhacirlikten doğan etkenler sebebiyle vazgeçilmiştir. Bkz. Başkaya, **a.g.e.**, s.137.

⁵²³ Başkaya, **a.g.e.**, s.137.

⁵²⁴ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.376.

⁵²⁵ Karpat, **a.g.e.**, s.378; Osmanlı'nın sınırları içinde yaşayan toplam nüfus ise 18.502.016 idi ve yaklaşık olarak 15 milyon civarında Müslümandı. Seyfi Yıldırım, nüfus politikalarını ele aldığı bir çalışmada Müslüman nüfus içinde göçmenlerin oranını %40 olarak tespit edildiğini ifade etmiştir. Bilgi için bkz. Seyfi Yıldırım, "*Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikaları Çerçevesinde Göç ve Göç Politikaları*", **H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (24), Bahar 2016, s.276.

%15'i Ermeni'ydi. Vilayet genelinde ise %82'lik payla Müslümanlar çoğunluk iken onları %15 ile Rumlar, %3 ile de Ermeniler takip etmekteydi. Bu bağlamda kent merkezi ve vilayet dâhilinde Müslümanların azınlıklara karşı ezici bir üstünlüğü olduğu yorumu rahatlıkla yapılabilir. Şehir merkezinde yaşayanların tahmini rakamı ise 25 – 35 bin arasında düşünülmekteydi.⁵²⁶ Bu nüfusun yine tahminlere göre, %52.66'sını erkekler, %47.34'ünü ise kadınlar oluşturmaktadır.

Burada 1831 yılında yapılan sayım ile bir karşılaştırma yapacak olursak ilk etapta 1831 sayımlarının sadece erkek nüfusunu tespit etmek gayesi taşıdığını belirtmekte fayda vardır. Zira söz konusu sayımlara kadınlar ve konar – göçer aşiretler ilave edilmemiştir. Bu bakımdan yapılması muhtemel bir kıyaslama yanıltıcı olacaktır ve çalışmayı hedefinden saptıracaktır. Bu bağlamda 1831 sayımlarını 1914 sayımları ile mukayese etmek güçtür. Ancak 1881 – 1882/1893 sayımlarına kadınların ve aşiretlerin dâhil edilmesi 1914 yılıyla yapılacak kıyaslama için makul şartları bize sağlamaktadır. 1881 – 1882/1893 sayımlarında vilayetin genel nüfusu 1.056.237 iken 1914 yılında 1.122.947 olarak tespit edilmiştir. Aradan geçen 33 yıl içinde nüfusun 66 – 67 bin civarında arttığı görülmektedir. Demografik bağlamda her iki sayım arasında en büyük artış Müslüman nüfusta yaşanmış, yaklaşık olarak nüfus 63 – 64 bin civarında artış sağlamıştır. Rum demografisi 6 – 7 bin civarında artış gösterirken Ermeni demografisi 4 – 5 bin civarında azalmıştır. Burada 1890'lı yıllardan itibaren Ermenilerin gösterdiği aşırı siyasi hassasiyet ve toplum huzurunu bozucu hareketler neticesinde erime gösterdiği söylenebilir. Bu bağlamda 1881 yılından 1914 yılına kadar Trabzon Vilayet nüfusunun arttığı, Müslüman ve Rumların sayısal olarak çoğalmasına karşın Ermenilerin sayısal şekilde ciddi bir azalma gösterdiklerini söylemem mümkündür.

Savaş yıllarında ise nüfusun çoğu muhacir olarak Trabzon'u terk etmiştir. Çakıcı, kent nüfusunun işgal öncesinde 45 bin olduğunu belirtiyordu.⁵²⁷ Seyyar'a göre, 1916 Kasım ayı istatistiği dikkate alınır 24.000'i Müslüman, 12.000 Rum olmak üzere 36.000 şeklinde aktarılmıştır.⁵²⁸ Seyyar'ın paylaştığı istatistik de 1914 yılındaki yüzdeler

⁵²⁶ Seyyar, **a.g.t.**, s.54.

⁵²⁷ Nurettin Çakıcı, **Trabzon'un Demografik Yapısı (1923 – 1950)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014, s.13.

⁵²⁸ Seyyar, **a.g.t.**, s.54.

pay ile örtülecek bilgileri yansıtmaktadır. Müslümanların %67'sini oluşturduğu Trabzon nüfusunda Rum azınlık sadece %23 civarında paya sahiptir. Ancak bu nüfusun içinde hiç Ermeni olmaması, halkın muhacirliğe başlaması ve yine kendisinin naklettiği üzere 1914 nüfusuna göre artış göstermesi şüpheli gözükmemektedir. Ayrıca verilen miktarın kent merkezi mi yoksa köyler dâhil sancak nüfusu mu olduğu belli değildir. Öte taraftan kentin nüfus kayıtlarının tahrip olduğu ve bazı kimselerin kayıt altına alınmadığı gerçeği kesin olarak kaç bin kişinin ikamet ettiğini bilmemize engel teşkil eden bir durumdur. Bu durumun ispatı olarak ise Trabzon'un İskenderpaşa mahallesinde ikamet edenlerin durumu gösterilebilir.⁵²⁹ Ayrıca kentin mahalle ve hanelerinin metruk halde bulunuşu kiralama ve konaklamayı güçleştirdiği meselesi kentte ikamet etmeyi zorlaştırmakta ve gerçek nüfusun tespitini mümkün kılmamaktadır.⁵³⁰

İşgalin başlattığı muhacirlik döneminde yerinden ve yurdundan ayrılmak zorunda olanların sayısı hakkında çeşitli rakamlar zikredilmektedir. McCarthy'e göre, 659.100 kişi Rusların işgal ettiği alanlardan kaçarak Anadolu'nun iç ve batı kısımlarına göç etmiştir.⁵³¹ Yine müellifin aktardıklarına göre, Trabzon ve Erzurum'un doğusundan 79.100 kişi göçe dâhil olmuştur.⁵³² Muhacirin Nezareti'nin yaptığı tespite göre ise 868.962 kişi göçe katılmıştır.⁵³³ İpek'e göre ise Kasım 1916'da 1.5 milyon nüfusun bulunduğu alana 800 bin mülteci sığınmış durumdaydı.⁵³⁴ 24 Mart 1918 senesinde ülke genelinde 825.991 mülteci ve 384.996 göçmen mevcuttur. Mültecilerin 324.826'sı Trabzon'dan 287.474'ü Erzurum'dan, 102.808'i Van'dan ve 128.288'i Bitlis'ten gelmişti.⁵³⁵ Seyyar'da 1919 senesi başında Trabzon muhacirlerini 166.672 olduğunu belirtmiş⁵³⁶, İpek ise sadece deniz yolunu kullanarak göç eden Trabzonluları 20 bin

⁵²⁹ BCA, 80.18.01/01.030.59.11.

⁵³⁰ BCA, 30, 18, 01/01, 026, 59, 7.

⁵³¹ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.257.

⁵³² McCarthy, *a.g.e.*, s.257; Dündar, *İttihat Terakki'nin...* s.238.

⁵³³ McCarthy, *a.g.e.*, s.258; Çiçek, *a.g.m.*, s.158.

⁵³⁴ İpek, *İmparatorluktan...* s.126.

⁵³⁵ İpek, *a.g.e.*, s.126.

⁵³⁶ Seyyar, *a.g.t.*, s.55.

civarında tespit etmiştir.⁵³⁷ Muhacirin Müdüriyetine göre, kayıt altına alınamayanların sayısı hesaba katıldığında bu sayının 1.5 milyon civarına ulaşacağını ifade etmiştir.⁵³⁸

Savaş dönemlerinde kayıt ve sayım yapmanın imkânsızlığı kesin olarak muhacir sayısının tespit edilmesini güçleştirmiştir. Eldeki mevcut rakamlar genellikle devletten yardım alan muhacirlerin rakamıdır. Bu durumu göz önünde bulunduran Çiçek'e göre, batıya hareketlenen muhacirlerin 60 – 80 bini Ordu kazası üzerinden geçmiş, 22 – 25 bini Ordu sınırları içinde ağırlandı.⁵³⁹ Ayhan Yüksel de Ordu, Giresun ve Tirebolu bölgesinde yaklaşık olarak 80 binin üzerinde muhacirin iskân ve iaşesini temin etmekte yaşanan güçlüğe dikkat çekmiştir.⁵⁴⁰ Giresun'da yapılan bir tahkikata göre, takribi olarak 48 bin göçmenin varlığı tasdik edilmiştir.⁵⁴¹ Neticede muhacirlerin kullandığı göç yolları verilen sayıların elde edilmesine dayanak teşkil eden önemli bir detaydı.

İşgal ile Trabzon'dan ayrılan kabileler genellikle Orta ve Batı Karadeniz sahillerini daha önce belirttiğimiz sebeplerden ötürü tercih etmiştir. İşgalin sona ermesiyle geri dönen muhacir sayılarında da net rakamlardan ziyade ortalama tahminler yer almıştır. İleri gazetesi, Trabzon'dan göç edenlerin miktarını 324.826 olarak belirtmiş, 11 Mayıs 1919 tarihli Tasvir - Efkâr gazetesine göre de, 304.142 kişi iltica etmiş, 24.999 kişi dönüş için beklemekte iken 224.143 kişi vefat etmiştir.⁵⁴² Erol Kaya ise 1.100.624 nüfusa malik Trabzon Vilayetinden 354.142 kişi iltica etmiştir şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁵⁴³ Kaya, Harb-i Umumi esnasında iltica etmişlerin sayısı olarak gazetelerde geçen rakamı zikretmiş, çalışmamızda kullandığımız verileri ise yekûn miktarda göç edenlerin miktarı olarak nakledilmiştir. Tasvir-i Efkâr'ın verileri geniş malumat taşıdığı için üzerinde durulması çalışma açısından önemlidir. Toplam iltica nüfusu içinde vefat edenlerin oranı %74'tür. Geriye dönenler ise yekûn içinde %8'lik paya sahiptir. Bu oranlamaya göre %18'lik bir kesimin akıbeti belli değildir ve bu sayıda 55 bin civarına denk gelmektedir.

⁵³⁷ İpek, **İmparatorluktan...** s.122; Usta, katıldığı bir konferansta Rus arşivini işaret ederek kentte yaklaşık olarak 50 tane Müslümanın kaldığını belirtmiştir ve bu kayıtların Rusya'da bulunduğunu söylemiştir. Bkz. [http://www.milliyet.com.tr/dogu-karadeniz-de-rus-iskali-ve-muhacirlik-trabzon-yerelhaber-1222971/\(10](http://www.milliyet.com.tr/dogu-karadeniz-de-rus-iskali-ve-muhacirlik-trabzon-yerelhaber-1222971/(10) Şubat 2017 tarihinde erişilmiştir.)

⁵³⁸ İpek, **a.g.e.**, s.126.

⁵³⁹ Çiçek, **a.g.m.**, s.158.

⁵⁴⁰ Yüksel, **a.g.m.**, s.181.

⁵⁴¹ **BCA, Toprak İskân**, 272.72/64.11.4.

⁵⁴² Seyyar, **a.g.t.**, s.55.

⁵⁴³ Kaya, **a.g.t.**, s.43.

Kaya'nın naklettiği rakamlarda ise yine buna benzer bir durum göze çarpmaktadır. 354.142 kişinin iltica ettiği vilayette 130.999'u avdet için hazır beklerken 223.143⁵⁴⁴ fertte mahv olmuştur.⁵⁴⁵ Bu tabloya göre, geçici iskân noktaları da dâhil edilmek suretiyle kayıpların hayli fazla olduğu görülmüştür. 1920 yılında tablonun daha net ortaya çıkacağı kanısındayız. İşgal döneminde Trabzon'dan ayrılanlardan 207.788 kişi memleketlerine tekrar iade edilmiştir.⁵⁴⁶ Bu bağlamda İleri gazetesine göre, göç ettiği varsayılan 324.826 kişilik Trabzon ve havalisi nüfusunun takriben 208 bini geri gelmiş, geriye kalan 146.354 kişinin göç sırasında veyahut dönüşte kaybedildiğini söylemek mümkündür. O halde vilayetin genelinden iltica edenler içinde dönenlerin oranı %64 iken hayatını kaybedenlerin oranı da %36'dır. Örneklerde görüleceği gibi olağanüstü bir durumda nüfusun seyrini takip etmek güç ve zahmetli bir iştir.

McCarthy de projeksiyonla yaptığı hesapta Trabzon'da 1912 – 1922 arasında olması gereken nüfus ile olan nüfusun arasındaki farktan yola çıkarak 204.130 kişinin muhaceret, hastalık, Rum ve Ermeni çetecilerin faaliyetleri sonucu öldüğü kanısına varmıştır.⁵⁴⁷ Neticede Rus işgali ve muhacirlik dönemlerinde 300 – 330 bin arasında Trabzonlu göç etmiş ve bunlar arasından yine 200 bine yakını çeşitli sebeplerden hayatını kaybetmiştir.⁵⁴⁸ Lermioğlu yaşadığı muhacerette insanların açlıktan, hastalıktan, kış şartlarından (aşırı soğuklar, evsiz barınaksız konaklayanlar) ve iskân bölgelerinde ki

⁵⁴⁴ 11 Mayıs 1919 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesinden alınan bilgilerde bazı farklılıklar göze çarpmıştır. Erol Kaya tarafından 323. 143 şeklinde verilen kayıpların sayısı Veysel Usta'nın katıldığı bir konferansta katılımcılardan biriyle paylaşılan nüshanın çevirisi aynen şöyle yapılmıştır. “*Kable'l – Harp 1.100.624 nüfusu hamil olan Trabzon Vilayetimizden 354.142 kişi iltica etmiş, 130. 999 nüfus avdete hazır olup 223.143 ferd mahv olmuştur.*” Yapılan hesaplama göre de, kayıpların ve avdet edenlerin sayıları toplandığında toplam iltica edenlerin sayısına ulaşılmıştır. Bu durumda Erol Kaya'nın zikrettiği 323.143 sayısı yerine 223.143 ifadesi daha tutarlı görüldüğü için çalışmada kullanılmıştır. Zira Kaya'da Tasvir-i Efkâr gazetesini kullanmış ancak küçük bir hatadan dolayı ortaya çıkan tablo değişmiştir. Düzeltilen rakamı doğrulamak için bkz. Mevhibe Coşar, “*Bir Kıyamet Provası: Göçe Sürgün Hayatlar*”, **Göç Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2, Ekim 2016, s.169. Esas surette kullandığımız Tasvir-i Efkâr çevirisi için bkz. [http://www.kuzeyekspres.com.tr/bir-milyon-musulman-ve-veysel-ustanin-aciklamasi-50150h.htm\(10](http://www.kuzeyekspres.com.tr/bir-milyon-musulman-ve-veysel-ustanin-aciklamasi-50150h.htm(10) Şubat 2017 tarihinde erişilmiştir.)

⁵⁴⁵ Kaya, **a.g.t.**, s.104.

⁵⁴⁶ Kaya, **a.g.t.**, s.118.

⁵⁴⁷ McCarthy, **Müslümanlar...** s.145; Ancak McCarthy bazı değişkenlerinde etkisinden bahsetmektedir. Verdiği rakamlar arasında doğal yolla ölümler, cepheye ölenler, muhacirlikten ölenler (çoğu salgın hastalıklardan hayatlarını kaybetmekteydi) doğum esnasında ve sonrasında ölen bebek oranları da yaptığı hesaplama farkında olmadan dâhil edildiğini söylemektedir. Bkz. McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s.264 – 265; Seyyar'da Müslümanların üç surette öldüğü hususuna değinmekte olup ilk olarak savaş esnasında ölenleri, ikinci olarak çatışma alanlarında ölen sivilleri, üçüncü olarak da savaş zamanında yokluk, açlık ve hastalıklardan ölenleri genel kayıpların içinde değerlendirmek gerektiği üzerinde durmaktaydı. Bkz. Seyyar, **a.g.t.**, s.56.

⁵⁴⁸ Aç bırakılanlar için bkz. **BOA, DH. İ.U.M.** 36/3.

görevlilerin ilgisizliğinden dolayı ölümlerin yaşandığını hatıratına not etmiştir.⁵⁴⁹ Aynı şekilde annesi ve ailesinin muhacirliğini kaleme alan Hasan Güngör de⁵⁵⁰ muhacirlik günlerinde sayılan sebeplerden ötürü aile fertlerini kaybetmiştir.⁵⁵¹ Konuya bir örnek de arşiv vesikalarından verebiliriz. Muhacirin Müdüriyeti 1336 senesinde (1920) Trabzonlu Hasan Efendi ve zevcesi Hafize'nin iki günlük ekmeği ve istihkakı bulunduğunu rapor etmiştir.⁵⁵² Bu misaller yaşanan kayıplar hakkında genel bir fikir vermektedir.

Behar'ın hazırladığı istatistiklere göre, Trabzon'un 1919 yılındaki nüfusu 1.075.000 idi.⁵⁵³ 1914 yılı istatistikleri ile Behar'ın naklettiği rakam arasında ciddi bir nüfus kaybı dikkat çekmektedir. Rus işgali neticesinde başlayan göçlerin etkisi bu düşüşte açıkça görülebilmektedir. Öte taraftan bu düşüşün içinde Ermeni tehcir uygulaması ile Rum ve Ermeni eşkıyaların yaptığı çeteci faaliyetlerinde etkisi unutulmamalıdır.⁵⁵⁴

Bu noktada Rumların “*Megali İdea*” ve Pontuşçuluk⁵⁵⁵ faaliyetleri kapsamında Trabzon'a ve bölgeye çektikleri Rum nüfusta hatırlanması gereken bir başka değişkendir. Bu bağlamda kısaca Trabzon demografisine tesir eden Pontuşçu göçlere değinmekte fayda vardır. 1914 yılına ait Osmanlı sayımlarına göre Trabzon vilayet genelinde

⁵⁴⁹ Muzaffer Lermioğlu, Ordu ve Samsun bölgelerinde yaşadığı muhacerette Trabzonlu bir ailenin açlık, hastalık, kış şartları ve bakımsızlık gibi ağır şartlardan yok olduğuna tanık olmuştu. İşgalden önce Trabzon'da zengin ve saygın bir aile olan ve ticaretle uğraşan ailenin reisi cepheye savaşmaya gitmiş, geri dönmeyince aile korunaksız kalmıştı. Rusların kenti işgal etmesi ile muhacir olan aile Samsun'a kadar gitmiş, anne ve üç çocuğu Samsun iskân müdürünün ahlak dışı yaklaşımı, yoksulluk, açlık, hastalık ve soğuktan dolayı 26 no'lu barakada can verişleri dönemin Trabzon muhacirlerinin belleklerinden silinmediği görülmektedir. Müellifin aktardığı ailenin kısa hikâyesi için bkz. Lermioğlu, **a.g.e.**, s.25 – 302.

⁵⁵⁰ Hasan Güngör, 1922 yılında Trabzon – Sürmene'de dünyaya gelmiştir. İlkokulu Sürmene'de, ortaokulu Rize'de, liseyi eğitimini tamamlamak üzere Kars Lisesi'ne gönderildi. 1945 – 1947 yılları arasında yedek subay olarak askerliğini tamamlamış, 1948'de Ankara Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi'ne memur olmuşsa da 1950 yılında Federal Almanya'da Bonn Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği'ne sekreter tayin edilmişti. Ardından yine Bonn şehrindeki üniversitede ekonomi dersleri almıştır. 1963 senesinden sonra çeşitli serbest firmalar ile çalışmış ve sonradan kendisini ilmi uğraşlara adanmıştır. İyi bildiği Almancadan birçok kitap çevirmiştir. Bkz. Hasan Güngör, **Urkiye: Muhacirlik Büktü Belimi**, Serander Yayınları, Trabzon, 2010, s.2.

⁵⁵¹ Güngör, **a.g.e.**, s.63 – 130.

⁵⁵² **BCA**, 272.11/15.58.8. (15.8.1336)

⁵⁵³ Behar, **a.g.e.**, s.61.

⁵⁵⁴ Örnek için bkz. **BOA, HR. SYS.** 2872/4, Belge No: 100 – 113; **BOA, HR. SYS.** 2872/3, Belge No: 12 – 14, 16, 18 – 26, 28 – 39, 41 – 44; **BOA, HR. SYS.** 2872/4, Belge No: 3 – 4; Kars ve havalisinde Ermeni baskısından kaçan ve Trabzon'a göç edenler hakkında bilgi için bkz. **BOA, DH. KMS.** 53-4/17; Yapılan mezalim ve katliamların vesikalandırılması ve Osmanlı ajansı aracılığıyla ecnebi memleketlere neşri hakkında şifre için bkz. **BOA, DH. Şfr.** 61/50, Belge No: 1; Konu hakkında yapılması kararlaştırılan kitap neşriyatı ve Trabzon'un bilgilendirilmesi için ayrıca bkz. **BOA, DH. Şfr.** 85/124.

⁵⁵⁵ Konu hakkında hazırlanan ayrıntılı bibliyografya için bkz. Yüksel Küçüker, “*Pontus Meselesi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*”, **Karadeniz Araştırmaları**, sayı 40, Kış 2014, s.55 – 76.

161.514, Trabzon merkezde 23.806 Rum bulunmakta,⁵⁵⁶ 1919 tarihli İngiliz koruma subayı raporunda 160.600,⁵⁵⁷ Mart 1920’de yayınlanan İngiliz Hariciye raporunda 192.000 Rum bulunmakta iken,⁵⁵⁸ McCarthy’e göre de bu sayı 165.484 idi.⁵⁵⁹ Rakamlara göre, Rumlar Trabzon’da Ermenilerden fazla idi. Bu doğrultuda Trabzon’a besledikleri ümitlerinin de hayallerinin de fazla olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlıdan önce varlığını sürdürmüş olan Pontus’un geçmişi Rumların rüyalarını süslemekteydi. Hedeflerine ulaşmak için demografik üstünlük peşinde koşan ayrılıkçı Rumlar, Dünya Harbi döneminde Patrikhane, Fenerli Rumlar ve Yunanistan’ın teşviki ile bölgeye nüfus çekmeye çalışmıştır.⁵⁶⁰ Buradaki amaç Rumların bölgede azınlık olmadığını, tam aksine hak iddia edecek kadar kalabalık olduklarını herkese kanıtlamak olarak yorumlanabilir. Bu bakımdan Hrisantos’un Paris Barış Konferansına sunduğu muhtıradaki⁵⁶¹ Rum nüfusu 600 bin olarak kabul ederek konferansa katılan tarafları etkilemek istemiştir.⁵⁶² Hatta söz konusu rakama 250 bin civarında Rusya’dan gelen göçmenleri eklemek kaydıyla sayıyı 850 bine yükseltmiş ve bölgenin toplam nüfusunu 1.068.000 kadar olduğunu belirtmiştir.⁵⁶³ Müslüman nüfusu azaltma peşinde koşan metropolitin gayretleri bile Trabzon için Müslümanlığın demografik bakımdan fazla olduğunu kanıtlamaktadır. Metropolitin demografik çabaları bir yana bırakılacak olursa; 1919 – 1920 yıllarında Trabzon merkez kazasında 60 bin Hristiyan’a karşılık 317 bin Müslümanın yaşadığı tespiti zaten Rumların tezini tutarsız kılan bir diğer kanıt olarak yorumlanabilir.⁵⁶⁴ Yaşanan muhacirlik günlerine rağmen Müslüman demografisi hala baskındır. Öte yandan adı geçen konferansta Venizelos’un Ermeni Murahhası Nubar Paşa ile mutabakata

⁵⁵⁶ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.376 – 378.

⁵⁵⁷ Mehmet Okur – Veysel Usta, “*Karadeniz Bölgesi’nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme*”, **History Studies**, Volume 1/1, 2009, s.61.

⁵⁵⁸ Okur – Usta, **a.g.m.**, s.61.

⁵⁵⁹ McCarthy, **Müslümanlar...** s.101.

⁵⁶⁰ Bu konuda verilebilecek bir örnekte Galata’da faaliyet gösteren “*Kordos Cemiyetidir.*” Rum muhacirleri merkez komisyonu adıyla çalışmalarını yürüten yapının amacı; Rusya ve farklı ülkelerden gelen çetecileri göçmen göstermek suretiyle asayışı bozmak maksadıyla görevlendirmiş ve Anadolu’nun farklı noktalarına karışıklık için göndermişlerdir. Bkz. Yonca Anzerlioğlu, **Karamanlı Ortodoks Türkler**, Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, Aralık 2009, s.257.

⁵⁶¹ Metropolitin sunduğu muhtıranın detaylı incelenişi ve cevabı hakkında bkz. Veysel Usta, “*Trabzon Metropoliti Hrisantos’un Paris Konferansı’na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi*”, **Turkish Studies**, Volume 6/2, Spring 2011, s.971 – 982.

⁵⁶² Mesut Çapa, **Pontus Meselesi**, Serander Yayınları, Trabzon, 2001, s.23.

⁵⁶³ Hikmet Öksüz, **20. Yüzyılın Başlarında Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon, 2014, s.151.

⁵⁶⁴ Hüseyin Albayrak, **Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Trabzon’da Rus – Ermeni – Rum Mezalimi (1914 – 1918)**, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2015, s.296.

vardığı, İstanbul'un Rumlara, Trabzon'u ise Ermenilerin ilhak edeceği söylentileri yerel idareciler ve devlet otoriteleri tarafından önceden sezilmiştir.⁵⁶⁵

1919 yılında başlatılan seferberlik neticesinde Batum'a yığılan Rum göçmenlerin sayısı 11 bin kişiyi bulmuştur.⁵⁶⁶ Rum göçmenlerin Mütareke dönemlerinde sayılarına paralel olarak silahlanmaları da artıyordu. Batum taraflarında Karadeniz sahillerine ve Batı Anadolu'ya gitmek için hazır bekleyen 200 bin kadar Rum göçmenin amacı çoğunluğu sağlayıp Rum devleti kurabilmektir. Rumların etkinliğini artırmak amacıyla 1 Kasım – 27 Aralık tarihleri arasında İstanbul'dan yola çıkan dokuz vapurun beşi Trabzon'a uğramakta, çoğu Trabzon olmak kaydıyla 62.343 göçmen, Ocak ayında 66 bin göçmen getirilip yerleştirilmiştir.⁵⁶⁷ Ancak gelen Rum göçlerine rağmen genel içindeki paylarının %15 – 20'yi geçmediği ortadadır.

Milli Mücadele yıllarının başında ise Trabzon merkez nüfusu 20 – 30 bin arasında ifade ediliyordu.⁵⁶⁸ Nitekim savaş ve işgal öncesi 'de 35 – 45 bin arasında değişken bir nüfustan bahsedilmekteydi.⁵⁶⁹ Buradaki bilgiyi ölçüt olarak kabul edersek nüfusta yaklaşık olarak yarı yarıya yaşanan bir kayıp görülmektedir. Bu kayıpların en temel sebebi de muhacirliktir. Arda kalan etkenlerde muhacirliğe bağlı olarak türeyen dâhili sebeplerdir. 1919 – 1920 yıllarında Trabzon merkez kazada 60 bin Hristiyan'a karşılık 317 bin Müslüman olduğu biliniyordu. Ayrıca Ermeni tehciri kapsamında Trabzon'dan ayrılanlardan bir kısım Ermeni'nin geri döndüğü ve iskânlarının sağlanması konusunda vilayete şifre gönderilmiş,⁵⁷⁰ yerleştirilmelerinin mümkün olup olmadığı hakkında bir ön araştırma bile yapılmıştır.⁵⁷¹ Demografik çoğunluğu sağlamak amacıyla dönen Rumların yanında tehirden dönen Ermenilerin durumu kentin demografisini kozmopolit hale getirmektedir. Yine aynı günlerde kentten ayrılmak isteyen Ermenilerin tutulduğuna dair

⁵⁶⁵ BOA, DH. KMS. 49-1/104.

⁵⁶⁶ Çapa, a.g.e., s.29.

⁵⁶⁷ Albayrak, a.g.e., s.297; Göçlerin çoğu Trabzon'a yapılmaktaydı. Zira Trabzon ve çevresinde Rumların nüfusu Müslümanlara oranla epey azınlık kalmıştı. Göçün ve Pontusçu politikaların takibi için bkz. Bestami Bilgiç, **Doğu Karadeniz Rumları: İsyan ve Göç (1919 – 1923)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.

⁵⁶⁸ Mesut Çapa - Rahmi Çiçek, **Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam**, Serander Yayınları, Trabzon, 2004, s.11.

⁵⁶⁹ Çakıcı, a.g.t., s.13; Seyyar, a.g.t., s.54.

⁵⁷⁰ BOA, DH, Şfr. 100/63.

⁵⁷¹ BOA, DH. KMS. 53 – 1/81.

asılsız haberler dolaşmıştır.⁵⁷² Bu gibi haberlerde kentte başlayan ayrılıkçı girişimlere örnek olarak zikredilebilir.

1920'li yılların başlarında Rumların Trabzonlular üzerinde kurduğu baskıya değinmekte fayda olduğu kanısındayız.⁵⁷³ Faaliyetlerin temelinde yatan temel düşünce demografik çıkarlardı. Bu hedef doğrultusunda halka baskı uygulayan çeteler 1922 yılına gelindiğinde kentte telafisi güç bilançolara sebep olmuştur.⁵⁷⁴ Pontus çeteleri tarafından 1817 Türk öldürülmüş, 3723 ev yakılmış, 1800 civarında soygun ve gasp olayı gerçekleştirilmişti.⁵⁷⁵ 1918 yılında Osmanlı Meclisinde konu tartışıldığı esnada söz alan Rum mebuslar Osmanlı olduklarını ısrarla tekrar etmişlerdi ve II. Mehmet dönemine atıfta bulunarak geçmişe dayanan varlıklarını ispata çalışırken yaptıkları zulümlere hiç temas etmemişlerdi.⁵⁷⁶ Taşkınlık yapan çeteci Rumlara rağmen 1841 çete mensubu yakalanmış ve İstiklal mahkemesinde yargılanmışlar, 231 çeteci asılarak idam edilmiştir.⁵⁷⁷ 63.844 civarında Rum iç bölgelere sürülmüşken⁵⁷⁸ 3262 çeteci Rum çarpışmalar esnasında öldürülerek etkisiz hale getirilmiştir.⁵⁷⁹ Mapavri'den (Çayeli) hareket eden ve içinde Rum ile Ermeni çetecileri taşıyan bir motorun varlığından haberdar olan yetkililer yukarıdakine benzeyen önlemler almıştır.⁵⁸⁰ Rumlar gibi Ermenilerinde kentin muhtelif noktalarında yaptıkları taşkınlığın ispatını araştırmaya Emniyet heyetleri gelmiştir.⁵⁸¹ Trabzon ve Kars arasında meydana gelen bazı hadiselerde Müslümanların katliama uğraması kentin demografisini ve Müslümanların varlığını tehdit eden girişimlerdi ve önlenmek üzere gerekli tedbirler seferber edilmekteydi.⁵⁸²

⁵⁷² BOA, DH. KMS. 50-2/48.

⁵⁷³ Mütareke döneminde işgale başlayan İtilaf devletlerinin Trabzon'a müdahalesini önlemek adına Rumların Pontus teşekkülüne karşı tedbirli olunması konusunda bazı uyarılar yapılmıştır. Bkz. BOA, DH. Şfr, 102/319.

⁵⁷⁴ Rumların Osmanlı Müslümanlığı ve Türklüğüne dair gösterdikleri düşmanlığın bir örneği Ali Bey adasında bulunan Rum okullarında okutulan ders kitapları oluşturmaktadır. Kitapların içeriği hakkında bkz. Anzerlioğlu, a.g.e., s.258 – 259.

⁵⁷⁵ İsmail Akbal, 1919 – 1923 Yılları Arasında Muhalif Kimliğiyle Trabzon, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, s.218.

⁵⁷⁶ Albayrak, a.g.e., s.383.

⁵⁷⁷ Akbal, a.g.t., s.218.

⁵⁷⁸ Goloğlu, a.g.e., s.254.

⁵⁷⁹ Öldürülen çetecilerin sayısı 11.118'dir. Bkz. Akbal, a.g.t., s.218.

⁵⁸⁰ BOA, DH. KMS. 53-2/3.

⁵⁸¹ BOA, DH, Şfr. 86/133.

⁵⁸² BOA, HR. SYS. 2877/24, Belge No: 1, 4 – 7.

Sonuçta Trabzon kenti 1914 yılı ile başlayan Dünya Harbi'nde demografik olarak epey zarara uğramıştır. Bu sürecin yaşanmasında kentin Osmanlı idaresinde ilk defa işgale uğraması görülebilir. Daha önceki belli başlı göçlere ve savaşlara tanıklık etmiş Trabzon çoğu kez işgalden ve yıkımdan kurtulmuş ve yapısını muhafaza etmiştir. Ancak 1916 yılında Rusların teslim aldığı kent her türlü yıkıma sahne olmuştur. Hem savaşın yıkımına uğramış, hem de muhacir kabul ettiği dönemlere geride bırakarak büyük çapta Müslüman ahalisini kaybetmiştir. Bu bakımdan Milli Mücadele'ye destek verenleri muhacirlikten dönüp hayatta kalanlar oluşturuyordu.

3.8.3. Rus İşgali ve Muhacirliğin Trabzon'a Sosyal ve Kültürel Etkileri

Trabzon ahalisinin iskân mıntıkları olan Orta ve Batı Karadeniz yöreleri işgal süresince yoğun bir nüfusu misafir etmek mecburiyetinde kalmıştı. Mecburiyetten bir arada konaklayan, yüz yüze bakan ve bazı alış – veriş denemesinde bulunan gruplar arasında kültür akışı ve sosyal temaslar için gerekli alt yapı sağlanmış oluyordu. Trabzon muhacirleri ve bölgenin yerlileri her ne kadar aynı bölgenin insanı olsalar da dünya görüşü ve yaşam algıları bakımından aralarında epey farklılıklar mevcuttur. Ordu kasabasına muhaceret eden Lermioğlu, caddelerin genişliği, binaların intizamı ve yeniliğini Karadeniz'de emsaline az rastlanacak örnekler olarak değerlendirmekteydi.⁵⁸³ Hatta Ünye'nin havası ve suyunun temizliği muhacirlerin bu alana toplanmasına neden olan etkenler arasındaydı. Coğrafi olarak aynı iklimi paylaşmalarına rağmen Trabzon ve Samsun arasındaki farklılık müellifin dikkatinden kaçmamış, havanın üzerindeki sis dalgasını sıtmanın membaı olarak yorumlamış ve çoğu muhacirin bu hava yüzünden hasta olduğunu belirtmişti.⁵⁸⁴ Görünüşe göre Trabzon'un Pulathane (Akçaabat) nahiyesinden kalkıp Ordu'ya giden bir muhacirin ilk izlenimleri kentten etkilendiğini kanıtlamaktaydı. Samsun'a gelindiğinde aynı hayranlık yerini iklimden dolayı memnuniyetsizliğe bırakmıştı. Bu noktada denilebilir ki, karşılaşılan mimari yapı modelleri muhacirleri etkilemekte ve dikkatlerini çekmekteydi.

⁵⁸³ Lermioğlu, a.g.e., s.246.

⁵⁸⁴ Lermioğlu, a.g.e., s.253.

Yurtlarına dönmek için işgalin kalkmasını bekleyen muhacir kafilesinin dönüşlerinde evlerin şekli, yapılış tarzı, iç düzeni, ziraat usulleri, hayvan yetiştirme usulleri ve bilhassa sütçülük sahalarında gözle görülebilecek bir değişim ve dönüşüm yaşadıklarına şahit olunmaktaydı. Mimari ve sivil yapılarda görülen bu değişimin ana sebebi muhacirliktir. Geldikleri bölgelerde en az iki yıl kadar ikamet eden muhacirler çatı ve pencere tipinde farklı teknikler öğrenmişlerdi. Savaş öncesi dönemlerde pencereler çatıya yakın kısımlara eklenmekte iken muhacirlik sonrasında pencereler duvar yüzeyine inmişti. Evlerin iç dekorasyonunda karyola, masa, sandalye kullanılmaya başlanmıştı. Aksoy'a göre bu tarz dekorasyon ayrıntılar savaş öncesi dönemlerde zenginlerin kullanma cesareti göstereceği ürünler olmakla birlikte fakirlerin bu ürünleri kullanması bir kenara, taklit dahi etmesi sosyo – ekonomik kaideler gereği güçtü.⁵⁸⁵ Ancak işgal sonrası dönemlerde rahatlık ile konforun artırılmasında kullanılan araçlar tercih meselesine bırakılmış, isteyenlerin kullanması veyahut kullanabilmesi önünde sosyo - kültürel bir engel kalmamıştır. Bu örneğin bizlere gösterdiği gibi değişim ve dönüşümün bağımsız surette, yukarıdan aşağı değil, aşağıdan yukarı olacak şekilde, karşılıklı etkileşime açık olan yönü kendiliğinden günlük hayatta müdahale etmişti. Yine bu süreç Kaynar'ın ifadesiyle “*Projesiz Modernleşmenin*” bizatihi kendisiydi.⁵⁸⁶

Muhacirliğin Trabzon halkına kattığı diğer kazanımlar “*Sarı Bursa*” ismiyle bilinen buğday ve Tiftik keçisiydi.⁵⁸⁷ Muhacirlik günlerinde tanışılan ve dönüş yolunda beraberinde getirilen bu öğeler gerekli öneme sahip olamadıklarından dolayı günümüzde, Trabzon ve ekonomisinde ağırlığı bulunmamaktadır. Kentin ulaşım vasıtası olan kağnı da muhacirlikten sonra yerini dört tekerli at arabasına bırakmıştır. Bu değişimde muhacirliğin izleri net olarak görülmektedir. Zira kağnıların yük taşımaya dört tekerli vasıta kadar elverişli olmaması, göç sürecinde veyahut dönüş yolunda yığınla taşınacak eşya bu değişimi zaruri kılmaktaydı. Söz konusu zaruri değişimi sınırlayan bölgenin fiziki şartları olmuş, yolların uygunluğu kağnı ve dört tekerli yük arabasının bir arada kullanılmasını mümkün kılsa da hitap ettikleri kitleler arasında kesin çizgiler çoktan konulmuştu. Dünya Harbi'nden evvel Trabzon ahalisi ticari veyahut eğitim gibi ihtiyaçlar

⁵⁸⁵ Aksoy, **a.g.t.**, s.62.

⁵⁸⁶ Günlük hayatta, siyasal otorite ve devletten bağımsız meydana gelen modernleşme ve dönüşüm örnekleri için bkz. Hakan Kaynar, **Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbul'undan Gündelik Fragmanlar**, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2012.

⁵⁸⁷ Aksoy, **a.g.t.**, s.62.

ile dışarıya açılmaktayken muhacirlik sayesinde kaldıkları bölgelerde farklı ve yeni ilişki kurma yöntemleri geliştirmişlerdi. Kentte ihtiyaca göre ürün yetiştirilirken muhacirlik sonrası ticari ihtiyaçların şekillendirdiği bir üretim tarzı geliştirilmişti. Ticaret ile meşguliyet köylüler arasında yayılmıştı. Bu minvalde eskiden köy pazarlarında seyyar satıcılar ve dışarıdan gelip izinle dükkân açanlar ihtiyaç maddelerini satarken yeni düzende köylülerin kendisi dükkân açmaya başlamakta, merkezden gelen malları satsalar da asıl pazarladıkları kendi yetiştirdikleri köy ürünleriydi.

Muhacirliğin Trabzonluya kazandırdığı bir diğer gelişim örneği de sağlık sorunları karşısında tıptan çözüm beklmeleri gösterilebilir. Zira muhacirlik dönemlerinde yaşadıkları sağlık sorunları onları fazlasıyla tıp bilimi ile içli dışlı yapmıştı. Dikkatle uygulanan tedavi yöntemleri ile sorunların aşıldığını gören ve şahitlik edenler modern tıp ile de tanışmış oluyordu. Böylece aşılmanın önemini de anlamış olacaktardı ve “*kocakarı usulü*” denilen ilkel yöntemleri bir kenara bırakacaklardı.⁵⁸⁸

Değişim ve dönüşüme verilebilecek bir diğer örnek ise milli bilinçte yaşanan artıştır. Rus işgali, Ermeni ve Rum çetelerinin zulmüne maruz kalan Trabzon ahalisi hem muhacirlik öncesi hem de sonrası vatan savunması, bağımsızlık gibi kavramlarla tanışmıştı.⁵⁸⁹ Ayrıca ilk kez işgale uğramanın verdiği üzüntü ve yol açtığı psikolojik tahribatın bu kazanımlarda rolü yüksektir. Ayrıca muhacirlik sonrası Trabzon halkı kendilerine göre sistemleştirdikleri muhacirlik takvimini kullanmaya başlamışlar ve önemli olayları muhacirlik öncesi – sonrası diye sınıflama yapmışlardı.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ Aksoy, **a.g.t.**, s.63.

⁵⁸⁹ Rus işgali dönemlerinde Bayburt'ta yapılan baskılar için bkz. **BOA, HR. SYS**, 2878/92

⁵⁹⁰ Bu konuyu ifade eden Veysel Usta'dır. Bizim çocukluk dönemini büyüklerimiz ile geçirdiğimiz günlerde bahsi geçen takvimin izlerine rastlanmış olup hadiseler 2000'li yılların arifesinde dahi işgal dönemlerine atıfta bulunarak kronolojik olay sıralaması oluşturulmuştur. Örneğin: doğumlar ve ölümlerin takibi muhacirlikten önce veya sonra, ya da işgalden beş yıl sonra, muhacirlikten döndükten iki yıl sonra gibi ifadelerle açıklanmakta ve zaman çizelgesi takip edilmekteydi. Usta'nın aktardığı malumatın metni için bkz. <http://www.milliyet.com.tr/dogu-karadeniz-de-rus-iskali-ve-muhacirlik-trabzon-yerelhaber-1222971/10> Şubat 2017 tarihinde erişilmiştir.)

Öte yandan kentin sosyo – kültürel faaliyetlerinin parçası olan eğitim kurumları işgalin etkisiyle tarumar edilmişti. 1900 yılında Akçaabat kentinde halkın yardımları ile açılan ve tapusu Maarif Nezaretine verilen bir mağazanın gelirleri doğrudan kentteki ilkokulların masraflarına tahsis edilecekti.⁵⁹¹ Bahsedilen dayanışma ortamı dahi harp öncesi kentteki sosyal ve kültürel hayatın etkileşime ve yardımlaşmaya açık olduğunu göstermektedir. İşgal öncesi İskender Paşa, Ortahisar, Müftü cami ve Zeytinlik medresesi faal eğitim alanları iken 1921 yılına gelindiğinde içlerinden sadece zeytinlik medresesi açıldı.⁵⁹² Kentin köklü eğitim – öğretim kurumları arasında yer alan Trabzon Lisesi ise işgal dönemlerinde eğitime ara vermiş, 1918 – 1919 yılında tekrar açılmasına rağmen öğrencisi bulunmadığı için mezun verememiş iken 1919 – 1920 senesinde sadece üç kişiyi mezun edebilmişti.⁵⁹³

Muhacirliğe dâhil olan ahali tecrübe yoluyla pek çok değişim yaşamıştır. Muhacirliğe katılmayan ahalinin de Rus işgali altında yaşayacakları bazı değişimler vardır. İşgal altında Ruslar ile yakınlık kuranların Rusça öğrendiklerini söylemek mümkündür.⁵⁹⁴ Öte taraftan imar işlerinde kullandıkları alet- edevatın çoğunu Trabzon’da bıraktıkları için daha sonra bunların yol yapım çalışmaları işlerinde kullanıldığını söylenebilir. Rusların Trabzon limanına yıktıkları keresteler okul yapımında kullanılmış, toprak vatan savunmasında, demirlerden çeşitli araç – gereç yapımı sağlanmıştı. İşgalde kurulan iyi huylu iletişimin Trabzon’unun fikir ve düşünce hayatına etkileri olmuştur. Bolşevik devrimi hadisesinin yaşanmasının ardından Trabzon’da Ruslara karşı hayranlık başlamış ve solculuk hadiseleri gerek basın gerekse dernekler tesiriyle yaşanmış, huzur ve güven ortamı bozulmuştur.⁵⁹⁵ Buradan anlaşılacağı gibi işgal sonrasında bile Rusların dolaylı etkisi kentte hala ağırlığını hissettirmektedir.

⁵⁹¹ BOA, MF. MKT. 516/15-2.

⁵⁹² Akın, a.g.t., s.17.

⁵⁹³ Akın, a.g.t., s.19.

⁵⁹⁴ Örnek için bkz. Çapa – Topsakal, a.g.m., s.366 – 373.

⁵⁹⁵ Tarakçıoğlu, a.g.e., s.63.

Müslim – gayrimüslim ilişkilerinde ise gözle görülebilecek bir değişim yaşanmıştır. Harp öncesinde sosyal, iktisadi, kültürel ve demografik olarak ortak bir alan paylaşımının olduğuna şüphe yoktur. Bu durumun varlığını günlük hayatın hemen her alanında görmek mümkün idi. Ancak Rus işgali sonrasında mühim hadiselerle tanık olan Müslüman ahalinin gayrimüslimlere bakışlarının değiştiğini söylemek mümkündür. Bu durumun kanıtı olarak Trabzon'daki Ermeni komitesinin faaliyetlerinin devlet tarafından sıkıca takip edildiği ve iki komitecinin Bursa'ya giderek teşkilat kurma hazırlığında olduğu haberleri karşısında gerekli tahkikatın yapılması şifre ile Trabzon'a bildirilmesi gösterilebilir.⁵⁹⁶ Devletin gayrimüslim unsurlar hakkında takındığı aşırı hassasiyet göstermeye başlamıştır. Örneğin: Trabzon'da yayınlanan Meşveret Gazetesi, bir grup Ermeni'nin bir süreliğine sürüldüğüne dair yayınladığı resmi tefrikası karşısında devlet merkezi tarafından uyarılmış, gereksiz ve aslı olmayan haberlere son verilmesi kendilerinden istenmiştir.⁵⁹⁷ Bir başka uyarı ise Pontuscu Rumlara karşı yapılmış ve idarecilerin bunlara karşı dikkatli olması şiddetle tavsiye edilmiştir.⁵⁹⁸ Kafkaslı Ermenilerin Osmanlı pasaportu ile sınırı izinsiz geçecekleri Trabzon'a şifre ile bildirilmiştir.⁵⁹⁹ Bazı Rum ve Ermenilerin Salib-i Ahmer şubeleri açma isteklerine karşı vilayet bir başka şifre ile uyarıldığı görülmüştür.⁶⁰⁰ Yine Trabzon Vilayeti içinde özellikle Trabzon – Ordu arasında kalan kısımlarda Ermeniler ile yerel halk arasında çıkan bazı münferit hadiseler halktaki hassasiyete dair verilebilecek örneklerden bazılarıdır.⁶⁰¹ 1920 yılında bile bu durumun örneklerine rastlanmıştır. İstanbul'dan Akçaabat ve Trabzon'a zeytin getirmek isteyen tüccarlara engel olunduğu konusunda bazı şikâyetler bu bilgiye örnek olarak gösterilebilir.⁶⁰²

Trabzon kenti için işgal ve muhacirlik günlerinde çok şeylerin değiştiği yargısı kolaylıkla yapılabilir. Zira muhacirliğe giden halk evvela bıraktığı evini, eşyasını, tarlasını, bağını ve bahçesini dönüşünde bulamama tehlikesi ile karşı karşıyaydı. İşgal ile artan yağma ve talan kentin görüntüsünü çok değiştirmiştir. İşgalden bitişine müteakip gelen halk ise götürdüğünden fazlasını yanlarında getirmiştir. Getirilmiş olan unsurun adı

⁵⁹⁶ BOA, DH. Şfr. 96/58.

⁵⁹⁷ BOA, DH. Şfr. Nr. 54 – A/181.

⁵⁹⁸ BOA, DH. KMS. 53-3/15.

⁵⁹⁹ BOA, DH. Şfr. 59/222, Belge No: 1.

⁶⁰⁰ BOA, DH, Şfr. 98/340.

⁶⁰¹ BOA, DH. EUM. 2. Şb. 68/41.

⁶⁰² BOA, DH. İ. UM. 20-8/2-79,1.

tecrübeydi ve her muhacirde farklı tezahür etmekte, farklı anlamlandırılmaktaydı. Sonuçta kentin inşası yeni tecrübelerin ışığında kurulacak, günlük hayat yeni öğrenilen değişimler ile sürdürülebilir hale gelecektir. Şubat 1924 tarihinde Rus işgalinden zarar görenlerin zararları giderilmeye çalışıldığı görülmektedir.⁶⁰³ Hükümet tarafından işgal izlerini silmek için Giresun livası Tirebolu ve Görele kazalarına yardım amaçlı önce 10 bin yetmeyince bir 10 bin daha toplamda 20 bin liralık yardım yapılmıştır.⁶⁰⁴ Aktarılan örnekler vasıtasıyla hem halkın hem de devletin bölgenin yaralarını sarmaya çalıştığı görülmüştür. Söz konusu girişimlerin Türkiye Cumhuriyeti günlerine sarkması yıkımın ne derece büyük olduğunu bize göstermektedir.

3.8.4. Edebi Hafızada İşgal ve Göçe Dair Ürünler

Osmanlı Devleti, Dünya Harbi için seferberlik ilan edince Trabzon'da toplanan kalabalık askere alınan gençlerin üzüntüsü şu dizeler ile dışa vurmuştur.⁶⁰⁵

*Karadeniz çağlamasın
Yürekleri dağlamasın
Şehitlerin anaları
Evlat diye ağlamasın*

Rus işgali ve çıkılan muhacirlik yolunda ise birbirinden farklı türküler söylenmiştir. Söylenen türküler ve manilerin dili ortaktır. Zira ahalinin geneli olaydan etkilendikleri için bir türkü yakmışlar ve adına “*Muhacir Türküsü*” demişlerdi. Bahsedilen muhacirlik olsa da dizelere dikkatli bakıldığında göç etme sebepleri, yaşadıkları acı ve sıkıntıların hepsinden izler bulabilmek mümkündür.

⁶⁰³ BCA, 30.10/6.36.93.

⁶⁰⁴ BCA, 80. 18. 01/01. 19. 14. 3.

⁶⁰⁵ Lermioğlu, a.g.e., s.182.

Muhacir Türküsü⁶⁰⁶

*Trabzon'dan çıktım, başım selamet
Çavuşlu'ya geldim, koptu kıyamet
Kıyamet, kıyamet, kıyamet...*

*Bu fırtına, kıyametten alamet
Muhacirlik şimdide büküyor
Belimi, belimi, belimi...
Hain Ruslar bombardıman ediyor
Evimi, evimi, evimi...*

*Trabzon'un etrafı meteris;
Meteristen tellide kurşun
Atarız, atarız, atarız...
Beş kardeşiz, biz düşmana yeteriz*

*Muhacirlik şimdide büküyor
Belimi, belimi, belimi...
Hain Ruslar bombardıman ediyor
Evimi, evimi, evimi...*

Bahsi yapılan türkü Trabzon yöresinin kara günlerini özetler niteliktedir. Aynı hadiseleri anlatan Muhacir Türküsü olarak adlandırılabilen bir çalışmada benzer sözlerle ortak yaşanmışlığa ışık tutmaktadır.

Muhacir Türküsü⁶⁰⁷

*Trabzon'dan çıktım, başım selamet
Çavuşlu'ya geldim koptu kıyamet
Anam ile yârim hakka emanet
Ah bu muhacirlik şimdide büküyor belimi
Kâfir Urus yaktı, yıktı evimi*

*Trabzon'un dört tarafı metris
Metristen tellide kurşun atarız
Üç kardeşiz biz oraya yeteriz
Ah bu muhacirlik şimdide büküyor belimi
Kâfir Urus yaktı, yıktı evimi*

⁶⁰⁶ Tarakçıoğlu, a.g.e., 18 – 19.

⁶⁰⁷ Lermioğlu, a.g.e., s.250.

Muhacir Türküsü⁶⁰⁸

*Trabzon'un İskelesi bozuldi
Garip muhacirler yola düzüldi
Alnımıza gara yazı yazildi*

*Kâfir Urus yakti da yikti evumi
Ah... bu muhacirlik şimdiden büktü belimi*

*Trabzon'un dört tarafı meteriz
Meterizden telli kurşun atarız
Biz üç kardaş bir orduya yeteriz*

*Kâfir Urus yakti da yikti evumi
Ah... bu muhacirlik şimdiden büktü belimi*

*Trabzon'un ön tarafı iskele
Ne aylık var ne yıllık askere
Sultan Reşat vermez bize tezkere*

*Kâfir Urus yakti da yikti evumi
Ah... bu muhacirlik şimdiden büktü belimi*

Aralarında yer alan küçük detaylar haricinde yaşananların ortaklığı türküleri önemli kılmaktadır. Her iki türküde Trabzon'dan Samsun ve hatta Sinop sahillerine kadar sürekli söylenegelen türkülerdi. Bugün Giresun sınırını belirleyen hatta yer alan Şalpazarı ilçesinden dahi işgalin üzüntüsünü yansıtacak türküler hep bir ağızdan seslendirilmekte idi.

İşgal⁶⁰⁹

*Ah Trabzon Trabzon
Konakların içinde
Ey gidi Sarı Kışla
Kaldın Urus içinde
Ah Trabzon Trabzon
Konakların pallığı
Ey gidi Sarı Kışla
Seni gören ağlıyı*

*Ey gidi Sultan Neşek
Kararını bulamadım
Çektin askeri geri
Milletini sormadın
Urusun kumandanı
Yortu tutuyu yortu
Ey gidi Sultan Neşek
Hani Dördüncü Ordu*

⁶⁰⁸ Haşim Albayrak, **1. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi**, Babıali Kitaplığı, İstanbul, 2007, s.230.

⁶⁰⁹ Cumhuriyet Odabaşıoğlu, **Trabzon: 1869 – 1933 Yılları Yaşantısı**, İlk – Sen Matbaası, Ankara, (Yayın yılı yok) s.92.

İşgalin sonlandırılması ve askerilerin kenti teslim almaya gitmeleri Müslüman Osmanlıyı memnun etmiştir. Asker ve halk sevinç içinde şu dörtlüğü haykırmıştır.

*Karlı dağlar aşalım
Trabzon'a tez varalım
Trabzon'da esir kalan
Kardeşleri kurtaralım*⁶¹⁰

Malum olunduğu üzere hüznün ve sevinç Trabzon kenti için harp zamanlarında hep iç içe yaşanmak durumundaydı. Meydana gelen duygu karmaşası sonraki nesiller üzerinde derin izler bırakmıştır. Yaşananları hafızasında kaldığı şekliyle kaleme alan Hasan Güngör hem ailesinin yaşadığı hem de tanık olmadığı fakat dinlediği olayları kendi bakış açısıyla kaleme almıştır. Yazdıkları hem edebi hem de tarihi değeri olan ürünlerdi. Muhacirlik günlerine tanık olan annesi şu mısralar ile göçe katılmıştı.

*Çambaşı'ndan çıktım, çıram yanması
Yâre mektup saldım, mektup varmadı
Etrafıma baktım, kimse kalmadı
Ağlama gelinim, sızlama gelinim*⁶¹¹

Birinci Dünya Savaşı'nda muhacir olarak Ünye'ye giden Trabzonlu muallim İbrahim Cudi Efendi göç yollarında tanık olduğu perişanlığı şu şiiri ile dile getirmiştir.⁶¹²

Cihan Harbinin Musibetleri

*Bütün dünya baştan başa intikam kılıcına sarıldı
Herkes birbirini lokma edip yutmaya baladı
Yeryüzü kıpkızıl kana boyandı
Fitne seli ta Mescid-i Haram'a dayandı
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

*İlim ve irfan pazarı hüsrana rehin oldu
Cehalet ve düşmanlığa rağbet arttı
Şerefli alçakların ayaklarına düştü
Sonunda devir, bu karışıklığa meydan açtı
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

⁶¹⁰ Lermioğlu, a.g.e., s.304.

⁶¹¹ Güngör, a.g.e., s.12.

⁶¹² Albayrak, a.g.e., s.486 – 487.

*Dünya korkunç bir savaşa sahne oldu
İnsanlar bin türlü sebeple yokluğa uğradı
Sayısız insan yerle bir oldu
Bu korkunç hale baktıkça hayalim şöyle der;
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

*Ya Rab, bu felaket sona ermeyecek mi?
Her tarafta belalar saldırmaktadır
Sanki yeryüzü mahşere dönmüş
Bütün halk dehşetler içinde inlemektedir
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

*Sonunda can yakan bir göç yüz gösterdi
Millet yer yer yurdunu terk etmeye başladı
Yollarda her adımda bir musibet göründü
Bu hali gören "İşte İslam ümmeti yok oldu" dedi
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

*Bir yanda şiddetle ateş saçan düşmanın kahrı
Bir yanda eşkıya korkusu, bir yanda güvenli yer yokluğu
Her yönden yağmur gibi şiddetler yağmakta
Ey can bu dehşetlere can ol da sen gel dayan
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

*Bir yanda soğuşun şiddeti, bir yanda gecenin karanlığı
Bir yanda inleyen ana, bir yanda canı dudağına gelmiş
Bir yanda humma ateşi, bir yanda sıtmanın yakışı
Bir yanda sel gibi dökülen çocuk gözyaşı
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

*Bir yanda çocuk ölüsü, bir yanda kız çocuğu kabri
Bir yanda kız kardeşinin gömülüğü
Bir yanda erkek kardeşinin ölüsünün yıkanişu
Bir yanda çaresizlik içinde inleyen bir yavru ekmek ister
Dert, işte en kötü dert, yaşayış işte oğuldan kızdaki yoksun yaşayış
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

*Rivayet edenlerden,
Böyle uğursuz bir yıl(in başımıza geleceği) rivayet edilmiş midir?
Hikâye edenlerden böyle bir aksi hal hikâye edil midir?
Ya Rab, insanların başındaki bu kâbus nedir?
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

*Canlar bu ateşe nasıl dayanır, eyvah!
Rabbimiz bizden cehennem ateşini uzaklaştır, feryadı göklere ulaşmıştır
Bu haller her an dehşetini gösterdikçe dikkat etmek ve düşünmeksizin
Cudi, Medine'ye karşı şöyle söylesin
Ey yaratılmışların Efendisi kalk!... kıyamet koptu*

Trabzon muhaceretinin romanlaştırılmış şekli ise Nazan Bekiroğlu'nun kaleminden çıkan "*Nar Ağacı*"⁶¹³ isimli kitapta hayat bulmuştur. Özellikle bu bölümde anlatılmaya çalışılan olayların neredeyse tamamına yakına Bekiroğlu'nun kaleminde tasvir edilmektedir. Bekiroğlu, romanın 6. Bölümünde "*Trabzon'dan çıktım başım selamet, Çavuşlu'ya geldim koptu kıyamet*" nidalarıyla muhacirliğe giriş yapmakta, "*Muhacirlik var, emir çıktı. Vali Cemal Azmi Bey Ordu'ya taşıyor*" söylemiyle eserinde muhacirliği başlatmıştı.⁶¹⁴ Ardında bıraktıkları kentte Rumların ve Ermenilerin işgalcilerin bayraklarını evlerine asması, yağma ve talanda bulunmalarına şahitlik etmeleri edebiyatçı gözüyle aktarılmıştı.⁶¹⁵ Muhacirliğe hazırlık süreci, göç yolları, kafilenin durumu gibi olaylar romana ustalıkla aktarılmış ve bu sürece tanıklık edenlerin anlatılarıyla örtüşen bir sürecin tasviri yapılmıştı. Bunlardan hariç olarak 93 Harbi, Balkan Savaşı⁶¹⁶ ve Ermeni tehciri gibi önemli gelişmelerde Trabzon özelinden değerlendirilmişti.

⁶¹³ Nazan Bekiroğlu, **Nar Ağacı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

⁶¹⁴ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s.272 – 273.

⁶¹⁵ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s.282.

⁶¹⁶ Balkan Savaşı'na katılmak üzere giden Trabzon gönüllüleri hakkında bilgi için bkz. **Balkan Harbinde 87. Alay ve Trabzon Gönüllüleri**, Çeviren ve Sadeleştiren: Veysel Usta, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1995.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TRABZON'DA MÜBADELE: UYGULANIŞI ve ETKİLERİ

4.1. Lozan Konferansında Mübadele Tartışmaları ve Mübadelenin Gerekçeleri

Lozan Konferansı'na gidilen süreçte ülkenin ve Trabzon'un geçtiği en önemli devrelerden birisi Milli Mücadele aşamasıdır. Bu süreç, Rus işgalinden çıkmış Trabzon'un çözülemeyen sorunlarına yenilerinin eklenmesine neden olmuştur. Özellikle mütareke döneminde İngiltere ve Yunanistan'ın yardımlarıyla teşkilatlanan Rumların "Pontus" hayali Trabzon için en büyük tehditlerden birisi olmuştur. Bağımsız bir Rum Devleti kurma hevesi ile teşkilatlanan Rumların girişimleri, Trabzon basınının o dönemdeki faaliyetleri ile çürütülmeye çalışılmıştır. Söz konusu dönemde Trabzon'da yayınlanan iki Rum gazetesi Epuhi (Ebuhi) ve FarosAnatolis'in (Anadolu Feneri) yayınlarını tekzip etme görevini İstikbal Gazetesi üstlenmiştir ve bu süreç Tarakçıoğlu'na göre, "halk efkârının (kamuoyunun) Milli Mücadele'ye hazırlanması" şeklinde yorumlanmıştır.⁶¹⁷ Anadolu işgalini, Rum ve Ermenilerin propagandalarını çürütmek için yayın hayatına başlayan gazete "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin" kurulmasında büyük pay sahibi olmuştur. Cemiyetin çalışmaları kısa süre içinde meyvelerini vermiş ve Erzurum'da halk kamuoyunu uyandırmak isteyen Hoca Raif Efendi'yi⁶¹⁸ etkilemiştir. Dahası, söz konusu cemiyet, İstikbal gazetesinin yazarı Faik Ahmet Barutçu'ya göre; "Erzurum Kongresi'ne analık yapmıştır."⁶¹⁹

Erzurum ve Sivas Kongrelerine tanıklık eden Trabzon halkı ve ileri gelenleri mücadelenin mutlak surette kazanılması için "milli kuvvetlere dayanılacak ve milli irade hâkim kılınacak" görüşü etrafında birleşmiştir. Bu bağlamda İstikbal Gazetesi, Milli Mücadele süreci ile Trabzon arasında iletişim bağına güçlendirmiştir ve bu ruhun yayılmasına pozitif katkı sağlayarak halkın aktif şekilde mücadele içinde kalmasına vesile olmuştur. İnönü Savaşları ve Eskişehir Kütahya Muharebeleri dönemlerine tanık olan Trabzon halkı ordunun gerekli ihtiyaçları için alt yapıyı hazırladıkları esnada ilan edilen

⁶¹⁷ Ömer Ali Keskin, "Milli Mücadele'ye Gidilen Yolda Bir Gazetenin Doğuşu; "İstikbal"", **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** Cilt 4, Sayı 2, s.187.

⁶¹⁸ Hoca Raif Efendi, Vilayat-ı Şarkiyye'nin kurulmasında pay sahibi olmuş simalardan birisidir. Bkz. Mehmet Esat Sarıcaoğlu – Ömer Ali Keskin, "İstikbal Gazetesinin Milli Mücadeleye Katkısı (1918 – 1922)", **Turkish Studies**, Cilt10/5, Bahar 2015, s.291.

⁶¹⁹ Sarıcaoğlu, Keskin, **a.g.m.**, s.291.

“*Tekâlif-i Milliye*” kararları süreci bütünleştiren bir etken olmuştur. Faik Ahmet Barutçu’nun basın yoluyla yaptığı uyarılar halkın yönlendirilmesi ve teşkilatlandırılması adına gerekli alt yapıyı hazırlamıştır. Yapılan mitingler ile de halkın coşkusu hat safhaya çıkarılmıştır ve Faik Ahmet’in “*Fedakârlık Zamanı*”, “*Dünkü Muazzam Miting*” başlıklı yazıları hamasi duyguları yönlendirerek direnişin çapını genişletmiştir. Sakarya ve Başkumandanlık Meydan Muharebelerini de aynı şekilde gazeteden duyan Trabzon halkı, ortak sevinç ile gündüz öğle saatinde başlayan şenliklere asker, mektepli, kadın, erkek, çocuk, genç, ihtiyar, binlerce katılım olmuş, misli görülmemiş bir neşe ve ahenk içinde gece yarısına kadar devam eden kutlamalara iştirak etmiştir.⁶²⁰

Güç şartlar altında kazanılan başarılar ile noktalanmış Milli Mücadele evresi sonrası Anadolu toprakları üzerindeki işgalci güçlerin emelleri sonuçsuz bırakılmıştır. Bu başarı Mudanya Mütarekesi ile bir adım daha öteye götürülmüştür. Bu mütareke, muzaffer Türk Ordusunun kazandığı askeri başarıyı tescilleyen siyasi bir onaydır ve gelecekte uluslararası yapılacak antlaşmalara askeri ve siyasi zemini hazırlayacaktır.⁶²¹ Ancak, siyasi anlamda kesin bir başarıdan söz etmek için çözüm bekleyen sorunların tamamıyla ortadan kaldırılması gerekmektedir. Zira Yunanistan’ında içinde bulunduğu işgal kuvvetleri ile çözülmemiş sorunlar, sınırları tayin edilmemiş topraklar ve belirsizliğini koruyan egemenlik sahaları bulunmaktadır. Söz konusu sorunları görüşülüp karara bağlanması için Lozan Konferansını beklemek gerekecektir.

Lozan Konferansı işgalci kuvvetler ile Türkiye arasında çözüm bekleyen sorunların ortadan kaldırılması için toplanmış, bunun yanı sıra ekonomik, coğrafik, demografik ve hukuksal düzenlemelerinde görüşüldüğü kapsamlı bir konferanstır.⁶²² 1920 yılında Osmanlı Devleti’ne güç koşullar altında imzalatılan Sevr Antlaşmasının hükümsüz kalmasını ve “*ölü doğmuş*” bir antlaşma hüviyetine bürünmesine neden olan bir mücadelenin Mustafa Kemal önderliğinde başarıya ile sonlandırılması emperyalist güçlerin elini kolunu bağlamıştır. Sevr antlaşmasının yürürlükte kalma ihtimali

⁶²⁰ Sarıcaoğlu – Keskin, **a.g.m.**, s.302.

⁶²¹ Sezai Kürşat Ökte, “*Lozan Barış Konferansı Sürecinde İç ve Dış Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler*”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 49, Bahar 2012, s.129.

⁶²² Lozan Konferansı ve Mübadele tarihi için hazırlanmış kaynakça için bkz. Müfide Pekin, Çimen Turan, **Mübadele Bibliyografyası: Lozan Nüfus Mübadelesi İle İlgili Yayınlar ve Yayınlanmamış Çalışmalar**, Lozan Mübadele Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

olmadığını anlayan emperyalistler, yeni bir konferansla kalan sorunların çözüme kavuşturulması ümidiyle Lozan kentinde bir araya gelinmesine karar vermiştir. Mübadele ve demografik yer değiştirme konuları da haliyle bu konferansta gündeme getirilecek ve Türkiye ile Yunanistan arasında yapılacak görüşmeler ile detayları şekillenecektir.

Aslına bakılırsa konferansta görüşülecek ve çözüme kavuşturulacak tek sorun mübadele başlığı değildir. Musul, Boğazlar, Kapitülasyonlar, Osmanlı Borçları taraf devletler ile görüşülürken Yunanistan ile Patrikhane, Ahali değişimi, savaş tazminatı, Doğu Trakya ve Ege Adaları gibi başlıca ve mühim sorunların çözümü için masaya oturulmuştur. Türkiye'yi temsil etmek için Hariciye Vekilliğine seçilen İsmet İnönü baş delegeliğe seçilmiş, delege olarak, Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey ve Maliye Vekili Hasan Saka Bey seçilmiştir.⁶²³ Konferansa Türkiye haricinde Müttefik Devletlerden: İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya; tüm görüşmeler için: Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, Amerika Birleşik Devletleri; Boğazlar Rejimi üzerindeki görüşmelere çağrılan Sovyet Rusya ile hem Boğazlar Rejimi, hem de Trakya sınırına ilişkin konulardaki görüşmelere çağrılan Bulgaristan; belirli konulardaki görüşmeler ve belirli hükümler için Belçika ve Portekiz katılmıştır.⁶²⁴ Türkiye ile Yunanistan arasında ikili görüşmelere bırakılan mübadele başlığı ise çalışma açısından kilit öneme sahip bir konudur.

Ahalinin yer değiştirmesi meselesinin Türkiye ile Yunanistan arasında şekillenmesi er ya da geç gündeme gelecek bir sorundur. Zira 1830'da bağımsızlığını kazanan Yunanistan halkı tedrici şekilde Müslüman Türkleri tasfiye ederken Balkanlarda Yunan ırkına dayalı ulus devlet kurmakta, öte yandan Anadolu topraklarında yaşayan Rumları Yunanlaştırma çabası ile sınırlarını değiştirme ve büyütme hayali peşindeydi. Balkan Harbi'nde mevcut düşüncelerinin önemli bir kısmını yani Balkanlar ile alakalı olan kısmını hayata geçirmişler, kalan düşüncelerini açığa çıkarmak için Dünya Savaşı'nda doğan boşluğu fırsata çevirmeye çalışmışlardı. Neticede kazanan tarafta yer alıp Batı Anadolu taraflarından Anadolu'yu ilhak etme olanağına kavuşmuşlar, ülkenin

⁶²³ Lozan Konferansına katılan Türk Murahhas Heyeti ve Türk gazetecileri için bkz. Ökte, **a.g.m.**, s.177 – 178.

⁶²⁴ Ökte, **a.g.m.**, s.130.

muhtelif noktalarında, özellikle Karadeniz’de Pontus hayali ile Rum nüfusu bölgeye çekmek cüretini göstermişlerdi. Aslına bakılırsa İzmir işgalini müteakip başlayan ve hızlanan nüfus artışı gayreti “*demografik oyun*” şeklinde yürütülmekte ve Müslümanların Anadolu’nun iç kısımlarına ya da başka noktalara göçler ile doruğa çıkmaktaydı.⁶²⁵ Batı Anadolu’dan göçler yoluyla çıkartılan Türkler, Yunanların önünde hem engel teşkil etmeyecek hem de demografik yapı Yunanlılardan yana değişecekti.⁶²⁶ Dahası Anadolu’da yaşayan Rumların konumları tartışılır olmuş, Müslüman ve Rumlar arasında güven problemi zirve yapmıştır. Bir arada yaşamak imkânsız hale gelmişti.⁶²⁷ Batı Anadolu’da işgali takip eden günlerde Yunanlılar tarafından uygulanan baskı Balkanlarda uygulananlar ile paralellik arz eder nitelikteydi. Köyler yakılmış, Müslümanlara bulabildikleri gereçlerle işkenceler dahi yapılmıştı. Örneğin: Aydın’da keresteci Ali Bey’in kulakları ve burnu kesilmiş, Tire’de tutuklananlar çeşitli işkenceler görmüş, Manisa Ayvaz Paşa mahallesinde çok sayıda insana işkence yapılmış ve böylelikle Batı Anadolu Bölgesi’nde işgale maruz kalmayan ahali yoktur yargısını haklı çıkaracak uygulamalar birbirini izlemişti.⁶²⁸ Karadeniz Bölgesinde ise benzer yıldırımlar takip edilmişti. Düzenli ordunun ulaşamadığı bölgeye haliyle işgalde uğramamıştı. Ancak Yunanistan’dan cesaret alan çeteciler Yunan devleti adına Karadeniz sahillerini işgale hazır hale getirme uğraşı içindeydi.

Dünya Savaşı sonrasında işgal altında bulunan ülkede mevcut konumlarını ve itibarlarını bağımsızlık uğruna kullanan Rumlar ile Müslüman Türkler arasında çatışma kaçınılmaz hale gelmiş ve netice Türkler lehine olmuştu. Bundan dolayı Rumların bir kısmı mücadelenin neticesi ve şiddetine göre Yunanistan taraflarına doğru çoktan hicrete başlamışlardı. Durumun ehemmiyeti ciddiyet kazanmış, Yunanistan Rumlar ile dolmuş ve Müslüman nüfusa yapılan baskılar artmıştı. Anadolu ise bir kısım Rumların gidişiyle boşalmıştır ve geriye kalan Rumlarda mübadele ile Anadolu’dan ayrılmıştır. Bunun yanı sıra mübadele öncesi giden Rumlar Türkiye topraklarında önemli bir nüfus boşluğuna neden olmuştu. Balkan Harbi, Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sürecinde yaşanan 10

⁶²⁵ Serdar Sarısır, **Demografik Oyun: Sürgün (1919 – 1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.167.

⁶²⁶ Sarısır, **a.g.e.**, s.171.

⁶²⁷ Önder Duman, **Rumeli’den Samsun’a Göç (1923 – 1970)**, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2010, s.11.

⁶²⁸ Sarısır, **a.g.e.**, s.179.

yıllık savaş ise Müslüman nüfusu azaltmıştı. Anadolu nüfusu 17.5 milyondan 12 milyona düşmüştür. Başka bir deyişle kaybın oranı %30 civarındadır.⁶²⁹ Bu durum da mübadelenin demografik bakımdan önemini açığa çıkarmaktaydı.

Konu bu şekilde Lozan Konferansına taşınmış ve Türk ile Yunan tarafları arasında tartışmaya açılmıştı. Nüfus akışını takip etmesi için Norveçli Dr. Fridtjof Nansen Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirildi.⁶³⁰ 1 Aralık 1922 Cuma günü Lord Curzon tarafından açılan oturumda nüfus mübadelesinin geciktirilmeye gelmeyecek bir mesele olduğu, her iki ulusun çıkarlarını yakından ilgilendirmesi ve gelecek yılın ürünü ile geçim yollarını ilgilendirdiği düşüncesi hâkimdi.⁶³¹ Dr. Nansen'de Yakındoğu ekonomisinin ekonomik gidişatının felaket sinyalleri verdiğini, plansız bir kaçışın ekonomiyi yıprattığını ve toprakların boş kalarak felakete dönüşeceği düşüncesindeydi.⁶³² Mübadelenin derhal uygulanması elzemdi. Nansen, ekonomik kaygılar ileri sürmekte ve mübadelenin ilk üç ay içinde, hiç olmazsa işin bir kısmını Şubat ayı sonuna kadar yapılması taraftarıydı. Bu bağlamda temasları hızlandıran ve ek protokoller hazırlayan Norveçli Doktor, 30 Ocak 1923 tarihinde mübadele anlaşması için taraflar ile gerekli siyasi temasları tamamlamış, protokoller imzalanmış ve yasal yollardan yürürlüğe konmuştu.⁶³³

Gerçeği söylemek gerekirse mübadele protokolü güç ve çetin şartlarda mutabakatla sonuçlandırılmıştı. İtalyan temsilci Montagna'ya göre; Tartışmaya neden olan güçlükler şunlardır:

1. *Türk Temsilci Heyeti, önceleri, Türkiye'de oturan ve sınır dışı edilecek olan Yunan uyruklarının bile Türkiye'ye dönmelerinin yasaklanmasını istemiştir. Türk Temsilci Heyeti, sonradan, bu isteğinden vazgeçmiştir.*
2. *İstanbul bölgesinin sınırını saptamak konusunda da büyük bir güçlükle karşılaşmıştır. Bu bölgeyi şehremaneti alanı ile bir tutmak bakımından bir anlaşmaya varılmıştır.*

⁶²⁹ Duman, a.g.e., s.12.

⁶³⁰ Kemal Arı, **Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923 – 1925)**, Tarih Vakfı yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.16.

⁶³¹ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Cilt: I, Kitap: I, Ankara, 1959, s.115.

⁶³² **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, C.I, K.I, s.117.

⁶³³ Arı, a.g.e., s.18.

3. *Türk Temsilci Heyeti, “Batı Trakya” teriminin, Yunan Temsilci heyetinin düşündüğünden çok daha geniş bir alanı kapsamasını istemekteydi. Türk Temsilci Heyeti, sonradan, bu konuya ilişkin isteğinden de vazgeçmiştir.*
4. *Yönetim merkezleri mübadele uygulanacak bir toprak parçasında bulunmakla birlikte, mübadele uygulanacak bir ülkede taşınmaz malları olan dinsel toplulukların (cemaatlerin) bu mallarını tasfiye etmek de güçlükler doğurmuştur. Alt – komisyon, özel kişilerin mülkiyetindeki mallar gibi, bunlarında tasfiyesinin zorunlu olmasında anlaşmaya varmıştır.*
5. *Yunanistan’da, Müslümanların mülkiyetindeki taşınmaz malların kamulaştırılmasına ilişkin olarak, 1912 tarihli bir kanun uyarınca alınmış tedbirlere gelince, Yunan Temsilci Heyeti bu konuda uzlaşıcı geniş bir tutum göstermiştir.⁶³⁴*

Anlaşmazlıkların hallinden sonra mutabakata varılan metne göre;

1. *Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecek*
2. *Bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükümeti’nin izni olmadıkça Türkiye’ye, yâda Yunan Hükümeti’nin izni olmadıkça Yunanistan’a yerleşemeyecekti.*
3. *Mübadeleye İstanbul’da oturan Rumlar ile Batı Trakya’da oturan Müslümanlar dâhil edilmeyecek*
4. *Mübadele uygulamasında her iki halkın mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar verilmeyecek, mübadele edilecek halklara mensup bir kimsenin hangi nedenle olursa olsun gidişine hiçbir engel çıkarılmayacak*
5. *Zanlı ya da suçu sabit mübadil gideceği ülkenin adli makamlarına teslim edilecek*
6. *Göçmenler her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürmekte ya da bunları taşıttırmakta serbest olacaklar, bunlar için çıkış – giriş vergisi talep edilmeyecek⁶³⁵*
7. *Taşınır mallarını yanında götüremeyenler için yerel makamlar malların dökümünü hazırlayacak, dökümü ve değeri belirlenen taşınurlar dört örnek halinde saklanacak, biri yerel makamlarca, ikincisi karma komisyonunca, üçüncüsü gidilecek ülke komisyonuna ve sonuncusu göçmenin kendisine verilerek saklanacaktı.⁶³⁶*

⁶³⁴ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Cilt: I, Kitap: II, Ankara, 1959, s.2.

⁶³⁵ Muhacirin için hazırlanmış emlak, bağ, bahçe ve arazi talimatnamesi için bkz. **Talimatname**, Guryan Matbaası, İstanbul, 1917.

⁶³⁶ Arı, **a.g.e.**, s.18 – 22; Mübadele mukavelenamesi için ayrıca bkz. **İskan Tarihçesi**, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932, s.8 – 10; Buna benzer uygulamalar için hazırlanmış 1915 tarihli muhacirin sevk ve iskân

Genel olarak bu şekilde özetlenebilecek ahali değişimi sözleşmesi isteğe bağlı değil, zorunlu tutulmaktaydı.⁶³⁷ Anlaşma hükmünce şartları karşılayanların göç ettirilmesi göçün kısa vadede bitirilmek istenmesine kanıt gösterilebilir. Zorunluluk ilkesi ile belirsizlik ortadan kalkmıştı. Her iki hükümetin uluslaşma isteği göçün kesinlik kazanmasına koşut olarak gösterilebilir.

Aslına bakılırsa 29 Eylül 1913’de Balkan Savaşları’ndan sonra Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında karşılıklı mübadele girişimini öngören İstanbul Antlaşması imzalanmıştır ve karşılıklı olarak kurulan Muhtelit Komisyonlar vasıtasıyla sınır boyunca 15 km’lik bir alan içinde mübadele uygulaması hayata geçirilmiştir.⁶³⁸ Bu süreci her iki tarafında taşıdığı bazı kaygılar şekillendirmiştir. Öncelikle ulus devlet olma yolunda önemli adımlar atmak isteyen Bulgarların, mülkiyetini paylaştıkları Müslüman unsurları sorun olarak algılaması ve Osmanlı idaresinin Müslüman demografisine olan ihtiyacı meselenin çözümünü hızlandırmıştır. Benzer bir tecrübe 1914 yılında Yunanistan ve Osmanlı yönetimi arasında karara bağlanmış, fakat Dünya Savaşı sebebiyle gerçekleşmeyen bir mübadele denemesi yaşanmıştır. Bu denemeye göre, Makedonya’da yaşayan Müslümanlar ile Batı Anadolu’da yaşayan Rumların takası gerçekleşecek ve mübadele gönüllülük ve eşzamanlılık esasına dayanacaktı.⁶³⁹ Bu bağlamda Lozan Antlaşması ile hayata geçirilen mübadelenin zorunlu tutulması bu sonuçsuz tecrübenin yansıması olarak hayata geçirilmiş olabilir mi? sorusunu akıllara getirmekteydi. Dönemin etkin gücünü temsil eden İttihat Terakki’nin Türkçü uygulamaları mübadele fikrine sıcak bakmalarına sebep olmuştur. Zira Osmanlı Devleti’nin yaptığı savaşlar neticesinde Batı Anadolu nüfusunda önemli düşüşler yaşanmıştır. Müslüman nüfusun azalmasını engellemek amacıyla 1914 yılında Yunanistan ile masaya oturma fikri ilk bakışta demografik kaygıların taşındığını göstermekteydi. Hatta Yunan hükümetini mübadeleye zorlamak için Batı Anadolu Rumlarının iç bölgelere göç ettirilmesi bile düşünülmüş ve uygulanmıştı.⁶⁴⁰ Mübadele fikri gerçekleşmediği takdirde Balkanlardan gelen Müslüman

defterleri bulunmaktadır. Bu defterler muhacirlere dair yapılan ayrımın kaydedileceği işlevsel defterlerdi. Bkz. **Muhacirin Kayıt ve iskân Defteri**, Hilal Matbaası, İstanbul, 1915.

⁶³⁷ Arı, **a.g.e.**, s.20.

⁶³⁸ Bilgi için bkz. Gülay Özgür, **Balkan Savaşları ve Sonrasında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti Arasında Nüfus Göçü**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008.

⁶³⁹ Yüksel Küçükler, “*Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yaşanan Rum Göçü ve Kadük Bir Mübadele Girişimi*”, **Turkish Studies**, Volume 10/1, Winter 2015, s.442.

⁶⁴⁰ Küçükler, **a.g.m.**, s.442.

– Türkler ile Ege kıyılarının takviye yapılacağı kesindi. Rumların yer değiştirilmesi ile hem Yunan idaresi mübadeleye mecbur edilecek hem de mübadelenin gerçekleşmediği fikrine müteakip önlem olarak demografik dengeye yapay müdahale yapılacaktır ve Batı Anadolu Müslüman – Türk unsurlar ile doldurulacaktır. Hangi amacı taşısrsa taşısın gündeme alınan 1914 mübadelesi sonuçsuz kalmıştı.

1923 zorunlu mübadelesine bakılırsa selefi olan uygulama ile benzerlik gösteren yanları bulunmaktaydı. Demografik beklentilerin ağır bastığı bu mübadele savaşlar ile alt – üst olan yapıyı yeni baştan taze kan ile desteklemek niyetindeydi. Yine uluslaşma girişimlerinin her iki tarafında ortak hedefi olduğu, demografik beklentilerin ağır bastığı fikrini söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra 1914 mübadele girişimi zorunlu tutulmazken 1923 mübadelesi zorunlu kılınmıştı. Bu gelişme her iki girişim arasındaki en büyük farklardandı. Öte taraftan 1914 yılındaki girişimde Yunan hükümetinde Venizelos etkisi hissedilirken Osmanlı’da İttihat Terakki zümresi vardı ve 1923’te İttihatçıların uzantısı olan bir grup ile aynı Venizelos masaya oturmuştu. Bu bağlamda siyasi kişilerin farklı, gönüllü veyahut isteğe bağlı olmayıp zorunlu mübadele istekleri ve mevcut statükonun 1923 yılında değişim gösterdiği bilgileri 1914’teki denemeden farklı sonuçlanacağı anlamına gelebilirdi ve nihai kertede böyle sonuçlanmıştı. Hatta mübadele ve iskân sürecinin sorunsuz şekilde sürdürülmesi için Mustafa Kemal Paşa tarafından bir beyanname yayınlanmış ve İslam âleminde yardım talebinde bulunmuştu.⁶⁴¹ Bu örnek bile sürecin nihai olarak sonuca bağlanması için gösterilen kararlı iradenin bir örneği olarak düşünülebilir.

4.2. Trabzon’da Mübadele Uygulamaları ve Sürecin Başlaması

İskân Tarihçesi’nin aktardığına göre, yardıma muhtaç muhacirlerin iaşesi sağlanacaktı ve eski yurtlarındaki içtimai ve iktisadi hayatlarına uygun iskân mntıklarına tayinleri yapılacaktı.⁶⁴² Ancak bu durum görüldüğü kadar kolay değildi.

⁶⁴¹ Ayrıntı için bkz. **BCA**, 30.10.0.0/1.1.4.

⁶⁴² **İskân Tarihçesi**, s.12.

Zira:

“Mülkün her tarafı tanzim ve imara muhtaçtı. Firari Rumların terk ettikleri binaların hemen umumi sükna(oturulacak yer) kabiliyetini kaybetmiş, tamire muhtaç bir hale gelmişti. İlmî ihtisasla yüksek alakası olan iskânî muhacirin işlerini salahiyetle(yetki) tedvir(şekle sokma) edecek unsurları bulmak, iskân ve imar umurunun(işler) mütevakkıf(bir şeye bağlı olan) olduğu sermaye ve vesaiti tedarik etmek hemen hemen imkânsızdı.”⁶⁴³

İskân Tarihçesi’nde memleketin genel vaziyeti ve imkânları bu şekilde tasvir edilmekteydi. Güç şartlar altında teşekkülü sağlanan Mübadele İmar ve İskân Vekâleti 8 Teşrinisânî 339 tarih ve 368 numaralı kanunla görevlendirildi. Kanuna göre Vekâletin görevleri şöyledir:

1. Mübadele suretiyle getirileceklerin nakil ve iskânlarını
2. Bunlardan ihtiyacını tahakkuk edenlerin muayyen müddetle iaşelerini
3. 328 senesinden beri iskân muamelesi görmemiş olan muhacir ve mültecilerle aşiretlerin ve badema hükümetçe kabul edilecek muhacirlerin
4. Ve tahrip edilmiş mahaller ahalisinden meskenleri hedim ve ihrak edilenlerin iskân ve terfihleriyle iskân mıntıklarının tayini
5. Memleketin harap olan mahallerin imarı vesailinin ihzar ve teminini deruhte etmiş bulunuyordu.⁶⁴⁴

Görevleri ve yetki sınırları çizilen vekâletin resmi olarak göreve başlayabilir hale getirildi. Mübadele komisyonu yaptığı etütlerde Trabzon’u iskân mıntıkası olarak seçmemiş ve mübadele sürecinden uzak tutmuştu.⁶⁴⁵ Bu durumun ispatını İskân Tarihçesi mübadele cetvelinde görmekteyiz. Cetvele göre, *“Bir kısım Drama ve ekseri Kavala ahalisinden 30.000 tütüncü Samsun ve havalisine”* şeklinde ibare eklenmişti.⁶⁴⁶ Kent, mübadele ve iskâna elveriş midir? sorusuyla vilayete bakacak olursak alınan bu kararın yerinde ve doğru bir tespit olduğunu söylemek gerekir. Gelen mübadillerin Rumlardan kalan emvâl-i metruke üzerine iskân edileceği düşüncesi Trabzon’da yerleşime açık arazi olduğunu düşündürse de ahval tam tersi şekilde tezahür etmişti. Öncelikle mübadeleden

⁶⁴³ İskân Tarihçesi, s.13.

⁶⁴⁴ İskân Tarihçesi, s.13 – 14.

⁶⁴⁵ Mesut Çapa, *“İstikbal Gazetesine Göre Trabzon’da Mübadele ve İskân”*, *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2 (8), 1991, s. 631.

⁶⁴⁶ İskân Tarihçesi, s.17.

evvel Rus işgaline maruz kalan Trabzon'dan büyük bir muhaceret yaşanmıştı. Müslüman ahali evlerini ve barklarını terk ederek Batı'ya doğru göçe yönelmişti. Müslümanlardan kalan taşınmazlar, bağ ve bahçeler Rum, Ermeni ve kısmen de Rus medeniyet projesine feda edilmişti. İşgal dönüşünde bıraktıklarını yerinde bulamayan Müslüman – Türk ahali tedrici şekilde kenti terk eden Rumların mülklerini sahiplenmişti. Böylece mübadeleye kadar olan süreçte Rumların emval-i metrukesi sahiplenilmişti. Meseleye böyle bakacak olursak mübadeleden gelecek nüfusu Trabzon'un kabul etmesi mümkün değildi.

Bölgenin yerel yayın organı olan İstikbal gazetesi ve yazarları da aynı düşünceleri paylaşmakta ve durumun kritiğini şu ifadelerle yapmıştır:

“Trabzon'da göçmenleri iskân edecek ve geçindirecek arazi yoktur; arazi dar ve yetersizdir. Rumların en fazla bulunduğu Maçka kazasında dahi Rumlar, topraktan aldıkları ürünlerle değil, koyun ve sığırlardan sağladıkları gelirler ve “taşçılık” vesaire gibi sanatlar sayesinde geçinirlerdi. Bunların çoğu Rusya ve İstanbul'a giderek kalaycılık ve bakırcılık yaparlardı. Maçka'da ziraat yok denecek kadar azdı. Üstelik Maçka'da iskân edilecek ev barkta kalmamıştı; olsa bile, olsa bile iskân edilecek göçmenler nasıl geçineceklerdi. Diğer yandan, Trabzon'un Sürmene ve Of kazalarında çok az sayıda Rum vardı. Diğer kazalar ile Yomra nahiyesi ve civarındaki köylerde serpinti halinde bulunuyorlardı. Bunların yerlerine en fazla on beş – yirmi göçmen iskân edilebilirdi.”⁶⁴⁷

Bölgenin nabzını tutan gazeteye göre; yeterli alan ve mesken yoktu ve mübadilin gönderilmesi manasızdı. Öte taraftan geçim olanaklarının kısıtlı olduğu gerçeği de gazete için bir başka sorundu. İlerleyen satırlara göz attığımızda ise *“Trabzon'un sanatkâra ihtiyacı olduğu doğrudur; hatta bu ihtiyaç bütün Anadolu için mevcuttur”* satırları gelecek çiftçi mübadillerin kabul edilmesini güçleştiren bir yargıdır.⁶⁴⁸ Mübadil sevkıyatı sanatkâr olmak kaydıyla yapılabilir, aksi ihtimallerde toprağa bağımlı kimseler için *“Trabzon bunların iskânına elverişli değildir”* yargısı ile sonlandırılmıştır.

Ancak ilerleyen süreçte Trabzon birinci iskân mıntıkası sınırlarına dâhil edilmiştir.⁶⁴⁹ İstikbal gazetesi olayı derhal değerlendirme süzgecine almıştı. Mübadeleye tabi olarak Akçaabat ve Vakfikebir'den Yunanistan'a giden Rumların sayısı iki yüzü aşmıyor, Trabzon merkez kazada da 1400 Rum evi meskûn olarak bulunuyordu. Nihai

⁶⁴⁷ Çapa, **a.g.m.**, s.632.

⁶⁴⁸ Çapa, **a.g.m.**, s.632.

⁶⁴⁹ Ağanoğlu, **a.g.e.**, s.287; Tefvik, **a.g.e.**, s.52.

kertede ısrarla üzerinde durulan husus Trabzon'un mübadeleye uygun olmadığıydı. Hatta ortaya çıkması muhtemel sorunları da hükümetin göz önünde bulunduracağından şüphe etmek istemeyiz şeklinde bir uyarı ile yetkililere gönderme yapılmaktaydı.⁶⁵⁰

Gazetenin aşırı hassas ve uyarıcı tavırları kentin mübadeleye uygun olmadığını tekrarlamaktaydı. Bu durumun örneği de mübadil sevkinin başlamasıyla yaşanmıştı. Şubat 1924 tarihli bir haberde 1800 kişilik bir kafilenin kente birkaç güne kadar ulaşacağı belirtiliyordu.⁶⁵¹ Beklenen kafilenin Nisan sonlarında Sakarya isimli vapur ile 1500 kişiden ibaret şekilde Akçaabat'a sevkleri yapılmıştı. Detaylarını gazeteden öğrenebildiğimiz kadarıyla mübadillere ilçede 40 adet ev ve bir okul boşaltılmış, ilk gün ilçe halkı adına mübadillere yemek dağıtılmıştı. Bölge halkı kolaylık sağladığı halde gelen mübadiller ilçeye ısınamamış, sefaletin içine düşmüşler, bazıları dilenmeye başlamış ve idarecilerden kendilerini başka sahalara göndermeleri talebinde bulunmuşlardı. Hayvanlarının Balıkesir'de olduğunu belirten mübadiller Akçaabat'ın kendilerine gurbet hissi verdiğini belirtmişlerdi. İmkânı olanlar limana yaklaşan gemileri ile kentten ayrıldılar.

Buna benzer diğer bir örnek Kemal Arı tarafından verilmiştir. Arı'ya göre önce Balıkesir'e nakledilen, fakat yeterli alan bulunamadığı için Vakfikebir'e gönderilen mübadiller burada da yeterli mesken bulamamışlar ve Ankara taraflarına gönderilmişti.⁶⁵² Gelineen noktada yerel gazetenin haklılığı ortaya çıkmaktaydı. Dahası göçmenler ova insanları olduklarını, bel ile değil çift ile tarım yaptıklarını belirtirler ve arazinin darlığı ile sarplığından dert yanarlardı.⁶⁵³ Son kertede bölgeye gönderilen müfettiş, mübadillerin barınamayacağına kanaat getirince farklı noktalara iskânlarına karar verilmişti.

Trabzon ve kazalarında yaşanan mübadele tecrübesi kısa vadede toplum içinde ihtilaf çıkarmıştı. Mesken sıkıntısından kaynaklı görülen huzursuzluk hem yerel ahali hem de mübadilleri mağdur eder duruma gelmişti. Mübadillerin Rumlardan metruk hanelere sevki yerel Trabzon ahalisi ile arazi anlaşmazlığına neden olmuştu. Zira Trabzon halkı da 1916 senesinde muhacirlik yaşamış ve barınılacak durumda olan Rum hanelerini

⁶⁵⁰ Çapa, **a.g.m.**, s.632.

⁶⁵¹ Çapa, **a.g.m.**, s.634.

⁶⁵² Arı, **a.g.e.**, s.100.

⁶⁵³ Çapa, **a.g.m.**, s.632.

kendilerine ev – bark edinmişlerdi. Bu duruma örnek olarak Maçka'nın Yanakandos isimli Rum köyü gösterilebilir. İşgalde ve savaşta harap olan köye sonradan gelen Müslümanlar, Rum metrukü üzerine 30 hane 150 nüfus olarak yerleşmiş, resmi iskân işlemlerinin halledilmesi Mecliste görüşülen kararname ile sonuca bağlanmış ve iskânlarında bir mani görülmediği gibi gerekli imar işlerine de olumlu yanıt verilmişti.⁶⁵⁴ Rumlardan kalan taşınmazların paylaşımı ciddi sorunlar teşkil etmiştir. Mübadillerin kentte barınmak istemeyişleri ilerleyen süreçte Trabzon'a mübadil sevk edilmemiş ve bu toplumsal olayda bu şekilde sonuçlanmıştı. Ancak mübadillerin sevkleri, iskânları ne kadar tartışmalı olmuşsa sürecin işleyişi de o derece tartışmalı olmuştur. Temmuz 1924'de Trabzon'daki mübadillerin suiistimalleri hakkında ifadelerine başvurulmuş ve durumun Samsun Mintıka Müdürlüğü'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁵⁵ Söz konusu tahkikatın bir ucu Aralık 1924 günü Trabzon İmar ve İskân Müdürü Ali Rıza Bey'e kadar uzanmış olacak ki takip ettiği uygulamalar ve sürecin bir tahkikat yoluyla aydınlatılması isteği bile gündeme gelmişti.⁶⁵⁶ Bu bağlamda mübadele sürecinin gerek idari anlamda gerekse günlük hayatta tartışmalar ile sonuçlandığı anlaşılmaktadır.

Ağustos 1924 tarihinden sonra sevke tabi mübadil haberi yapmayan İstikbal gazetesi Trabzon'dan ayrılan mübadil Rumlar hakkında ciddi derecede haber yapmamıştı. Milli Mücadele yıllarında ve mübadele süreci başında Rumların Trabzon'dan ayrıldığını söylemek mümkün gibi görünmektedir. Rumların hareketine ve sürecine hükümetin dâhil olmadığını, kendi istekleri doğrultusunda Trabzon'dan uzaklaştıkları bilgisinin haricinde pek fazla malumat vermeyen gazete Gümüşhane Rumlarının mübadele işlemlerini teferruatıyla nakletmeyi seçmişti. Bereketlimaden⁶⁵⁷ bölgesinde bulunan Gümüşhaneli olduğunu varsaydığımız (yerel kilise Niğde'de değil, Gümüşhane piskoposluğuna bağlıydı) Rumların bir kısmı baskıdan kurtulmak için 1923 baharında Niğde'ye vardıklarını söylemişti.⁶⁵⁸ Dini olarak Gümüşhane'ye bağlı olan Rumların bu davranışı Trabzonlu Rumların da aynı yöntemi uyguladığı tezini güçlendirmekteydi. Ancak

⁶⁵⁴ BCA, 030.18.01/02.42.7.20.

⁶⁵⁵ BCA, 272.0.0.11/18.89.19.

⁶⁵⁶ BCA, 272.0.0.11/20.99.14.

⁶⁵⁷ Bereketlimaden Niğde'nin 31 km güneydoğusunda Karatepe'nin eteklerinde bulunur. 19. Yüzyılda Gümüşhaneli Rumların maden çıkardığı beş önemli maden merkezlerinden birisidir. Bkz. [http://www.nisanyanmap.com/?y=Bereketli%20Maden&t=&l=2&u=18ua=0\(01.01.2017](http://www.nisanyanmap.com/?y=Bereketli%20Maden&t=&l=2&u=18ua=0(01.01.2017) tarihinde erişilmiştir.)

⁶⁵⁸ **Göç: Rumların Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919 – 1923)**, Derleyen ve Çeviren: Herkül Milas, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.198 – 200.

Gümüşhane içinden Trabzon'a mübadil olarak akın eden Rumların neden daha evvel yola çıkmayıp mübadeleyi beklediği sorusu zihinleri meşgul etmekteydi. Muhtemelen Niğde'ye görece yakın olan ve buldukları meskende sayısal olarak bir hükmü olmayanların ilk tercihi bu yöndeydi. Zira sayıları 158 aile 529 kişiden ibaretti.⁶⁵⁹ Gümüşhane içinde barınan Rumlar daha kalabalık bir kitleydi. Buldukları noktanın iç kesimde yer alması topluca hareketlerine mani olmaktaydı. Onları harekete geçirecek gelişme ise mübadele kapsamına girmeleri olmuştu. Kafiler şeklinde Gümüşhane Rumlarının Trabzon limanına gelmeleri ve kendilerini alacak mübadele gemilerini beklemeleri İstikbal gazetesi tarafından sakıncalı bulunmuş, kentteki düzeni ve yapıyı alt – üst edecek bir gelişme olarak nakledildiği görülmekteydi. Öyle görünüyor ki yerel gazete Trabzon'un işleyişini sarsacak gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Bu bağlamda Trabzon mübadillerinin sayıca az olmaları ve sessiz sedasız ayrılmaları gazete tarafından önemsiz bulunduğu için manşetlere taşınmamıştı.

Ancak Gümüşhane Rumları toplumsal gelişmelere ve tepkilere neden oldukları için aynı gazetenin konusu olmuştur. 4 Şubat 1924 tarihli habere göre; limana inen Rumlar perişan bir durumdaydı; *“zaten o kadar döküntü adamlar ki, temizlik yanlarına uğramamıştı”* ifadesi her an için salgın hastalıkların baş göstereceği korkusunu tetiklediği sırada Trabzon – Erzurum hattı arasında lekeli humma söylentileri yayılmaya başlamış ve yerel gazete mübadillerin derhal sevkleri yapılsın çağrısında bulunmuştur.⁶⁶⁰ Çömlekçi limanı ve çevresinden yayılan kötü kokular dahi mübadil Rumlara bağlanır olmuş ve gelmeyen Yunan mübadele gemisi öfkelerin artmasına neden olmuştur. İstikbal Gazetesi ve sürecin olumsuzluğuna işaret edenlerin muhalefeti katılaştığı günlerde Gümüşhane üzerinden Trabzon'a kavuşan mübadil Rumlar arasında muhtaç olanların iâşe ve ihtiyaçlarının karşılanması yerel idarecilerden talep edilmişti.⁶⁶¹ Bu ve benzeri uygulamaların gazete ve yine onlar gibi düşünenlerin tepkisini çekeceğine şüphe yoktur. Yöneltilen eleştirilerde bu bilgiyi tamamlayıcı minvaldeydi. Bahsi geçen haberden sonra

⁶⁵⁹Milas, **a.g.e.**, s.198.

⁶⁶⁰ Çapa, **a.g.m.**, s.639; Arşiv belgelerinde de Gümüşhaneli mübadil Rumların acil sevklerini talep eden belgelere rastlanmıştır. Bkz. **BCA**, 272.0.0.11/17.80.20; Söz konusu göçmenlerin deniz yoluyla nakil yapılmalarını içeren karar için ayrıca bkz. **BCA**, 272.0.0.11/17.75.2; 272.0.0.11/18.85.22.

⁶⁶¹ **BCA**, 272.0.0.11/17.76.10.

22 Nisan’da gelen bir geminin kalan Rum mübadilleri almaya geldiğini zikreden yerel gazete sessizliğe bürünmüştü.⁶⁶²

Malum olunduğu üzere mübadele girişiminde Trabzon üzerine ciddi sayılabilecek göçmen sevkiyatı yapılmamıştı. İskân Tarihçesinde yer alan “*Tamirat ve İnşaat cetveli*” Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Cebelibereket, Mersin, Ankara ve Manisa kentlerinde imar ve inşa faaliyetlerinin yapıldığını göstermekteydi.⁶⁶³ Bahsi yapılan kentler arasında Trabzon’un bulunmayışı mübadil göçmenlerden kentin doğrudan etkilenmediğini, dolaylı yollarla kısmi bir etki yaptığı yargısını güçlendirmekteydi. Coğrafi şartların müsaade etmediği yerleşimler mübadele sürecinde kentin merkezden ziyade çevrede kalmasını sağlamıştı. Zaten Rus işgali ve muhacirliğin izleri aradan geçen 7 – 8 sene dahi silinememişti. Kentin yerleşik sakinleri Rumlardan kalma taşınmazlar ile hayatlarını idame ettirmekte iken getirilen mübadillere düşecek ya da hibe edilecek bir mülkün varlığından bahsedilemezdi. Öte yandan mübadillerinde Trabzon ve kazalarında konaklamak niyetinde olmadığı ortadaydı.

Ayrıca Trabzon kenti ile alakalı mevzubahis göçlerin ve yerleştirmelerin mübadeleden sonra da doğal ve yapay şartlara bağlı olarak devam ettiği dikkat edilmesi gereken bir başka ayrıntıydı. 1929 senesinde meydana gelen selde Trabzon’un Of ve Sürmene kazalarında açıkta kalan 17 bin nüfusun Bayburt ve Erzurum ve Maçka taraflarına gönderilerek iskânları icra kılınmıştı.⁶⁶⁴ Bu örnekte görüleceği gibi Trabzon için demografik geçiş süreci Cumhuriyet rejimi ile de sürdürülmüştü.

4.3. Mübadele Sürecinin Trabzon’daki Tesirleri

Osmanlı’dan miras olarak alınan Anadolu toprakları Türkiye Cumhuriyeti ile varlığını devam ettirmişti. Anadolu’nun pek çok kenti gibi Trabzon’da yeni yönetimi işgal, muhacirlik ve mücadele evrelerini atlatarak selamlamıştı. Ulus devlet olma yolunda atılan adımlar yeni ülkenin kimliğini ve egemen unsurunu tayin edecekti. Nitekim Yunanistan ile yapılan ve Osmanlıdan beri sorun olan Rum ve Pontus ekalliyeti meselesi

⁶⁶² Çapa, a.g.m., s.640.

⁶⁶³ İskân Tarihçesi, s.140.

⁶⁶⁴ İskân Tarihçesi, s.83 – 84.

mübadele kavramı ile nihai olarak sonlandırılmaya çalışıldı. Bu gelişme beraberinde pek çok değişimin de habercisiydi. Geline nokta Müslüman – Türk unsur Anadolu'nun yeni kültür mozaïği ve harcı konumundaydı. Mübadele sürecinin başlattığı değişim rüzgârını kültür, sanat, ekonomi, demografi ve siyaset gibi kavramlar üzerinden takip etmek mümkündür.

Konu Anadolu'nun Trabzon gibi önemli bir merkezi olunca ekonomik demografik, sosyal ve kültürel etkilerden bahsedilebilir. Zira mübadelenin etkisi her kentte ve bölgede aynı oranda hissedilmemişti. Göçmen sevkiyatının ağırlıkta tutulduğu alanlarda daha büyük çaplı ve doğrudan değişimler görülürken Trabzon gibi dolaylı ve daha küçük değişimlerin yaşandığı memleketlerde gerçek manada etkiden söz edebilmek için sürece bütüncül bir yaklaşım ile bakmak gerekmektedir. Bu bakımdan ülkenin büründüğü yeni görüntü Trabzon'u da kapsayıcıydı.

4.3.1. Mübadele Sürecinin Trabzon'a Ekonomik Tesirleri

Trabzon'da bulunan Rumlar genelde şehirli ve köylü olarak sınıflanmakta, şehirli olanlar arasından çok miktarda doktor, avukat, banker, mühendis bulunmaktaydı. Aynı zamanda küçük sanatkârların önemli bir bölümü ve deniz taşımacılığı hemen hemen Rumların tekelindeydi.⁶⁶⁵ Trabzon'un fiziki şartlarından dolayı çeşitli meslek dallarında uzmanlaşmış olan Rumlar hemen her türlü uğraş içinde yer almışlardı.⁶⁶⁶ Ancak ağırlıklı olarak hayvancılık ve zanaatkârlık ile meşguldüler.⁶⁶⁷

Osmanlı ekonomisinin üretken kesimini oluşturan Rumların ülkeden ayrılması ekonomik endişeleri beraberinde getirmekteydi. Ülke ekonomisinin kısa vadede göreceği zararlar muhtelif makam ve kişilerce tartışma konusu haline getirildiği bir dönemde Trabzon örnek verilmek suretiyle Rumların ekonomiye olan etkisi özet geçilmekteydi. Nebizade Hamdi Bey'e göre:

⁶⁶⁵ Ali Rıza Gökbnar, "19. ve 20. Yüzyıllarda Yaşanan Göçlerin Türk Maliye Tarihi Açısından Analizi", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 6/3, 2004, s.243.

⁶⁶⁶ Çapa, **a.g.m.**, s.632.

⁶⁶⁷ Nedim İpek, **Mübadele ve Samsun**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.73.

“... Trabzon Rumların kesif olarak buldukları bir yer olduğu halde orada bir müddetten beri Rum bulunmamasına rağmen hiçbir hususta sıkıntı çekilmemiştir. Türkler giden yabancı ticaret ve sanayi erbabının yerlerini hemen tutmuşlar, tecrübe ve mümaresse ile elde edilecek kabiliyetleri de pek çabuk iktibas başlamışlardı. Binaenaleyh, Rumların bu memleket için faydeli bir unsur-u iktisadi olduklarına dair olan ecnebi iddiaları daha şimdiden çürümüştür. Bizim İstanbul’da olmadığı gibi, Anadolu’nun hiçbir tarafında da böyle bir unsur-u iktisadiyeye ihtiyacımız yoktur.”⁶⁶⁸

Anlatılan bahis önemli olmakla birlikte yoruma muhtaçtır. Zira ticaret gibi gelir getiren faaliyetleri Trabzon’da Rumlar himaye etmekteydi. Öncesi ve sonrası ile mübadele girişimi Türk tüccarın hem iç hem de dış sahada boy göstermeye başladığı dönemlerdi. Bu bakımdan giden Rumların nicel olarak yerini dolduran Trabzon tüccarları nitel olarak bazı sıkıntılar yaşamıştır. Örneğin: Trabzon’da yetiştirilen ve dış pazara satılan fındık ihracı en çok Hamburg, Marsilya ve Triyeste limanlarına yapılmaktaydı.⁶⁶⁹ Türk üreticileri ve firmaları ürün pazarlanması konusunda en büyük handikabı pazar eksikliği ve bağlantı zayıflığında yaşamaktaydı. Rumlar gibi Avrupa limanlarında tesisleri bulunmayan Türkler ticareti yine Rumlar aracılığı ile yapmaktaydı. Rum tacirler uygun fiyata aldıkları fındık gibi ürünleri yüksek fiyattan satmakta ve fahiş karlar elde etmekteydi. Dahası dış pazara Rumlar aracılığı ile gönderilen ürünler yine Rumlar vasıtasıyla farklı ülke tezgâhlarında boy göstermekte ve pastadan büyük dilimi Rumlar almaktaydı. Başlangıçta ilgisiz ve tecrübesiz olan Trabzon tüccarları zamanla ticari kayıplarını anlayarak tesisleşme yoluna gitmişlerdi. Bu sayede bir süre kendi kabuğuna çekilmişler ve bu dönemi hem Pazar aramada hem de gerekli Batı dilini öğrenerek geçirmişlerdi. Dış ticarete yaşanan kısa vadeli düşüş Trabzon tüccarı için üstesinden gelinebilecek bir sorundu ve nitekim bunu da başarmışlardı.

Bu hususu misaller vererek örneklendirmekte fayda vardır. Öncelikle Osmanlı’dan Cumhuriyete geçiş sürecinde şeker – tahin ile makarna fabrikası gibi tesisler devralınmıştı.⁶⁷⁰ Bu tesislerin işletmenleri Cumhuriyete yaklaştıkça Müslüman – Türklerden, kaynağı da yerli sermayedendi. Bu bağlamda “*Milli İktisat*” projelerinin ekonomiye olumlu yansıdığını söylemek mümkündür. Proje kapsamında zaman zaman

⁶⁶⁸ Cahide Zengin Aghatabey, *Mübadelelerin Mazlum Misafirleri: Mübadele ve Kamuoyu (1923 – 1930)*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2009, s.87.

⁶⁶⁹ Başkaya, *a.g.e.*, s.105.

⁶⁷⁰ Başkaya, *a.g.e.*, s.140 – 141.

yabancı sermaye protesto dahi edilmiştir.⁶⁷¹ Bu dönemlerde yabancı etkisi sorgulanır hale gelmiştir.

Söz konusu sorgulama Rus işgali, muhacirlik, Pontus hadiseleri vb. gibi silsile ile iyice belirgin hale gelmişti. Özellikle Trabzon civarındaki Rumların mübadeleyi beklemeksizin gitmesi kent genelinde ekonomik boşluğu zaten meydana getirmişti. Trabzon sakinleri bu boşluğun farkında olacaklar ki demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan doldurma cesaretini göstermişlerdi. Kente sahiplenme duygusu ile bağlanan yerliler, mübadele kapsamında iskânı yapılacak olan 1500 Dramalı göçmeni dahi istememiştir.⁶⁷²

Gönderilen Müslüman mübadillere Trabzon ahalisi her türlü kolaylığı gösterse de geldikleri araziye ve iklimi beğenmeyen mübadiller kaçmanın yollarını aradılar. Zira kendileri hayvancılık ile meşgul olup ova tarzı meskenlerde yaptıkları uğraş ile geçimlerini sağlamaktaydı.⁶⁷³ Oysa Akçaabat fiziki şartları bakımından hem dağlık hem de sarp kayalıklardan ibaretti. Geçim darlığına düşeceğini anlayan mübadiller birer ikişer ya da kabileler şeklinde başka noktalara göç ettiler. Yapılan mübadil sevkinin bu bağlamda başarısızlık ile neticelendiğini söylemek mümkündür. Hükümet tarafından gönderilen heyette aynı fikirde olup Akçaabat mübadillerini kentten uzaklaştırma kararı almış ve bir daha kabileler şeklinde sevk yapılmamıştır.

Başarısızlık ile sonuçlanan ilk girişimin ekonomik bir getirisi olduğunu düşünmek güçtür. Gelen mübadil kabileleri tarım yapacak vakte ve olanağa sahip değildi. Akçaabat tarımdan ziyade tütüncülük ile geçimini sağlayanların kümelenildiği bir alandır. Oysa gelenler dördüncü dereceden tütüncüdür. Yani tütüncülük ile ilişkileri zayıftır. Samsun ve Sinop havalisine gönderilen tütüncülerin Trabzon'a sevki sağlanabilseydi gerekli alt

⁶⁷¹ 1912 yılında Rum asıllı olduğu bilinen Averof isminde bir şahsın Yunan Ordusu'na bağışladığı "*Averof Zırhlısı*" Balkan Savaşında Osmanlı Donanması'nın Marmara'ya açılmasını engelledi. Yunanistan'a denizlerde açık üstünlük ve hareket kolaylığı sağlayan gemi Osmanlı'da hezimetin hem somut hem de sembolik unsuru haline gelmişti. Bkz. Zafer Toprak, "*Balkan Yenilgisi, Kimlik Sorunu ve Averof Zırhlısı*", **Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri: Gemiler, Efsaneler, Denizciler**, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.77 – 87; Konuya bir örnekte Gömeç'ten Yunanistan'a giden Vasiliias Kuçomitos'un anlattıkları eklenebilir. Vasiliias, her ne kadar gizlemiş olsak da Balkan Savaşı'nda Yunanistan'a yardım ettiğimiz ağızdan ağıza yayılmıştı. Balkan Savaşı boyunca mücadeleyi desteklemek için altın dolusu testiler yollamış, üzerini zeytinyağıyla örtmüştük itirafında bulunmuştur. Bilgi için bkz. Milas, **a.g.e.**, s.41 – 43.

⁶⁷² İpek, **Mübadele ve Samsun**, s.73.

⁶⁷³ Çapa, **a.g.m.**, s.636.

yapı ve olanak dâhilinde hem geçimlerini sağlayacaklar hem de kent ekonomisine doğrudan katkı sağlayacaklardı. Oysa mevcut durumda sorun olmaktan öteye gidemediler.

Bir kısım mübadil geçimini temin etmek için hamallık yapmaya kalksa da bu işin ehli olmadığı için yeterli direnci gösteremedi.⁶⁷⁴ Yanlarında hayvanlarını getirenler de merkeze bağlı köylerde iskân edilmiş ve tarımla haşır – neşir olmaları istendiği halde gerekli başarıyı gösterememişlerdi. Geldikleri geniş ovalarda karasaban ile tarım yapanlar şimdi bel ve kazma sayesinde işin üstesinden gelmek zorundaydı. Oysa mübadiller kazma ve bel kullanımını bilmediğinden bu işi de bırakmak mecburiyetinde kaldı.

Çeşitli dönemlerde Balkanlardan gelip kente yerleşen göçmenler de vardır. Bunlara; 77 ev, 65 dükkân ve 590 dönüm tarla verilerek ihtiyaçlarını gidermeleri istenmiştir. Tarla sahipleri kabiliyetleri ölçüsünde tarım ile meşgul olurken dükkân sahipleri de ticaret yapmak suretiyle geçimini sağlıyordu. Öte taraftan kente sevki yapılan mübadillerin yanı sıra Gümüşhane'den Trabzon'a gelen ve Yunanistan'a göç etmeyi bekleyenlerin varlığı kent ticaretini olumsuz etkileyen sürecin kapısını aralamaktaydı. Zira gelen Gümüşhane Rumları liman bölgesinde konaklamaktaydı. Yığınlar halinde bekleyen kabile kendilerine uzatılacak yardım elini beklerken izdihamdan dolayı liman ile temas kurmak güçleşiyordu. Salgın hastalık korkusuyla Rumların bulunduğu alanlardan uzak duran Trabzonlular gidişatı yakından takip ederek vakit kaybetmeden kentten gönderilmeleri için resmi makamlardan yardım talebinde buldukları sırada gelen komisyon sevkleri başlatmıştır.

Aktarılan örnekler ışığında Trabzon'un iskâna elverişli bir saha olmadığı yorumunda bulunmak fazlasıyla mümkündür. Trabzon'un mübadele sevkiyatı yapılacak kentler arasına katılması tartışmalı sürecinde başlaması anlamına geliyordu. Gönderilen muhacirlerin ekonomik, sosyal ve kültürel analizi eksik yapılmış ve mübadele kapsamında Trabzon örneği başarısızlık ile sonuçlanmıştı. Bu durum Trabzon'dan ayrılan Rumların rakamsal olarak yanlış tahmin edildiğini göstermektedir. Rus işgali ve muhacirlik dönemlerinde evleri tahrip olanlar geri döndüklerinde Rumlardan kalan

⁶⁷⁴ Çapa, a.g.m., s.636.

taşınmazları çoktan sahiplenmişti. Bu bakımdan giden Rumlardan geriye kalan emval-i metruke Müslümanlar arasında ihtiyaçtan kaynaklı paylaşılmıştı. Yani resmi makamların düşündüğü şekilde Trabzon genelinde boş arazi ve barınak yoktu. Yaşanan mübadele girişimi görüldüğü üzere ekonomik anlamda getirisi olmayan, bunun yanı sıra devletin kasasına masraf olarak yansıyan başarısız bir girişimdir.⁶⁷⁵ Dahası resmi makamlar vaktini ve emeğini boşa harcamışlardı. Çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan mübadil kafilesinin kısa vadede üretici olması da beklenemeyecek bir durumdur.

Ortaya çıkan olumsuz parametrelere rağmen Trabzon'da ekonomik hayat durma noktasına gelmiş de değildi. Milli İktisat anlayışının şekillendirdiği Erken Cumhuriyet Dönemi'nde tesisleşme yolunda emsal olacak girişimler yaşanmıştır. Balıkyağı, müskirat, fındık kırma, un ve çömlek fabrikaları gibi tesisler Trabzon ekonomisinin can damarını oluşturmaktaydı.⁶⁷⁶ Fabrikaların 1923 öncesinde açılması geçiş döneminde devralınan ekonomik mirasın bariz işaretidir. 1927 yılında yapılan devlet sayımına göre kentte 691 adet sanayi tesisi bulunmakta ve sektörel dağılıma baktığımızda ise %43'lük pay ile tarımsal üretimin ağırlıkta olduğu göze çarpılmaktaydı.⁶⁷⁷ Buralarda çalışan işçi sayısı 2015 idi.⁶⁷⁸ Trabzon ahalisinin istihdam edileceği demir, makarna, mensucat, balıkyağı, çömlek, un, şeker fabrikalarından ibaretken, imalat sahası da tabakhane, gemi, kantar, sabun, fındık yağı ve tütünden ibaretti. Sanayi işletmeleri küçük olsa da işçi çalıştıran tesis oranlarında Türkiye genelinin üzerine çıkan veriler mevcuttur. Ülkede 11 – 20 arasında işçi çalıştıran tesis oranı %1,8 iken Trabzon'da 2,6, 21 – 50 arasında işçi çalıştıran tesis oranı ülkede %0.8 iken Trabzon'da 1.6 idi ve 10'dan fazla işçi çalıştıran tesis oranı ülkede %3.15, Trabzon'da %4.2 idi.⁶⁷⁹ Bu veriler bazı iş kollarında Trabzon'un ülke geneline göre daha iyi olduğunu göstermekteydi. Limanın onarılması ve ticari faaliyetlerin aksamadan devam ettirilmesi adına bazı atılımlarda yapılmıştı. Özellikle İran transit ticaretini yeniden canlandırmak için müstakil çabalar da gösterilmiştir.⁶⁸⁰

⁶⁷⁵ Göçmenlerin masrafı için Trabzon İskân Müdüriyeti emrine 10. 000 lira gönderilmiştir. Bkz. İpek, **Mübadele ve Samsun**, s.73.

⁶⁷⁶ Başkaya, **a.g.e.**, s.141.

⁶⁷⁷ Ahmet Çavuş, **Trabzon'da Sanayileşme ve Başlıca Sorunlar**, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 2015, s.60 – 61; Başkaya, **a.g.e.**, s.141.

⁶⁷⁸ Çavuş, **a.g.e.**, s.60.

⁶⁷⁹ Çavuş, **a.g.e.**, s.60 – 61.

⁶⁸⁰ Trabzon – İran ticaretini canlandırma girişimleri için bkz. **BCA**, 030.10.0/0.168.171.1.

Sonuç olarak, Yeni Türkiye'nin kurulduğu günlerde Trabzon'da iktisadi şartlar geniş çaplı bir dönüşüm yaşamaktaydı. Giden Rumların yerini Türkler almıştı.⁶⁸¹ Kente gelen mübadillerin ekonomik olarak katkı yaptığını söylemek ise güçtür. Kentte kısa süreli konaklamaları iktisadi olarak katkı yapamadıklarını gösteren önemli bir delildir. Yanlış planlama ve hesapsız iskânın kurbanı olan mübadiller devlet bütçesine mali zarar verirken Trabzon halkının ve idarecilerinin enerjisini tüketmişti. Giden Rumların ise yurtdışındaki acentelikleri vasıtasıyla Trabzon ürünleri üzerinde kısa sürecek bir tahakkümü söz konusudur. Alınan tedbirler ve Trabzon tüccarının hızlı atılımı ile bu ambargo da kısa sürede atlatılmıştı. 1915 Ermeni Tehciri, mübadele ve Rum göçü gibi gelişmeler ile ülke dışına çıkan tüccar, sanatkâr ve esnaf nüfusun yeri zorunluluktan doğan ama gayet mühim bir fırsatın değerlendirilmesi ile doldurulmuştu.⁶⁸² Kent merkezi ve köylerde yeni tüccar unsur Müslüman ahaliydi. Osmanlıdan kalan tarım ve ziraat temelli miras ve tecrübenin sanayileşme yolunda kullanıldığı da bu sayede ortaya çıkmıştır.

4.3.2. Mübadelenin Trabzon Demografisine Tesirleri

Trabzon nüfusu 20. yüzyıla büyük değişim ve dönüşümler altında girmişti. 10 yıl süren savaşlar neticesinde nüfusun büyük çoğunluğu salgın hastalık, savaş, muhacirlik ve kıtlık gibi unsurlar ile erimekteydi. Dünya Harbi öncesinde 1.122.947 olan vilayet nüfusu 1927 sayımlarında⁶⁸³ 293.055 kişiye düşmüştür.⁶⁸⁴ 1914 yılı ile 1927 yılı arasındaki nüfus kaybı yaklaşık olarak %74 civarındaydı.⁶⁸⁵ Nüfusun bu şekilde keskin kayıplara uğramasında idari taksimatta yapılan düzenlemelerin de payı vardır. 1927 sayımlarında Akçaabat, Vakfikebir, Sürmene, Maçka, Of ve kent merkezinden ibaret olan Trabzon Samsun, Rize, Gümüşhane ve Ordu gibi şehirlerden ayrılmıştı. Dolayısıyla bu kentlerin demografisinden de bağımsızdır.

⁶⁸¹ 1920 yılındaki örnek bir uygulama için bkz. **BOA, BEO**. 4658/349317.

⁶⁸² İlhan Tekeli, **Göç ve Ötesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2008, s.159.

⁶⁸³ Orijinal metni için bkz. **28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Sayımı Tahriri: Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle**, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.

⁶⁸⁴ Çakıcı, **a.g.t.**, s.38.

⁶⁸⁵ Benzer şekilde devletinde 1912 yılında 21 milyon olan nüfusu Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele süreçlerini içine alan 10 yılda büyük kayıplara uğradığını belgeleyen gelişme 1927 sayımları olmuştur. Sayıma göre toplam nüfus 13.649.945 idi ve 1912 yılındaki rakama göre %65'lik bir kayba uğradığı görülmüştür. Süreç hakkında bilgi için bkz. Yıldırım, **a.g.m.**, s.277 – 281.

1927 sayımları hakkında kısa bir bahis açmakta fayda vardır. Sayımlara göre il merkezinde 24.634 kişi ikamet etmekteydi.⁶⁸⁶ Köse'ye göre 1912 yılında 50 bin olan Trabzon nüfusu 1927'de 25 bindir.⁶⁸⁷ Rakamlara göre kent merkezi aradan geçen 15 sene içerisinde %50'lik bir kayba uğramıştı. Mübadele kapsamında yapılan nakil de bu sayının içindeydi. Mübadele girişimi Trabzon'a küçük çapta bir nüfus sevki ile sonuçlanmıştır. İstikbal gazetesine göre mübadil sevkiyatı 1.500 Dramalı şeklinde nakledilmiş⁶⁸⁸ iken bu rakam Çapa'ya göre de 1.328 kişidir.⁶⁸⁹ Tevfik'e göre ise Samsun'a ayak basan 59 bin kadar mübadilin 29 bini Trabzon'unda içinde bulunduğu iskân sahasına dağıtılmıştı.⁶⁹⁰ İlk katile ile gelen mübadiller hakkında farklı rakamlar olsa da bu döneme dair yapılan sevk iskânda Trabzon'un demografik bir katkısı olmamıştı.⁶⁹¹ Araziyi ve şartları beğenmeyen Dramalı mübadiller gerek resmi makamların yardımıyla gerekse gerekse kendi imkânlarıyla kenti terk etmişlerdi. İçlerinden tütüncülük ile münasebet kuracak olan küçük bir azınlık kentte kalıcı olmuştu.

⁶⁸⁶ Mustafa Köse, **1927 Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2010, s.139.

⁶⁸⁷ Köse, **a.g.t.**, s.144.

⁶⁸⁸ Çapa, **a.g.m.**, s.634.

⁶⁸⁹ Mesut Çapa, "*Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı*", **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2/5, 1990, s.66.

⁶⁹⁰ Bu mntıklar şöyledir: Trabzon, Giresun, Ordu, Karahisar-ı Şarki, Sinop, Tokat, Yozgat, Amasya ve Çorum'dur. Bkz. Tevfik, **a.g.e.**, s.65.

⁶⁹¹ Trabzon gibi mübadil sevki yapılan kentlerden biri de Karahisar-ı Şarki'dir. Ancak Trabzon gibi Karahisar'da 1927 sayımlarında nüfus kaybettiği anlaşılmıştır. 8 bin civarında mübadil sevki yapılan kentin demografisi hızlı bir erme göstermiş ve Trabzon'a benzer bir süreç yaşamıştır. Geniş malumat için bkz. Tevfik, **a.g.e.**, s.65 – 66.

Amasya	5.440
Çorum	2.318
Erzincan	1.157
Giresun	748
Gümüşhane	543
Ordu	1.679
Tokat	6.800
Trabzon	1.328
Sinop	1.594
Sivas	4.404
Yozgat	5.277
Şarki Karahisar	8.788
Toplam	40.067

Tablo 28: Birinci İmar ve İskân Mıntkasına Sevk Edilen Göçmenlerin Yerleştirildiği Bölgeler⁶⁹²

1923 – 1933 arasında 77 hane 393 mübadil ayrıyeten iskân edilmişti.⁶⁹³ Mübadillere çeşitli yardımlar yapılmış, ihtiyaçları giderilmişti. Goularas ise, 1923-1927 yılları arasında Trabzon’a iskân edilen mübadil miktarını 404 kişi,⁶⁹⁴ İbrahim Erdal’da Goularas gibi Trabzon’a iskân edilenlerin sayısını 404 olarak ifade etmiştir.⁶⁹⁵ Zaten Çapa’nın tablosu dikkatlice incelendiğinde Trabzon’a gönderilen mübadil kafilesi “*Birinci İskân Mıntkası*” içinde %3’lük pay ile en az nakil yapılan kentler arasındaydı. Tasfiye taleplerine⁶⁹⁶ göre, Trabzon’a sevk edilen mübadillerin geldikleri semtleri belirlemek mümkündür. Vergi memuru Recep oğlu Ali Fuad 1925 yılında Selanik’ten gelerek Ayasofya Mahallesi civarında iskân edilmiştir.⁶⁹⁷ Midilli’den 1925 yılında gelen asker emeklisi avukat Aziz oğlu Sadrettin de Trabzon’a gelmişti.⁶⁹⁸ 1929 yılında

⁶⁹² Tablo 28’de adı geçen bölgelere yerleştirilen göçmenler Drama, Kavala, Selanik, Kayalar ve köylerinden gelmiştir. Bkz. İpek, **Mübadele ve Samsun**, s.74; Tablo için ayrıca bkz. Çapa, “*Yunanistan’dan...*”, s.66.
⁶⁹³ İpek, **a.g.e.**, s.74; Gelen mübadiller içinde 1929 yılında verilen bir karar dikkatleri çekmektedir. Tarihin mübadele sürecinin sonları olması Trabzon’a gelme tarihlerinin yeni ya da iaşe yardımının geç bir tarihte yapılması ihtimalini güçlendirmektedir. Selanik mübadili olan Alyanak Ahmet Efendi, kızları Fatma ve Mehdiye hanımlara gayrimenkul verilmesi hakkında örnek bir kararın ayrıntıları için bkz. **BCA**, 272.0.0.11/24.127.19.

⁶⁹⁴ Göçke Bayındır Goularas, “*1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması*”, **Alternatif Politika**, 4/2, 2012, s. 132.

⁶⁹⁵ İbrahim Erdal, **Mübadele: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan – 1923/1925**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006, s. 350.

⁶⁹⁶ Tasfiye taleplerini Türkiye’ye göç eden mübadillerin kayıtlarında kullanılan evraklardır. Yaptığımız inceleme sonucu 41 adet taleplere rastlanmıştır. Ancak çoğunun erişime kapalı olması konu hakkında bilginin sınırlı olmasına neden olmuştur. Özellikle Yanya vilayetinden gelenlerin kayıtlarına dair erişim tamamen kapalıdır.

⁶⁹⁷ **BCA**, 130, 16,13,2/401, 279, 9.

⁶⁹⁸ **BCA**, 130, 16,13,2/4,27,12.

Teselya'nın Yenişehir kazası Debbağhane Mahallesi'nden gelerek Trabzon ili Çömlekçi Mahallesi'ne yerleştirilen Salih oğlu Bayram kente en son yerleştirilen mübadillerden biriydi.⁶⁹⁹ 1927 yılında Manastır vilayeti Kozana livası Serfiçe kazasından gelip Vakfikebir'e iskân edilmiş olan kaymakam Mustafa oğlu Derviş Salih oğlu Bayram gibi kente en son gelenler arasında sayılabilir.⁷⁰⁰ 1924 yılında Kosova vilayeti Senice livası Akova kazasından gelen Tataroviç Abdullah kızı Safiye Hanım⁷⁰¹ ile Girit vilayeti Hanya livasından balıkçı Alemdar oğlu Osman oğlu Mustafa Trabzon'a iskân edilenler arasında erişebildiğimiz en erken kayıtlı sahiptir.⁷⁰² Bu kayıtlar haricinde Yanya'dan gelen mübadillerin kayıtlarına rastlanmıssa da erişime kapalı olması konu hakkında bilgimizin kısır kalmasına neden olmuştur. Bu kayıtlar içinde İstikbal Gazetesi ve İskân Tarihçesinde bahsi geçen Birinci İskân Mıntıkası kapsamına alınarak dağıtımı yapılan Dramalı mübadillerin kayıtlarına rastlanmamıştır. Erişime kapalı olan taleplerin detaylarını göremediğimiz için konuya dair bilgilerimizin bu kadar olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Mübadele ile kentten giden Rumların sayısını ise tespit etmek mümkün değildir. Zira gidişlerin tamamına yakını Milli Mücadele sürecinde yaşanmıştı. Ancak KAAM tarafından oluşturulan ve mübadillerin hikâyelerinden elde edilen “*Sözlü Gelenek Arşivi Kataloğunda*” Trabzon'dan geldikleri tespit edilen ve kayıtları yapılan 140 adet anıya rastlanmıştır.⁷⁰³ Söz konusu mübadillerin geldikleri mesken olarak “*Pontus*” notu düşüldüğü görülmüştür. Yine İstikbal gazetesine göre 200 kişi civarında bir nüfus mübadele ile Trabzon'dan ayrılmış olduğu bilirse dahi kent merkezinde 1400 kadar Rum evi⁷⁰⁴ meskûn halde bulunmaktaydı.⁷⁰⁵ Arşiv belgesine göre, 1924 Nisan'ında Samsun ve

⁶⁹⁹ BCA, 130, 16, 13,2/291, 902, 23.

⁷⁰⁰ BCA, 130, 16, 32,2/282, 846, 13.

⁷⁰¹ BCA, 130, 16,13,2/148,1,5.

⁷⁰² BCA, 130, 16,13,2/47,61,13.

⁷⁰³ KAAM tarafından oluşturulmuş Excel tablosuna ulaşmak için bkz. [http://tr.kms.org.gr/Ar%C5%9Fiv/S%C3%B6z%C3%BCGelenekAr%C5%9Fivi.aspx\(10](http://tr.kms.org.gr/Ar%C5%9Fiv/S%C3%B6z%C3%BCGelenekAr%C5%9Fivi.aspx(10) Şubat 2017 tarihinde erişilmiştir.)

⁷⁰⁴ Klasik Osmanlı hane sayımına göre 1 hane ortalama 5 kişi üzerinden hesap edilmekteydi. Bu hesaba göre 1400 evin yaklaşık olarak barındıracağı kişi sayısı 7.000'dir. 1914 sayımlarına göre de kent merkezi ve çevresinde 23.806 Rum barınmaktaydı. Bkz. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s.376.

⁷⁰⁵ Çapa, “*İstikbal Gazetesine...*”, s.633.

Trabzon'dan mübadeleye tabi 4765 adet Rum'un "*Arşi Palagos*" vapuruyla Yunanistan'a sevk edildiği bilinmekteydi.⁷⁰⁶

Trabzon üzerinden mübadeleye dâhil olan Rumlar ise 8 Şubat itibariyle 2.000'e yaklaşmış, 25 Şubat'ta ise bu sayıya 500 kişi daha eklenmiş ve sayı 2.500 civarına yaklaşmıştı.⁷⁰⁷ Gümüşhane muhacirlerinden 720 kadarının harap vaziyette bulunması üzerine ihtiyaçlarının karşılanması için talepte bulunulmuştu.⁷⁰⁸ Ancak sayıları verilen Rumların Trabzon demografisi ile temasları olmadığı için doğrudan bir bağlantı kurmak güçtür. 1924 – 1926 tarihleri arasında Yunanistan'a giden bazı Rumlar kendilerini Pontus olarak ifade etmiştir. Bunların sayısı 189.916'ydi.⁷⁰⁹ 1924 – 1926 arasında İstanbul'dan 97.951, 1924'te Samsun'dan 38.164, 1924 – 1925'te Mersin'den 50.124, 1923 – 1924'te İzmir'den 2.500 ve 1924'te Kırklareli'nden 1.177, olmak üzere sayı 189.916'ya ulaşmaktaydı.⁷¹⁰ Kendilerini Pontus olarak ifade ettiklerine göre Karadeniz bölgesinden ayrılma ihtimalleri yüksek olan bu grup ülkenin çeşitli kentlerine ve limanlarına yayılmıştı. Diğer bölge ve kent Rumları ile karışmaları ihtimalini de göz önünde bulundurursak Trabzonlu mübadil hanelerinin sayısına dair bilgi elde etmek gayet güçtür. Yerli araştırmalar, rakamlardan da anlaşıldığı üzere mübadele sürecinde Trabzon'dan ayrılan Pontus Rumlarının sayısını ortaya koyacak bilgilerden yoksundur. En azından araştırmalarımız ve incelemelerimizde ulaştığımız sonuçlar bizi bu yoruma itmektedir.

Meselenin bu bahsini aydınlatmak için Yunan kaynaklarına göre hazırlanmış ve Mübadelenin Yunanistan'da meydana getirdiği etkileri açıklayan bir çalışmanın aktardığı malumatlar çalışma için gayet önemli bilgileri paylaşmaktadır. Çalışmada Trabzon'a gelen Müslümanların sayılarına ulaşmak güç olsa da ayrılanlar hakkında teferruatlı bilgiler elde edilebilir. Pavlidis'e göre, Haziran – Temmuz 1924'te mübadele tabi olan Rumların sayısı 31.313 idi ve Trabzon'dan gidenlerin toplamı 4.650 kadardı ve Trabzon'dan ayrılanlar Selanik'e çıkmıştı.⁷¹¹ Başka bir deyişle Haziran ve Temmuz

⁷⁰⁶ BCA, 272.0.0.11/20.99.14.

⁷⁰⁷ Çapa, a.g.m., s.639.

⁷⁰⁸ BCA, 272.0.0.11/17.77.8.

⁷⁰⁹ Öksüz, a.g.e., s.186.

⁷¹⁰ Öksüz, a.g.e., s.186.

⁷¹¹ Antonios Pavlidis, *Yunan Kaynaklarına Göre Mübadele Meselesi (1918 – 1930)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilimdalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997, s.18.

ayında mübadil olanların Trabzon'daki oranı %14'dür. Pavlidis'ten öğrenebildiğimiz kadarıyla 1928 yılında bile Trabzon'dan ayrılmayan mübadil Rumlar vardı ve sayıları 25 kadar olan bu mübadiller Müslümanlar tarafından tutulmaktaydı.⁷¹²

KÖY	ENGEL OLUNMUŞLAR	TUTUKLULARIN SAYISI
Spele (Spila)	Eyüp oğlu Rıdvan	2 kız, 15 ve 18 yaşında
Spele	Eyüp oğlu Mehmet	3 kadın
Spele	Eyüp oğlu Selim	2 kadın 1 erkek
Spele	Eyüp oğlu Temel	1 kadın
Spele	Eyüp oğlu Sakir	1 kadın ve oğlu 15 yaşında
Spele	Eyüp oğlu Rusti	1 kadın ve 1 kız
Spele	Ahmet oğlu Hamdi	1 kadın 1 kız
Zita	Şahin oğlu Hurşit	1 kadın
Zita	Hoca oğlu Mehmet	1 kadın
Zita	Semih oğlu İsmail	1 kadın
Hortokop	Karagözoğlu Rüştü'nün oğlu Vesetin	1 kadın 1 kız
Mülaki Palata	Takozoğlu Ali'nin oğlu Tavusoğlu Ali	1 kadın 1 kız
Zahnoy	Papuloğlunun oğlu bilinmeyen kişi	1 kadın 2 kız

Tablo 29: 1928 Yılında Maçka'da Bekletilen Mübadil Rumlar

Tabloya 29'a göre, 17 kadın, 6 kız, 1 oğlan ve 1 erkekten ibaret bir kabile Maçka'da rehin kalmıştı. Yunan Dışişleri kaynaklarının 12.12.1928 tarihli belgesi 25 kişinin tutulduğunu belirtmekteydi. Ancak sebebine dair bir malumatın verilmemesi akıllarda soru işareti bırakmaktadır. Mübadeleye tabi olmaları Hristiyan olduklarını kanıtlamaktadır. Ancak bekletilen mübadillerin isimlerine bakılırsa çoğunun Türkçe kayıt edildiklerini gösterir. Baba isimlerinin de aynı şekilde Türkçe olduğu görülür. Bekletilme sebepleri arasında yakın akrabalarının tesiri ve baskısı muhtemel sebepler arasında sayılabilir. Zira Trabzon'da yayınlanan İstikbal gazetesine göre mübadele dönemlerinde en fazla Rum'un yaşadığı alan Maçka'ydı. Bu bilgiye binaen bekletilenlerin arasında Müslümanlar ile akrabalık bağı tesis etme ihtimalleri çok yüksekti ve mübadil olmalarına karşı bir tepki olarak bekletildikleri düşünülebilir. Ancak bu açıklama 1928 yılına kadar nasıl kaldıklarını bize yeterince açıklamaz. Çünkü kalanların etnik aidiyetleri konusunda şüphelerimiz bulunmaktadır. Eğer kalanlar Rum olsaydı Milli Mücadele boyunca diğer Rumların yaptığı gibi korku ve panik eğilimi göstermesi gerekirdi ki bu durumda diğerleri gibi onların mübadele süreci başlamadan Trabzon'dan ayrılmaları için fazlasıyla yeterli

⁷¹² Pavlidis, a.g.t., s.19.

bir sebep olacaktı. 1928 yılına kadar mübadele komisyonu dikkatinden kaçmaları günlük hayatlarına ve Müslümanlarla olan ilişkilerine sorunsuz devam ettiklerini gösterir. Meseleye böyle yaklaşıncı daha kuvvetli bir nedenin açıklamasına ihtiyaç duyulmaktadır. Pavlidis'in aktardığı bu malumat doğru ise, Maçka'daki hadisenin aydınlatılması adına incelememiz gereken bir tez daha vardır. Teferruatını Anzerlioğlu'ndan öğrendiğimiz kadarıyla Trabzon ve Maçka Rumları Fenerli Rumların propaganda faaliyetlerinden bağımsız olduklarına dair beyanatta bulunmuş ve Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin kurulmasına dair taleplerini TBMM'ye iletmışlerdi.⁷¹³ 1921 yılında Maçkalı Ortodokslar Türk Müslümanlardan yana olduklarını açıkça dile getirerek kaderlerini tayin edecek kararın Ankara Hükümeti'ne ait olduğu belirtilirken Yunan emelleri ve mesajlarının kendilerine bir anlam ifade etmeyeceğini şiddetle vurgulanmış olmaktadır.⁷¹⁴ Bu bilgiler ışığında 1928 yılına sarkan bu hadisedeki kahramanların Ortodoks Türkler mi yoksa Ortodoks Rumlar mı olduğu sorusu cevap beklerken şahıs isimleri üzerinden bir akıl yürütmeye meseleye açıklık getirileceği düşüncesindeyiz. Yukarıya iliştilen tablodaki isimlere bakarsak hepsinin Rusti, Vesetin ve Papuloğlu isimlerinden geriye kalanların Türkçe olduğu rahatlıkla görülecektir. Kaldı ki, 16 Temmuz 1922 Pazar günü Kayseri'de toplanan Türk Ortodoks Kilisesi Kongresi'ne katılan delegelerin isimlerine bakılırsa adı geçen şahıslarında abartılı sıfatlar taşımadığı görülecektir.⁷¹⁵ Mezhebi Ortodoks olan ancak etniği Türk olan bir grubun konuşma dilinde Rumca bilmeyip Türkçe konuşması isim ve takma ad olarak da aynı yöntemi tercih edecektir. O halde kalanların halen Ortodoks Türk olma ihtimalleri yüksektir. Bu tespit, neden gitmek istemedikleri konusuna açıklık getirdiği gibi 1928 yılına kadar nasıl Trabzon'da kalabildiklerini açıklamakta, Müslümanların da gitmelerine neden karşı koyduğunu daha net ortaya çıkarmaktadır.

⁷¹³ Anzerlioğlu, **a.g.e.**, s.277.

⁷¹⁴ Anzerlioğlu, **a.g.e.**, s.277.

⁷¹⁵ Kongreye Trabzon'dan katılan delege Türk Ortodoks delegesi Pavlidi'dir. Konferansa katılan delegeler ve yapılan eylemler hakkında bilgi için bkz. Anzerlioğlu, **a.g.e.**, s.284 – 308.

Ahali değişimi Trabzon için iskân edilen nüfus itibariyle bakacak olursak yeterli düzeyde değişime sebep olmamıştı. Ancak süreci Milli Mücadele ile başlatıp Trabzon demografisini değerlendirdiğimizde etkinin çok daha büyük olduğu görülecektir. Türk Ordusu karşısında tutunamayan Yunan ordusu yerli Rumlar arasında bir çeşit korku ve ürpertinin yayılmasına sebep olmuş ve Rumların ülke içine ya da Yunanistan'a göç süreci başlamıştı. Bu süreçte Büyük Millet Meclisi olaya müdahale ederek eli silah tutan Pontusçu Rumların ülke içlerine sürülmesi kararını almıştı.⁷¹⁶ Tedbir amaçlı yürütülen çalışmalar kapsamında Rumların demografisi azalmaktaydı. Savaşın neticesi de uygulamalardan hariç surette Trabzon'u ve bölgeyi terk etmeleri şeklinde neticelenmişti. Sonuçta Trabzon nüfusu giden göçler ile ermişti. Ahali değişimi ile gönderilen göçmenler ise demografiye olumlu surette yansımamıştır. Aksine olumsuz şekilde etki ettikleri görülmüştür. Farklı çalışmaların zikrettiği rakamlara göre 1300 – 1500 civarında göçmen nakledilmiş ancak kentten kısa sürede kaçmışlardı. Şehirden gönderilen Rumların varlığı da hesaba katıldığında mübadele öncesi dönemden başlamak koşuluyla Trabzon nüfusunun sürekli azaldığı görülmüştür. Örneğin: 1920'de Karadeniz ve Rusya kıyısından 50 bin Rum göç etmişti.⁷¹⁷ Daha önce belirttiğimiz üzere vilayetin toplan nüfusunda yaşanan büyük erimde bu süreçlerin etkisi büyüktür. 1923'de yine Karadeniz sahilinden 20 bin Rum ayrılmıştı.⁷¹⁸ Yunanistan'da 1928 sayımlarına göre de Pontuslu olduklarını söyleyenlerin sayısı 182.169'du.⁷¹⁹ Bu rakam Öksüz'ün ifade ettiği 1926 yılı Pontus nüfusuyla büyük benzerlik göstermektedir. Burada dikkatleri çeken önemli bir ayrıntı bulunmaktadır. 1914 sayımlarında resmi olarak Rumların sayısı 161.574'ten ibaret olması Yunan makamlarınca tutulan kayıtlar ile hemen hemen örtüşmektedir. Bu durumda aktarılan sayıların içinden çoğunun Trabzon'dan ayrılmış olma ihtimalleri zihinleri meşgul etmektedir. Zira "*Pontusçuluk*" hadiselerine destek vermek amacıyla birçok insanında Milli Mücadele arifesinde Trabzon'a sevk edildikleri düşünülünce Pavlidis ve Öksüz tarafından ortaya atılan sayıların hepsi olmasa da çoğunun Trabzon menşeli oldukları ifade edilebilir. Zaten Rumların anlayışı da "*Pontus veya Pontic*" kavramları ile Trabzon'u kastettikleri araştırmalarımızdan hareketle rahatlıkla söylenebilir. Bu varsayım ise yukarıda belirttiğimiz gibi "*Pontuslu*" olanların Trabzon

⁷¹⁶ BCA, 12.6.1337/941; Casusluk hasebiyle sürülenler için bkz. BCA, 18.1.1338/1336.

⁷¹⁷ Pavlidis, a.g.t., s.17.

⁷¹⁸ Pavlidis, a.g.t., s.18.

⁷¹⁹ Pavlidis, a.g.t., s.22.

ve yöresine ait olduklarını bir adım daha güçlendirdiği görülecektir. O halde yaklaşık olarak mübadele kapsamına tabi olan veyahut daha öncesinde Türkiye'den ayrılan ve Pontus olduğu bilinen 180 binin üzerinde kişi vardır. Rusya ve çevresine gidenlerin miktarı da hesaba katılırsa 200 binin üzerinde bir nüfusun, özellikle çoğunluğu Trabzon'dan olmak kaydıyla Karadeniz sahilinden göç etmişlerdi.

Mübadele kapsamında Yunanistan'dan Türkiye gelen Müslümanların nüfusta bir homojenleşme sağladığı görüşü hâkimdir. Ancak Trabzon için bu durum tam tersi şekilde tezahür etmektedir. Gelen göçlerle değil giden Rumlar ile Trabzon nüfusunda bir homojenleşme sağlanmıştır. Zira bu süreçte kente yeterli nüfus iskânı yapılamadığı için gelenlerden ziyade gidenler üzerinden meseleye yaklaşılmaktadır. 19. yüzyılın sonlarından 1927 yılına dek geçen süreci kapsayan nüfus sayımlarında Trabzon'da bulunan gayrimüslimlerin oranında ciddi bir düşüş göze çarpmaktadır. 1881/1882 senesinde kentin %42.8'i gayrimüslimlerden oluşurken bu rakam 1927'ye gelindiğinde %1.2 gibi bir rakama düşmüştü.⁷²⁰ Bu oran Karpat'ın değerlendirdiği 1914 sayımlarına göre %14'lerden belirtilen seviyeye düşmüştür. Meseleyi kısaca özetlersek; 1927 sayımlarından elde edilen rakamın %1.2'si yaklaşık 3 bin civarında bir nüfusa tekabül ediyordu. Bu da yine vilayet genelini kapsayıcı bir rakamdır. Bu örnek dahi kentten ayrılanların miktarı ve statüsü hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olacak niteliktedir. Müslüman – Türklerin egemen olduğu yeni görüntü günümüze dek sürecek ve kolayca değişmeyecek bir mirasın devamı olduğu gibi Osmanlı ile Yeni Türkiye arasındaki anlayış farkından doğan yapıyı gözler önüne sürmekteydi.

Trabzon'da nüfusun azalmasına neden olan bir diğer gelişmede 1929 yılında Çaykara, Of, Sürmene ve Köprübaşı havalisinde meydana gelen sel hadisesidir. Büyük çapta can ve mal zararına neden olan sel afetinde adı geçen bölge nüfusu doğrudan etkilenmiştir.⁷²¹ Yaşanan elim hadise neticesinde devlet eliyle farklı kentlere ve yakın noktalara göç başlatılmış, Maçka'ya 1021 hane 4615 kişi, 724 hane 4161 nüfus ise Bayburt'a sevk edilmişti.⁷²² Akabinde ise 1933 yılına dek 2000 haneden 12 bin nüfus yine

⁷²⁰ Behar, **a.g.e.**, s.64.

⁷²¹ Selin köprü ve yollara yaptığı tahribat için bkz. **BCA**, 30.10.0.0/117.818.35.

⁷²² **BCA**, 030.10/117.818.28.

Maçka ve Bayburt havalisine gönderilmişti.⁷²³ İskân Tarihçesi 'ne göre de 1929 yılındaki hadisede 17 bin Trabzonlu açığa kalmış göçmeye mecbur olmuştu.⁷²⁴

4.3.3. Mübadelenin Trabzon'a Sosyal ve Kültürel Tesirleri

Trabzon'a sevki yapılan ve iskânı kabul görülen Dramalı Müslümanlar halk tarafından arada kültür farkı gözetilmeksizin sıcak şekilde karşılanmış, kendilerine her türlü kolaylığı ve olanağı seferber etmişlerdi. Hatta gelişleri şerefine yemek organizasyonu dahi düzenlenmişti. Kenti terk eden Rumların evlerinden bazıları kendilerine tahsis edilmişti. Trabzon için mübadelenin bu noktaya kadar sıkıntısız devam ettiğini söylemek mümkündür. Ancak bu noktadan itibaren yerli halk ile mübadiller arasında bazı sorunların çıkmaya başladığı görülmüştür.

Mübadillere tahsis edilen Rum taşınmazları Rus işgali ve muhacirlik hasebiyle evlerini kaybeden Müslümanlar tarafından tutulmuştu.⁷²⁵ Mirekoc raporuna göre, Anadolu'nun savaş ve göçler suretiyle tarumar olduğu ifade edilmiş, gelen mübadiller bir yana yerlilerinde iskân edilmesi gerektiği gerçeğine vurgu yapılmış ve ilk önce yerleşenlerin ev sahipleri olduğuna dikkat çekilmişti.⁷²⁶ Bilgi ile paralellik arz eden bazı gelişmeler mevcuttur. Trabzon Mebusu Rahmi Bey, 1924 yılında Trabzon'da Rus işgali sırasında evleri tahrip olanların Mübadele İmar ve İskân Kanunu uyarınca öncelikle yerleştirilmesi gerektiğine dair görüş beyan etmişti.⁷²⁷ Bu bilgi bağlamında yerli ahalinin boşalan noktaları kendi iskânları için kullandığı görülmüştü. Ancak aynı evlere mübadillerinde ortakçı koşulması yerli ahalinin huzurunu bozan bir gelişmeydi. 1924 yılında alınan bir karar gereği Rus işgalinde evlerini kaybedenler emvâl-i metrukeden değeri karşılığında arsa ve ev verilmesi kararlaştırılmış ve bu karar bazı köyleri kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştı.⁷²⁸ Değeri karşılığında zararını telafi edenlerin

⁷²³ BCA, 030.1.1/36.39.1.

⁷²⁴ İskân Tarihçesi, s.83.

⁷²⁵ Mübadele ile giden Trabzon Rumlarının mülklerinin açık artırma usulüyle Müslümanlara satışı uygulamasında örnekler için bkz. [http://www.yahyatezel.com/photos_3.php?photo=42\(15](http://www.yahyatezel.com/photos_3.php?photo=42(15) Ocak 2017 tarihinde erişilmiştir.)

⁷²⁶ Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları – 1923 – 2023: Ulus - Devlet Oluşumundan Ulus - Ötesi Dönüşümlere/Mirekoc Proje Raporları, Hazırlayanlar: Ahmet İçduygu, Sema Erder, Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2014, s.105.

⁷²⁷ BCA, 30.10.0.0/6.36.23.

⁷²⁸ BCA, 272.0.0.11/18.85.16.

durumu nispeten sorgusuz şekilde emval-i metrukeyi işgal eden ahalden iyiydi. Zira elde ettikleri mülklerin değeri ödenmişti ve olası bir hak mahrumiyetine uğrama ihtimalleri zayıftı. Ancak başına buyruk şekilde yapılan iskânlar için aynı olumlu düşünceleri zikretmek oldukça güçtür. Ahali ise emval-i metrukede hakkı olduğunu düşündürecek talepleri gerekli makamlarla paylaşmaya çabasındaydı.⁷²⁹ Yaşanan sürece muhalefet etmek suretiyle tepki gösteren Trabzon ahalişi zaten en baştan beri mübadeleye de karşıydı ki sebebi gayet ortadadır. Zira kent ilk zamanlarda iskân mıntıkalarına katılmamış, zararlarını bir şekilde telafi imkânı bulmuşlarken ilerleyen süreçte alınan kararlar ahalinin moralini bozmuş ve sonradan iskân mıntıkalarına dâhil edilmesi gidişatı önceden gören aydınlar tarafından eleştirilmiştir.

Geçim koşullarına yenik düşen mübadillerin bir kısmı dilencilik bile yapar olmuştu. “*On paracık dayıcık*” şeklinde hazin bir şive ile dilenmeleri şehri terk etmeleri için süreci başlatan bir gelişmeydi. Mübadelenin zorunlu tutulması, değiş – tokuş yapılan nüfusun statü kaybına uğramaması için sevk ve iskânların özenle ve dikkatlice yapılmasını gerektiriyordu. Oysa Trabzon iskânı şartların yeterince değerlendirilmediğini veyahut gözden kaçırıldığını göstermektedir. Bıraktığı statüyü Trabzon’da bulamayan mübadil Müslümanlar kenti muhtelif zamanlarda buldukları araç – gereçler vasıtasıyla terk etmişlerdi. 1923 yılından 1930’lu yıllara kadar yapılan ve sayıları 300 ile 400 arasında değişen mübadilin sosyal ve kültürel açıdan kent kültüründe erime ihtimali yüksektir. Böylece ilk başlarda başlayan bazı huzursuzluklar ilerleyen dönemlerde mübadillerin gidişiyle ortadan kalkmıştı. Kalanlarda Trabzon kültürü ve iktisadi yaşantısı içinde kaybolmuştur.

Konu açısından önemli bir başka gelişme de Rumlardan kalan taşınmazların yerli ahaliye paylaştırıldığı Trabzon İpsela (Ocaklı) köyü örneğidir. Arşiv kayıtlarına göre, Rumlardan kalan araziler borçlanma yoluyla köyün Müslüman sakinlerine devredilecekti.⁷³⁰ Buradan anlaşılacağı gibi dönemin yönetimi Rumlardan kalan malların tasarruf hakkını sahiplenmişti. Hadisenin benzer örnekleri de mevcuttur. Trabzon’un Kemer kaya semtinde mübadillerce terkedilen beş evin işgal edenlere icarı (kira)

⁷²⁹ Örnek için bkz. **BCA**, 272.0.0.11/19.94.5.

⁷³⁰ **BCA**, 272.0.0.11/22.114.20.

kararlaştırılmıştır.⁷³¹ Bahçeli olan iki evinde Trabzon Özel İdaresi'ne kiralanması alınan bir diğer karardır.⁷³² Yine terkedilmiş ve Trabzon'da bulunan 40 ve 41 nolu hane ve arsaların Trabzon Ticaret Mektebi'ne tahsisi sağlanmıştı.⁷³³ Mübadeleye dâhil olan ve arşiv kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla Rum asıllı Mariko'ya ait olan binanın Trabzon Liman İdaresi'ne verilmesi,⁷³⁴ emvâl-i metrukeden olan birkaç bahçe, bina ve arsanın Trabzon İdman Ocağı'na satılması alınan başka kararlar arasında sayılabilir.⁷³⁵ Sürece memurlarda dil edilmek suretiyle barınma sorunu yaşayanlara terkedilmiş meskenler kiralanmaya başlanmıştı.⁷³⁶ Taşınmazlar yüzünden çıkması muhtemel bir kargaşanın önüne geçen hükümet üzerine aldığı tasarruf hakkını nakdi olarak ahaliye devretme kararı almıştır. Alınan karar hükümetin bütçesine nakit olarak yansiyacak olması dikkat çeken bir husustur. Böylece mali yapının nakit paralar ile takviye edilmesi sağlanacaktı. Uygulamanın Trabzon içinde önemli sonuçları olacağına şüphe yoktur. İlk etapta mal ve mülkün planlı şekilde dağıtılması sağlanacaktı. Kin, düşmanlık ve kargaşanın çıkma ihtimali bu şekilde en azamiye indirilmiş olacaktı. Gerekli bölüşümün yapılması üretimin artışı içinde önemlidir. Savaş ve yıkımdan çıkan ülkenin eriyen nüfusu üretim – tüketim dengelerini ciddi oranda değiştirmişti. Alınan tedbirler eski dengenin sağlanması adına atılmış bir adımdı ve bu girişimin örneği Trabzon'da rahatlıkla görülmekteydi.

Muhtelif zamanlarda Trabzon'dan ayrılan Rum mübadillerin gittikleri Yunanistan'da kendilerine has kültürleri yaşattıkları görülmüştür. Yine Pavlidis'ten öğrendiğimiz kadarıyla Atina'da Sürmene (Sourmena) adıyla mahalle, Batı Makedonya'da Trabzon (Nea Trapezounda) isimli köy ve kasaba, Doğu Makedonya'da Karadeniz (Mavrothalassa) isimli köy ve kasabalar kurulmuştur.⁷³⁷ Yunanistan'ın Katraniçe, Türker'in deyimiyle Katransa'da yaşayan Maçkalı ve Sürmeni muhacirlerin izine rastlanmıştır. Katraniçe, Uçana ve Krimse'de bulunan mübadillerin birleşiminden meydana gelen bir belediye teşkilatı bulunmakta ve merkezi Uçana'da yer almaktaydı ki; Uçana isminin Trabzon Rum İmparatoru "*Kommenos'tan*" geldiği şeklinde bilgilerin

⁷³¹ BCA, 30.18.1.1/26.59.7.

⁷³² BCA, 30.18.1.1/26.54.6.

⁷³³ BCA, 30.18.1.1/18.19.5.

⁷³⁴ BCA, 30.18.1.1/19.31.20.

⁷³⁵ BCA, 30.18.1.1/10.37.17.

⁷³⁶ BCA, 30.18.1.1/26.60.3.

⁷³⁷ Pavlidis, a.g.t., s.27 – 28.

varlığı mübadillerin taşıdığı izlere verilebilecek yegâne örnekler arasındadır.⁷³⁸ Hatta Trabzon'daki Sümela Manastırına atıfta bulunarak “*Sümela*” ismini alan dahi vardır.⁷³⁹ Aktarılan bilgiler ışığında Trabzon'dan ayrılan Rum göçmenlerin Atina, Selanik, Batı ve Doğu Makedonya ile Kavala bölgesine göç ettiği anlaşılmaktadır.

⁷³⁸ Ayrıntı için bkz. Tefik, **a.g.e.**, s.194 – 195.

⁷³⁹ Tefik, **a.g.e.**, s.200.

SONUÇ

Kitlesel anlamda Kırım Harbine bağı olarak başlayan Trabzon'un göç serüveni ve etkileri bahsi, zamana yayılan bir olaylar silsilesini ifade etmektedir. Nitekim göç çalışmalarında bir kenti ele aldığınızda o yörenin coğrafi şartları ve konumu göçlerin seyrini ve sonuçlarını önemli ölçüde etkileyen bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır. Trabzon için sayılan gerekçelerin yön verdiği göç hadiselerine ve dönüşümlere çalışma esnasında fazlasıyla tanık olunmuştur. İlk başta kentin yerleşime elverişli olmayan ve dağların kıyıya paralel uzanması kente yapılacak iskânların önünde engel teşkil etmiştir. Bu varsayımın ilk örneğini Kırım Savaşı sonrası kente yaşanan göçlerde görmekteyiz. Kente gelen nüfusun çoğunluğu geçici olarak iskân edilmiş ve ihtiyaçlarını gidermek maksadıyla karantina kampları kurulmuştur.

Ortak unsurun göç ve değişim olduğu çalışmalar da incelenen dönemlere dair bir gruplama yapmak mümkündür. Böylece yaşanan gelişmelerin hem benzerlik hem de farklar ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda, eğer bahsi geçen dönemler ve olaylar ile alakalı bir sınıflandırma yapılacak olursa en başta göç süreçlerinin Trabzon özelinde çok farklı surette gelişim gösterdiği yargısına ulaşılabilecektir. Bu bakımdan 1856 Kırım Savaşı'nda Kırım – Kafkasya bölgesinden Trabzon'a gelen göçmenler, 1877 – 1878 Muhaceretinde Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinden gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda yine Kars, Ardahan ve Batum yöresinden göçmenlerin gelindiği bilirse de kenti asıl ilgilendiren hadise Rus işgalinden dolayı kendi yerli ahalisini göçe göndermek zorunda kalmış olması gösterilebilir. Bu üç olay içinde göçlerin yönü kentin kuzeydoğusudur. Mübadele süreci ise, bu anlamda diğer üç süreçten bağımsız olarak ele alınması gereken bir olaydır. Zira Balkanlardan gelen Müslümanların mübadillerin sınırlı olsa da yerleştirildiği kentler arasında Trabzon'da bulunmaktadır.

1856 yılında Karadeniz kuzey kıyısında yaşanan savaş Trabzon'a yakın değilse de 93 Harbi'nde Erzurum'a kadar intikal etmek suretiyle şehrin kapısına dayanmıştır. Böylece; 1856, 1877 – 1878 ve mübadele hadiselerinde kent savaştan doğrudan etkilenmeyip gelen göçler ile sınırı ve kapsamı farklı olmakla birlikte bir değişime ve dönüşüme maruz kalmıştır. Bahsi yapılan dönemlerde işgalin olmaması ise şehrin büyük bir tahribattan kurtulması şeklinde yorumlanabilir.

Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda Rus işgaline uğraması diğer süreçlerin aksine kentin en fazla tahribat ile karşılaşmasına neden olmuş, var olan her türlü düzen alt – üst olmuştur. Anlatılan süreç iyi okunacak olursa aşamalı şekilde hem kentin işgal ile tanıştığı hem de Rusların Osmanlı üzerindeki emellerini hayata geçirdikleri görülecektir. 800'den fazla evin tahribata uğratıldığı merkez ve çevresinde bazı mahallelerin isimleri Rusça olarak düzeltilmiş, bazılarında da Rus kültürünü temsil edecek şekilde yeni isimler verilmiştir.

1856 Kırım Savaşı ve göçleri ile 93 Muhacereti dönemlerinde vilayetin idari yapılanması toprak kayıpları ve göçleri ile yeniden düzenlenmiştir. Ancak Kırım Harbi ve göçlerinde bu yapılanmanın çok sınırlı tutulduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Buna nazaran 93 Harbi süreci hem vilayet sınırının doğusunda hem de kısmi olacak şekilde batısında yeni bir yapılanma ile sonuçlanmıştır. Yapılanmanın bir sebebi de göçlerin varlığı ve seyrinde yaşanan dalgalanma olmuştur. Bir noktaya toplanmaları özellikle vilayetin batısında yeni taleplerin yükselmesine neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ve mübadele bağlamında böyle bir etkiden söz etmek oldukça güçtür. Zira 1916 işgali vilayetin sınır hattını ortadan kaldırmıştır. Mübadele kapsamının sınırlı olması ya da belli bir kalıba sığdırılmaya çalışılması sonucu idari yapılanma olmamıştır, ancak 1927 sayımlarında kentin bugünkü iskelet görüntüsüne kavuştuğuna tanık olunmuştur.

Aynı zamanda mübadele dönemi ile Trabzon'un fethedildiği yani Osmanlı himayesine girdiği yıllar arasında trajik bir benzerlik bulunmaktadır. 1461 yılında II. Mehmet tarafından Osmanlı sınırlarına dâhil edilen Trabzon'dan Rum yönetici sınıfı farklı kentlere göç ettirilmiştir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin mirası üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri de devraldıkları kentten Rumların kaideleri ve sınırları karşılıklı anlaşmalar vasıtasıyla çizilen bir anlaşma neticesinde göç etmelerini talep etmiştir. Her iki olay farklı zaman dilimlerinde yaşansa da aralarında sonucu itibariyle belirgin benzerlikler bulunmaktadır. Ülkenin Müslümanlaşması ile sonuçlanan mübadele süreci ekonomik, demografik, sosyal ve kültürel olarak yaşanan kimlik değişimi ile günümüze kadar ulaşmıştır. Öte taraftan nüfusun homojenleşmesi Trabzon kentinde mübadele bağlamında gelenlerden ziyade giden Rumlar ile sağlandığı gerçeğinin altı çizilmesi gerekmektedir.

Kırım Savaşı, Osmanlı – Rus Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan göçlerin ana sebepleri arasında Rus baskısının ağırlığı oldukça yüksektir. Yayılma projeleri tedrici şekilde nihai amacına 1916 yılında gerçekleşmişse de iç siyasetlerindeki başkaldırı yüzyıllık gayretlerin bir anda alt – üst olmasıyla sonuçlanmıştır. Böylelikle Trabzon ve Osmanlı idaresi Rus baskısından kurtulmuştur.

Neticede birbirinden farklılık arz eden süreçlerin değerlendirildiği tez çalışmasında Kafkasyalı göçmenlerin Trabzon üzerinden farklı kentlere ve bölgelere dağıtıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Devlet hadiselerin izlerini silme ve kargaşayı bertaraf etmek üzere sorumluluğun tümünü kendi eline almıştır. Kurulan Muhacirin ve Göç İdaresi göçlerin şiddetine göre çalışma sahasını genişletmiş ya da daraltmıştır. İhtiyaçların tümüyle karşılanması Devlet ve Muhacirin İdaresinin yerinde müdahalesi ile mümkün hale gelmiştir. Mağduriyetlerin giderilmesi konusunda idareciler kendi üstüne düşeni fazlasıyla yaptıkları altı çizilmesi gereken bir konudur.

Sonuç olarak; Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında kalan yaklaşık yarım asırlık dönem göçlerin ve nüfusun arttığı bir süreç olarak okunabilir. Bu göçler ile Anadolu'ya yeni sakinler yerleşirken kadim sakinlerinden bir grubu da kaybetmek durumunda kalmıştır. Trabzon üzerinde ise, Rusya önünden kaçan Kırım ve Kafkasyalı sakinlerin etkileri olmuştur denilebilir. Göçlerin şiddetine paralellik arz edecek bu durum Trabzon nüfusunu olduğu kadar kültürünü ve ekonomisini de etkilemiştir. Ortaya çıkan etkileşim Osmanlı'dan Cumhuriyete kalan çok kültürlü mirasın bir sürekliliği olarak düşünülmelidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a) Ayniyet Defteri

BOA, AD. Nr. 992/62 – 3.

BOA, AD. Nr. 1151/180-2.

b) Babıali Evrak Odası

BOA, BEO. 4146/310895

BOA, BEO. 4658/349317.

c) Dâhiliye Emniyet-i Umumiye

BOA, DH. EUM. 2. Şube 4/50-1,2,3

BOA, DH. EUM. 5.Şube 17/41.

BOA, DH. EUM. 2.Şube 073/41.

BOA, DH. EUM. 2. Şube 68/41.

d) Dâhiliye Kalem-i Mahsus

BOA, DH. KMS. 53 – 4/17.

BOA, DH. KMS. 49-1/104.

BOA, DH. KMS. 53 – 1/81.

BOA, DH. KMS. 50-2/48.

BOA, DH. KMS. 53-2/3.

BOA, DH. KMS. 53-3/15.

e) Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumi

BOA, DH. İ. UM. 78-3/24.

BOA, DH. İ. UM. 89-9/1-35.

BOA, DH. İ. UM. 20-17/12-28.

BOA, DH. İ. UM. 20-17/12-15; 1,2,3.

BOA, DH. İ. UM. 36/3.

BOA, DH. İ. UM. 20-8/2-79,1.

f) Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî

BOA, DH. MKT. 1445/40.

BOA, DH. MKT. 1778/38.

BOA, DH. MKT. 2068/105.

BOA, DH. MKT. 2587/22.

g) Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı

BOA, DH. Şfr. Nr. 55/420.

BOA, DH. Şfr. 61/50.

BOA, DH. Şfr. 85/124.

BOA, DH. Şfr. 102/319.

BOA, DH. Şfr. 96/58.

BOA, DH. Şfr. Nr. 54 – A/181.

BOA, DH. Şfr. 59/222, Belge No: 1.

BOA, DH. Şfr. 98/340.

h) Hariciye Nezareti Siyasiye

BOA, HR. SYS. 2872/4, Belge No: 100 – 113.

BOA, HR. SYS. 2872/3, Belge No: 12 – 14, 16, 18 – 26, 28 – 39, 41 – 44.

BOA, HR. SYS. 2872/4, Belge No: 3-4.

BOA, HR. SYS. 2877/24, Belge No: 1, 4 – 7.

i) İrade Dâhiliye

BOA, İ. DH. 524/36128.

BOA, İ. DH. 668/46547.

j) İrade Meclisi Vala

BOA, MVL. 466/27.

k) Maarif Nezareti Mektubi Kalemî

BOA, MF. MKT. 516/15-2.

l) Meclisi Vükela

BOA, MV. 73/12.

m) Sadaret Mektubi Muhimme Kalemî Evrakı

BOA, A. MKT. MHM. 306/78.

BOA, A. MKT. MHM. 335/87.

BOA, A. MKT. MHM. 428/78.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Toprak İskân, 272.72/64.11.4.

BCA, 030.10/117.818.28.

BCA, 130, 16,13,2/148,1,5.

BCA, 272.11/15.58.8.

BCA, 12.6.1337/941

BCA, 18.1.1338/1336.

BCA, 30.10/6.36.93.

BCA, 80. 18. 01/01. 19. 14. 3.

BCA, 30, 18, 01/01, 026, 59, 7.

BCA, 80.18.01/01.030.59.11.

BCA, 030.18.01/02.42.7.20.

BCA, 30.10.0.0/1.1.4.

BCA, 130, 16,13,2/4,27,12.

BCA, 272.0.0.74/68.40.9.

BCA, 272.0.0.74/69.49.1.

BCA, 272.0.0.11/17.75.2.

BCA, 272.0.0.11/17.76.10.

BCA, 272.0.0.11/17.77.8.

BCA, 272.0.0.11/17.80.20

BCA, 272.0.0.11/18.82.16.

BCA, 272.0.0.11/18.85.16.

BCA, 272.0.0.11/18.85.22.

BCA, 272.0.0.11/18.89.19.

BCA, 272.0.0.11/19.94.5.

BCA, 272.0.0.11/20.99.14.

BCA, 272.0.0.11/22.114.20.

BCA, 272.0.0.11/24.127.19.

BCA, 030.1.1/36.39.1.

BCA, 30.10.0.0/6.36.23.

BCA, 030.10.0.0.168/171.1.

BCA, 30.10.0.0/117.818.35.

BCA, 30.18.1.1/10.37.17.

BCA, 130, 16, 13,2/291, 902, 23.

BCA, 130, 16,13,2/401, 279, 9.

BCA, 130, 16,13,2/47,61,13.

BCA, 130, 16, 32,2/282, 846, 13.

BCA, 30.18.1.1/26.60.3.

BCA, 30.18.1.1/26.54.6.

BCA, 30.18.1.1/26.59.7.

BCA, 30.18.1.1/18.19.5.

BCA, 30.18.1.1/19.31.20.

Tıpkı Basım

28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Sayımı Tahriri: Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.

Doktor Hamid Osman, **Sıtma – Malarya**, Kadir Matbaası, İstanbul, 1330.

Koleraya Karşı, Matbaa-i Osmani, İstanbul, 1330.

Memalik-i Osmaniye'nin Taksimat-ı Mülkiyesi ve Vilayet Yolları Haritası, Hilal Matbaası, İstanbul, 1334.

Muhacirin Kayıt ve iskân Defteri, Hilal Matbaası, İstanbul, 1915.

Talimatname, Guryan Matbaası, İstanbul, 1917.

Sözlük

Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçyal, 29. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009.

Kitaplar

93 Harbi – Aziziye Şahlanışı, Editör: Halil Özcan, Aziziye Belediyesi kültür Yayınları, Erzurum, 2014.

Abdülvahap Hayri, **İktisadi Trabzon – İktisadi Nokta-i Nazardan Trabzon'un Vaziyet-i Hazırası ve İstikbali**, Hazırlayan: Melek Öksüz, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2008.

ACAR, Kezban, **Başlangıcından 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi**, Nobel Yayınları, 1. Basım, Ankara, 2004.

AGHATABEY, Cahide Zengin, **Mübadelenin Mazlum Misafirleri: Mübadele ve Kamuoyu (1923 – 1930)**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2009.

AĞANOĞLU, H. Yıldırım, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç**, Kum Saati Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011.

Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında – Hatıralar ve Tahassürler**, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1919.

AKDAĞ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası: Celali İsyancıları**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

ALBAYRAK, Haşim, **1. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi**, Babıali Kitaplığı, İstanbul, 2007.

ALBAYRAK, Hüseyin, **Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Trabzon'da Rus – Ermeni – Rum Mezalimi (1914 – 1918)**, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2015.

ALP, İlker, **Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi**, Trakya Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990.

ANDONYAN, Aram, **Balkan Savaşı**, Çev. Zevan Biberyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.

ANZERLİOĞLU, Yonca, **Karamanlı Ortodoks Türkler**, Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, Aralık 2009.

ARI, Kemal, **Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923 – 1925)**, Tarih Vakfı yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Aşıkpaşazade, **Osmanoğulları'nın Tarihi**, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz, Yekta Saraç, K Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2003.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Cilt: 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.

AYGÜN, Necmettin, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Serander Yayınları, Trabzon, 2005.

Balkan Harbinde 87. Alay ve Trabzon Gönüllüleri, Çeviren ve Sadeleştiren: Veysel Usta, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1995.

Balkanlar ve Göç, Editörler: Ali Fuat Örenç, İsmail Mangaltepe, İhlas Matbaacılık, Bursa, 2013.

BARBARO, Josaphat, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Tercüme Eden: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

BAŞKAYA, Muzaffer, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat(1923 – 1950)**, Serander Yayınları, Trabzon, 2015.

BEHAR, Cem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500 – 1927 – Tarihi İstatistikler Dizisi 2**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996.

BİLGİÇ, Bestami, **Doğu Karadeniz Rumlari: İsyân ve Göç (1919 – 1923)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011.

BORAY, Ferit Erden, **Dünya Tarihi'nin Son İmparatorluğu Osmanlı**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2012.

BOSTAN, Hanefi, **XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

CARR, Edward, **Bolşevik Devrimi – 1917 – 1923**, Çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul, 1989.

ÇAVUŞ, Ahmet, **Trabzon’da Sanayileşme ve Başlıca Sorunlar**, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 2015.

DUMAN, Önder, **Rumeli’den Samsun’a Göç (1923 – 1970)**, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2010.

DÜNDAR, Fuat, **İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân politikası(1913 – 1918)**, İletişim yayınları, İstanbul, 2011.

_____, **Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği(1913 – 1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970.

_____, **Hap ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Ankara, 1994.

EMECEN, Feridun, **Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi – Ağasar Vadisi: Şalpazarı – Beşikdüzü**, Serander Yayınevi, 1. Baskı, Trabzon, 2010.

ENGELDARDT, Edouard – Philippe, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

ERDAL, İbrahim, **Mübadele: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan – 1923/1925**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006.

Evlîya Çelebi, **Seyahatname**, Yayına Hazırlayan: Ayşe Yılmaz, Bordo – Siyah Yayınları, İstanbul, 2006.

GENÇER, Nazlı, **93 Harbin’de Edirne ve Çevresi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2011.

GOLOĞLU, Mahmut, **Fetihten Kurtuluşa Trabzon Tarihi**, Serander Yayınevi, Trabzon, 2013.

Göç Terimleri Sözlüğü, Editör: Bülent Çiçekli, Uluslararası Göç Örgütü Yayıncılığı, Cenevre, 2009.

Göç: Ruamların Anadolu’dan Mecburi Ayrılışı (1919 – 1923), Derleyen ve Çeviren: Herkül Milas, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

GÜNGÖR, Hasan, **Urkiye: Muhacirlik Büktü Belimi**, Serander Yayınları, Trabzon, 2010.

GÜRAN, Tefvik, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri – 1909, 1913 ve 1914**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, C. 3, Ankara, 1997.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, **Doğu Rumeli’de Kayıp Köyler: İslimye Sancağında 1878’den Günümüze Göçleri İsim Değişiklikleri ve Harabeler**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2008.

HALAÇOĞLU, Ahmet, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912 – 1913)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

HALL, Richard, **Balkan Savaşları / 1912 – 1913 – I. Dünya Savaşı’nın Provası**, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, 1. Basım, İstanbul, 2003.

HAYTA, Necdet, **Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862 – 1286/1869)**, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Hüseyin Raci Efendi, **Zağra Müftüsünün Hatıraları – Tarihçe-i Vak’a-i Zağra**, Kervan Kitapçılık, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Timaş Yayınları, İstanbul, 1990.

İNAL, Halil İbrahim, **Osmanlı Devleti**, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2008.

İPEK, Nedim, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877 – 1890)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, Ankara, 1999.

_____, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Samsun Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Baskı, Samsun, 2013.

_____, **Mübadele ve Samsun**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1977.

KARPAT, Kemal, **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, **Osmanlı Nüfusu (1830 – 1914)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

KASABA, Reşat, **Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı’da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar**, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

_____, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi – Ondokuzuncu Yüzyıl**, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1993.

KAYNAR, Hakan, **Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbul’undan Gündelik Fragmanlar**, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2012.

KENNDY, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1990.

KÜÇÜKER, Yüksel, **Trabzon Tarihi Bibliyografyası**, Serander Yayınları, Trabzon, 2010.

LERMİOĞLU, Muzaffer, **Akçaabat - Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş – Hicret Hatıraları**, Kardeşler matbaası, İstanbul, 1949.

Lev Troçki, **Ekim Devrimi – Sovyetlerin Zaferi**, Çev. Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1999.

LOWRY, Heath, **Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461 – 1583)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2010.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Cilt: I, Kitap: I, Ankara, 1959.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Cilt: I, Kitap: II, Ankara, 1959.

MCCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821 – 1922)**, Çeviren: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

_____, **Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadoluşunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998.

_____, **Osmanlı'ya Veda: İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çeviren: Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006.

TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Karadeniz Üniversitesi Basımevi, Trabzon, 1986.

Mustafa Reşit Tarakçioğlu: Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi, Hazırlayanlar: Hikmet Öksüz, Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon, 2008.

ODABAŞIOĞLU, Cumhur, **Trabzon: 1869 – 1933 Yılları Yaşantısı**, İlk – Sen Matbaası, Ankara, (Yayın Yılı Yok).

ORTAYLI, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedid Neşriyat, 3. Baskı, Ankara, 2008.

_____, **Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, C. II, Yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, Cilt I, Yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012.

Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853 – 1856), Yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Mustafa Küçük, Yusuf İhsan Genç, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006.

ÖKSÜZ, Hikmet, **20. Yüzyılın Başlarında Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon, 2014.

ÖKSÜZ, Melek, **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon, 2006.

ÖNAL, Ülkü, **Artvin Muhacirlik Hatıraları**, Erek Matbaası, Ankara, 2010.

ÖZEL, Sabahattin, **Milli Mücadelede Trabzon**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

ÖZKAYA, Yücel, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

ÖZTUNA, Yılmaz, **93 ve Balkan Savaşları - Avrupa Türkiye'sini Kaybımız: Rumeli'nin Elden Çıkışı**, Bab-1 Ali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2012.

PEKİN, Müfide, Çimen Turan, **Mübadele Bibliyografyası: Lozan Nüfus Mübadelesi İle İlgili Yayınlar ve Yayımlanmamış Çalışmalar**, Lozan Mübadele Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

Pontus Meselesi, Yayına Hazırlayan: Yusuf Gedikli, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2009.

QUATAERT, Donald, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876 – 1908)**, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

ROUX, Jean – Paul, **Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2010.

S.P. Mintslov, **Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü**, Yayına Hazırlayan: Enver Uzun, Eser Ofset Matbaacılık, 1. Baskı, Trabzon, 2008.

SANDER, Oral, **İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih**, İmge Kitabevi, 20. Baskı, Ankara, 2010.

SARISIR, Serdar, **Demografik Oyun: Sürgün (1919 – 1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856 – 1876)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 2010.

SONYEL, Salahi, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

SÜMER, Faruk, **Çepniler: Anadolu'daki Türk Yerleşmesinde Önemli Rol Oynayan Bir Oğuz Boyu**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

ŞAHİN, Turhan, **Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Şakir Şevket, **Trabzon Tarihi**, Hazırlayan: İsmail Hacıfettahoğlu, Kurtuba Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.

ŞENER, Abdüllatif, **Sona Doğru Osmanlı**, Birleşik Kitabevi, Ankara, 2007.

ŞİMŞİR, Bilal, **Rumeli'den Türk Göçleri – Belgeler (1877 – 1878)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C. I, Ankara, 1968.

TANİLLİ, Server, **Yüzyılın Gerçeği ve Mirası – 19. Yüzyıl: İlerlemeler ve Çelişmeler**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007.

TEKELİ, İlhan, **Göç ve Ötesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

TELLİOĞLU, İbrahim, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Serander Yayınları, Trabzon, 2007.

TEVFİK, İhsan, **İnsan ve Mekân Yüzüyle Mübadele: 1923'ten Bugüne Zorunlu Göç**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2014.

TUĞLACI, Pars, **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Tursun Bey, **Tarih-i Ebul Feth**, Hazırlayan: Ahmet Tezbaşar, Tercüman Yayınları, 1973.

Türk İstiklal Harp Tarihi, C.6, Kısım 2, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Sosyo – Kültrel Bölge Monografileri: Beşikdüzü ve Dursunbey – Karşılaştırmalı Sosyal Araştırmalar**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2015.

Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları – 1923 – 2023: Ulus - Devlet Oluşumundan Ulus - Ötesi Dönüşümlere/Mirekoc Proje Raporları, Hazırlayanlar: Ahmet İçduygu, Sema Erder, Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2014.

USTA, Veysel, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, Serander Yayınları, Trabzon, 1999.

ÜLMAN, Haluk, **I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

YENİSOY, Hayriye Süleymanoğlu, **Edebiyatımızda Balkan Türklerinin Göç Kaderi**, Toplumsal Gelişim Derneği Yayınları, Ankara, 2005.

Makaleler

ACUN, Fatma, “*Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar*”, **Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları**, Trabzon ve Çevresi Uluslararası – Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, I. Cilt, 3 – 5 Mayıs 2001, Trabzon, s.143 – 149.

AHBAB, Yakup, “*Circassian Refugees: Future Residents of Rumelia*”, **Asia Minor Students: International Journal of Social Sciences**, Cilt 4, Sayı 7, Ocak 2016, s. 1 – 10.

AK, Mahmut, “*İslam Coğrafyacılarına Göre Trabzon*”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri** (6- 7 Kasım 1998), Trabzon, 2000, s.23 – 34.

AKARCA, Halit Dünder, “*İşgal Döneminde Trabzon’da Rus Politikaları(1916 – 1918)*”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.133 – 144.

AKBAL, Fazıl, “*1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Taksimat ve Nüfus*”, **Belleten**, 15, No 60, 1961, s. 617 – 628.

AKYÜZ, Jülide, “*Göç Yollarında: Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri*”, **Bilig**, Sayı 46, Yaz 2008, s.37 – 56.

ARSLAN, Zehra, Yeliz Usta, “*Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rize’de Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu*”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.193 – 208.

_____, “*Batum Göçmenleri(1914 – 1930)*”, **Bilig**, Sayı 71, Güz 2014, s.43 – 64.

AYDIN, Mithat, “*19. Yüzyılın Ortasında Panislavizm ve Rusya*”, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 15, s.1 – 10.

AYGÜN, Necmettin, “*Kafkasya’da Rus – Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Rusların Sınır İhlalleri – 1826*, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3, Sayı 6, Güz 2007, s.89 – 116.

_____, “*XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Yapı*”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 17, Bahar 2008, s.80 – 100.

BAL, Mehmet Akif, “*Trabzon’un Rus Donanması Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon’a Etkileri*”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.55 – 82.

BASKICI, Murat, “*XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerilemiş*”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 67, No 3, 2012, s.33 – 56.

BERBER, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı 31, Güz 2011, s. 17 – 49.

BOLAT, Gökhan, “Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkes Sürgünü”, **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 6, Nisan – Ekim 2013, s. 121 – 142.

BOSTAN, İdris, “Karadeniz’in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998) Bildiriler**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1999, s. 303 – 309.

BREYER, Anthony, “Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası”, Çev. Sibel Dinçel, Murat Keçiş **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl 8, Sayı 16, Bahar 2014, s.177 – 232.

_____, “Son Laz İsyanı ve Karadeniz Derebeylerinin Çöküşü”, Çev. Özgür Yılmaz, Ayşegül Kuş, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 20, 2016, s.309 – 326.

COŞAR, Mevhibe, “Bir Kıyamet Provası: Göçe Sürgün Hayatlar”, **Göç Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2, Ekim 2016, s.166 – 174.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’ın Karadeniz Bölgesi’nde Uygulanması”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1998, s.191-198.

_____, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840 – 1856)”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Kitabı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.95 – 104.

ÇAPA, Mesut – Hamza Topsakal, “Sözlü Tarih Kayıtlarına Göre Akçaabat’ta Rus İşgali ve Muhacirlik”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.355 – 374.

_____, “İstikbal Gazetesine Göre Trabzon’da Mübadele ve İskân”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2(8), 1991, s. 631 – 642.

_____, “Yunanistan’dan Gelen Göçmenlerin İskânı”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2/5, 1990, s.49 – 69.

ÇİÇEK, Nazan, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”, **SBF Dergisi**, Cilt 64, Sayı 1, Ocak-Mart 2009 s. 57 – 88.

ÇİÇEK, Rahmi, “Birinci Dünya Savaşında Ordu Kazası”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.145 – 172.

DEMİREL, Muammer, “1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı’ndan Sonra Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 37, Erzurum 2008, s.247 – 259.

DEMİRTAŞ, Mehmet, “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Sayı 41, Yıl 2009, s. 215 – 238.

_____, “Osmanlı’ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, **Bilig**, Sayı 57, Bahar 2011, s.17 – 44.

DUMAN, Haluk Harun, “Yeni Türk Edebiyatı’nın Kaynakları: Savaş ve Edebiyat(1828 – 1911)”, **Turkish Studies**, Volume 4/1 – I, Winter 2009, s.29 – 77.

EFE, Fikret, “Şeyh Şamil’in Mektuplarının İçerik Analizi”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 16, Sayı 2, 2003, s.263 – 280.

ERLER, Mehmet Yavuz, “Trabzon Eyaleti’nde Kanun Kaçakları (1856-1869)”, **A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 19, S. 30, Ankara 1997, s.69 – 9.

ESMER, Gülsüm Tütüncü – Soner Esmer – Alparslan Ateş, “Uluslararası Ticarete Trabzon Limanının Dünü, Bugünü ve Geleceği”, **Türk Deniz Ticareti Sempozyumu IV**, Trabzon, 16 – 17 Nisan 2012, s.1 – 27.

FATSA, Mehmet, “Trabzon Yöresinin İslamlaşma Süreci ve Zaviyeler”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 18, 2015, s.61 – 74.

GÜL, Abdülkadir, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892 – 1893 ve 1906 – 1908 Yılları)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 9, s.144 – 158.

GOULARAS, Göçke Bayındır, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması”, **Alternatif Politika**, 4/2, 2012, s. 129 – 146.

GÖKBİLGİN, Tayyip, “XVI. Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, **Bellekten**, C.XXVI/102, Ankara, 1962, s.293 – 337.

GÖKBUNAR, Ali Rıza, “19. ve 20. Yüzyıllarda Yaşanan Göçlerin Türk Maliye Tarihi Açısından Analizi”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 6/3, 2004, s.231 – 252.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, “1864 Tehcirinin Araştırmalarda ve Türkiye Kamuoyundaki Konumu”, **1864 Kafkas Tehciri – Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.25 – 44.

HALAÇOĞLU, Ahmet, “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti(1892 – 1898)”, **Bellekten**, C.LXVII, Sayı 56, s.1 – 26.

İPEK, Nedim, “1864 Kafkas Göçü Araştırmalarında Kaynaklar ve Yöntem Sorunu”, **1864 Kafkas Tehciri – Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.45 – 70.

_____, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, **19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu**, Samsun, 1994, s.54 – 122.

_____, “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877 – 1900)”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6, 1/1991, s.97 – 134.

KALELİ, Hüseyin, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı – Rus Rekabeti”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 9, Aralık 2003, s.1 – 19.

KAPICI, Özhan, “Devrim İhracı: Kırım Harbi Sonrası Balkanlar’da Yabancı İhtilalciler(1856 – 1876)”, **Balkan Tarihi**, Cilt: II, Editörler: Zafer Gölen, Abidin Temizer, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, İstanbul, 2016, s.329 – 344.

KARPUZ, Haşim, “Trabzon’un İlk Anıt Fotoğraflarının Değeri”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 18, Trabzon, 2015, s.113 – 130.

KAYA, Şennur, “Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, (4), 2010, s.73 – 92.

KEHA, Murathan, “1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbine Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum’un Durumu”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl 17, Sayı 57, Güz 2013, s.91 – 106.

KESKİN, Ömer Ali, “Milli Mücadele’ye Gidilen Yolda Bir Gazetenin Doğuşu; “İstikbal””, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** Cilt 4, Sayı 2, s.183 – 198.

KILIÇ, Sinan, “Liviopolis’den Şarlı’ya Beşikdüzü’nün Tarihi Coğrafyası”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 20, Yıl 2016, s. 9 – 44.

KIVRIMLI, İsmail, “Nüfus Ceride Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Giresun’un Nüfus Yapısı”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Bahar 2011, Sayı 10, s. 53-70.

KOYUNCU, Aşkın, “Bulgaristan’dan Göç ve Türk Varlıklarının Tasfiyesi(1878 – 1908), **Balkanlar ve Göç**, Editörler: Ali Fuat Örenç, İsmail Mangaltepe, İhlas Matbaacılık, Bursa, 2013, s.525 – 558.

KÖKSAL, Ahmet, “Trabzon Vilayeti’nin Nüfusu (1876 – 1878)”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl 8, Sayı 15, Güz 2013, s.99 – 130.

KÖSE, Osman, “Rusya’nın Kırım ve Kafkasya’da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti”, **1864 Kafkas Tehciri – Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.117 – 136.

KURAT, Yuluğ Tekin, “Ayestafanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt IV, Sayı 6 – 7, 1966, s.427 – 503.

KÜÇÜKER, Yüksel, “Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yaşanan Rum Göçü ve Kadük Bir Mübadele Girişimi”, **Turkish Studies**, Volume 10/1, Winter 2015, s.437 – 454.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, “Meşrutiyet Devrinde Trabzon – Erzurum Demiryolu Teşebbüsleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, İstanbul, 2008, s.283 – 322.

_____, “Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum’un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı 60, 2014, s.1 – 22.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1988, s. 97 – 131.

OKUR, Mehmet, “Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi’nde Pontusçu Faaliyetler”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı 14, Yaz 2007, s. 1 – 28.

ÖKSÜZ, Hikmet, Veysel Usta, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.33 – 54.

ÖKSÜZ, Melek, “”Trabzon’un Düşüşü” Adlı Dokümanter Film Işığında Trabzon’da Rus İşgalinin Düşündürdükleri”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.227 – 249.

_____, “Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, (Bahar 2005), s.11 – 25.

ÖKTE, Sezai Kürşat, “Lozan Barış Konferansı Sürecinde İç ve Dış Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 49, Bahar 2012, s.127 – 178.

ÖZKAYA, Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XIV, Sayı 25, Ankara, 1982, s.171 – 193.

ÖZKİRAZ, Ahmet, Mehmet Çetin, “1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu’da Çerkes İsyanı ve Osmanlı Devleti’nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu”, **Tesam Akademi Dergisi**, 2/2, Temmuz 2015, s.9 – 28.

ÖZLEN, Fatma, “Mikrobun Gazabı”, **NTV Tarih Dergisi**, Sayı 5, 2009, s.60 – 65.

PUL, Ayşe, “Kafkas Muhacirlerin Durumlarına Dair Eczacı Es – Seyid Hüseyin Efendi’nin Bir Mektubu”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:4, Sayı 16, Kış 2011, s.413 – 423.

SARICAOĞLU, Mehmet Esat, Ömer Ali Keskin, “İstikbal Gazetesinin Milli Mücadeleye Katkısı (1918 – 1922)”, **Turkish Studies**, Cilt10/5, Bahar 2015, s.285 – 306.

SAYLAN, Kemal, “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 20, Yıl 2016, s.275 – 292.

SEYİTDANLIĞLU, Mehmet, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Editörler: Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.486 – 511.

SİLER, Abdurrahman, “XIX. Yüzyılda Trabzon’un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869 – 1904)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, s.261 – 277.

ŞAHİN, Enes, “İngiliz “The Times” Gazetesi’ne Göre Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali(1916)”, **Doğu Karadeniz’de İşgal ve Muhacirlik**, Editör: Veysel Usta, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.83 – 108.

ŞİMŞEK, Eyyub, “Kırım Savaşı’nın Trabzon Eyaletine Toplumsal Etkileri”, **History Studies**, Volume 5, Issue 5, September 2013, s.273 – 293.

TEMİZKAN, Abdullah, “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: IX, Sayı 2, İzmir, 2009, s.165 – 190.

_____, “Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas – Ötesinde Nüfuz Mücadelesi”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: VI, Sayı 2, 2006, s.447 – 462.

TOPRAK, Zafer, “Balkan Yenilgisi, Kimlik Sorunu ve Averof Zirhlısı”, **Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri: Gemiler, Efsaneler, Denizciler**, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.77 – 87.

_____, “Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası”, **OTDÜ Gelişme Dergisi**, 1979 – 1980, s.205 – 238.

TOZLU, Selahattin, “19. Yüzyılda Sosyo – Ekonomik Bakımından Trabzon Limanı”, **Trabzon ve Çevresi – Uluslararası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu(3 – 5 Mayıs 2001)**, Yayına Hazırlayanlar: Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, I. Cilt, Trabzon, 2002, s.381 – 397.

URAL, Selçuk, “Mütareke Döneminde Trabzon Vilayeti’nin Sosyal ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Çalışmalar”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 32, Erzurum 2007, s.269 – 287.

USTA, Veysel, “Tanıkların Kaleminden Rus İşgalinden Sonra Trabzon’un Durumu”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.307 – 354.

_____, “Trabzon Metropoliti Hrisantos’un Paris Konferansı’na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi”, **Turkish Studies**, Volume 6/2, Spring 2011, s.971 – 982.

_____, “Rus Bilimler Heyeti’nin İşgal Yıllarında Trabzon’da Yaptığı Çalışmalar ve Rusya’ya Götürülen Eserler”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.111 – 132.

YAĞCI, Zübeyde, “Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması”, **Karadeniz Dergisi**, Yıl 1, Sayı 2, Bahar 2009, s.99 – 112.

YERASİMOS, Stefan, “*Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine*”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Editörler: Halil İncalık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2012, s.507 – 524.

YILDIRIM, Seyfi, “*Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikaları Çerçevesinde Göç ve Göç Politikaları*”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (24), Bahar 2016, s.273 – 301.

YILMAZ, Özgür, “*1864 Kafkas Göçü’nde Trabzon*”, **1864 Kafkas Tehciri – Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.315 – 346.

_____, “*An Italian Physician In The Caucasian Migration Of 1864: The Mission Of Dr. Barozzi In Trabzon And Samsun*”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIV/28, Bahar 2014, s.5 – 44.

_____, “*Buharlı Gemi Çağı’nda Karadeniz’de Avrupa Denizciliği*”, **Karadeniz Dergisi**, Yıl 6, Sayı 25, 2014, s.46 – 65.

_____, “*Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi(1870)*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 18, 2015, s.213 – 244.

_____, “*Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel’in Osmanlı Devleti’ndeki Çalışmaları(1847 – 1867)*”, **Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, s.190 – 206.

_____, “*İngiliz Seyyah Frederick Walpole’un Trabzon İzlenimleri*”, **Başlangıcından 20. Yüzyıla Karadeniz Sempozyumu**, Hazırlayanlar: Kenan İnan, Hikmet Öksüz, I. Cilt, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2007, s.442 – 439 – 452.

_____, “*Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon*”, **The Journal Of International Social Research**, Volume II, Issue 7, Spring 2009, s.359 – 382.

_____, “*Samsun Limanı Üzerine Denizcilik Raporu, Koy Haritası, Ticaret ve Denizcilik İstatistikleri, Grafikleri Vs.*”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, XIV/29, Güz 2014, 397 – 434.

_____, “*Şehir Tarihinin Yabancı Kaynakları Olarak Konsolosluk Arşivleri: 19. Yüzyıl Trabzon Örneği*”, **3. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (6 – 8 Mart 2015)**, Editör: Mehmet Doğan, TYB Akademi Yayınları, Ankara, 2015, s.415 – 430.

_____, “*Tanzimat Döneminde İsyancı Bir ayan Profili: Acaralı Kör Hüseyin Bey Hadisesi*”, **Bellekten**, Cilt: LXXVIII – Sayı: 28, 2014, s.611 – 657.

_____, “*Tanzimat Döneminde Trabzon’un Kentsel Gelişimine Dair Bazı Tespitler*”, **Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk – I**, Editör: Bayram Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2016, s.139 – 156.

_____, “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, **Mavi Atlas Dergisi**, 3/2014, s.133 – 156.

YÜKSEL, Ayhan, “*Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Giresun*”, **Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik**, Serander Yayınları, 1. Baskı, Trabzon, 2016, s.173 – 192.

ZACHARİADOU, Elizabeth, “*Trabzon’da Kuman Adları*”, Çev. Murat Keçiş, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 18, 2015, s.45 – 48.

Tezler

AKBAL, İsmail, **1919 – 1923 Yılları Arasında Muhafif Kimliğiyle Trabzon**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004.

AKIN, Ömer, **Kültürel Bağlamda Trabzon Kent Merkezi Sosyal Yaşamı**, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Türk Musikisi Anasanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

ALANYALI, Nevcihan Güröğlü, **20. Yüzyıl Belgesel Fotoğrafçılarının Göçmen ve Mülteci Konusundaki Fotoğrafik Vizyonları**, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Fotoğraf Anasanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2014.

ARSLAN, Enver, **Trabzon Vilayeti’nde Kolera(1892 – 1895)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2015.

BAY, Abdullah, **Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 – 1850)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007.

ÇAKICI, Nurettin, **Trabzon’un Demografik Yapısı (1923 – 1950)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2014.

ERDAL, İbrahim, **Türkiye İle Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi (1923 – 1930)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

KARAÇAVUŞ, Ahmet, **1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı ve Trabzon**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1999.

KAYA, Erol, **I. Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1993.

KÖREMEZLİ, İbrahim, **The Place Of The Ottoman Empire In The Russo – Circassian War**, Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara, 2004.

KÖSE, Bayram Arif, **Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon – Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars – Coğrafi, Siyasi Ekonomik ve Kültürel Açından İncelenmesi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2009.

KÖSE, Mustafa, **1927 Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2010.

KURUCA, Nazım, **19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

KÜÇÜKER, Yüksel, **Trabzon Tarihi Bibliyografyası**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2008.

LATİFOĞLU, Abdurrahman, **2110/296 Numaralı Trabzon Şer’iyye Sicilinin Transkribi ve Değerlendirilmesi (H.1332 – 1334/M. 1914 – 1916)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2005.

OKUYAN, Abdurrahman, **XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon (1875 – 1900)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2003.

ÖZDİŞ, Hamdi, **Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti’nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876 – 1909)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

ÖZGÜR, Gülay, **Balkan Savaşları ve Sonrasında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti Arasında Nüfus Göçü**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008.

PAVLİDİS, Antonios, **Yunan Kaynaklarına Göre Mübadele Meselesi (1918 – 1930)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

SERDAR, Murat, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Kuzey Seferlerinde Trabzon Eyaletinde Güvenlik**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2009.

SEYYAR, Ahmet, **Trabzon’un Sosyo – Ekonomik Gelişimi (1900 – 1950)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

YILDIZ, Berat, **Emigrations From the Russian Empire To The Ottoman Empire: An Analysis In The Light Of The New Archival Materials**, Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

YILMAZ, Murat, **Trabzon Gayrimüslimlerinin Sosyo – Kültürel ve Ekonomik Durumu (1881 – 1888)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bitirme Tezi, Trabzon, 2010.

YILMAZ, Özgür, **Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808 – 1878)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2006.

_____, **Tanzimat Döneminde Trabzon**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon, 2012.

İnternet Siteler

<http://akcakalebeldesi.tr.gg/Tarih%E7e.htm> Erişim Tarihi: 20.12.2016

http://erzurum.edu.tr/Content/Yuklemeler/Personel/Vedat_KAYA/OSMANLI_EKONOMISINDE_BAGIMLILIK_VE_BUYUME_OZET11043.pdf

Erişim Tarihi: 25.12.2016

<http://gezente.com/avrupa/paris-2/sanzelize-caddesi-ve-zafer-tagı/>

Erişim Tarihi: 10.12.2016

<http://tr.kms.org.gr/Ar%C5%9Fiv/S%C3%B6zl%C3%BCGelenekAr%C5%9Fivi.aspx>

Erişim Tarihi: 10.02.2017.

<http://www.akcaabatsanat.com/sanaticilar/edebi-eser/muzaffer-lermioglu/>

Erişim Tarihi: 10.01.2017

<http://www.kulturevreni.com/11-7.pdf> Erişim Tarihi: 27.07.2016

<http://www.kuzeykspres.com.tr/bir-milyon-musulman-ve-veysel-ustanin-aciklamasi-50150h.htm> Erişim Tarihi: 10.02.2017

<http://www.milliyet.com.tr/dogu-karadeniz-de-rus-ısgali-ve-muhacirlik-trabzon-yerelhaber-1222971/> Erişim Tarihi: 10.02.2017

<http://www.nisanyanmap.com/?y=Bereketli%20Maden&t=&lv=2&u=18ua=0>

Erişim Tarihi: 01.01.2017

http://www.trabzondefterdarligi.gov.tr/viewpage.php?page_id=31

Erişim Tarihi: 09.12.2016

http://www.yahyatezel.com/photos_3.php?photo=120 Erişim Tarihi: 10.01.2017

http://www.yahyatezel.com/photos_3.php?photo=41 Erişim Tarihi: 10.01.2017

http://www.yahyatezel.com/photos_3.php?photo=42 Erişim Tarihi: 10.01.2017

[https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/EHT/197306473%20KOLERAYA%20OKARSI%20\(EHT\)/0000_0000.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/EHT/197306473%20KOLERAYA%20OKARSI%20(EHT)/0000_0000.pdf) Erişim Tarihi: 20.12.2016

<https://www.youtube.com/watch?v=jgBbru3rgkh> Erişim Tarihi: 10.02.2017

<http://www.sylloge-nummorum-graecorum.org/> Erişim Tarihi: 10.02.2017

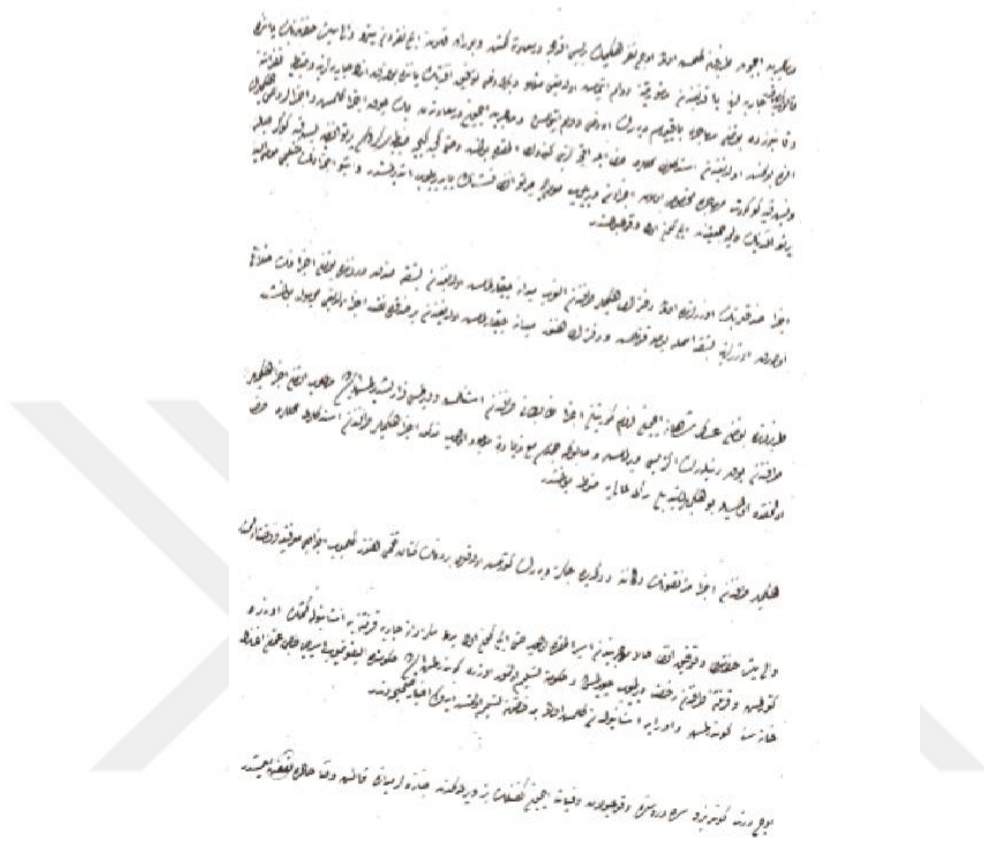
EKLER

Ekler 1: Kolera Madalyası

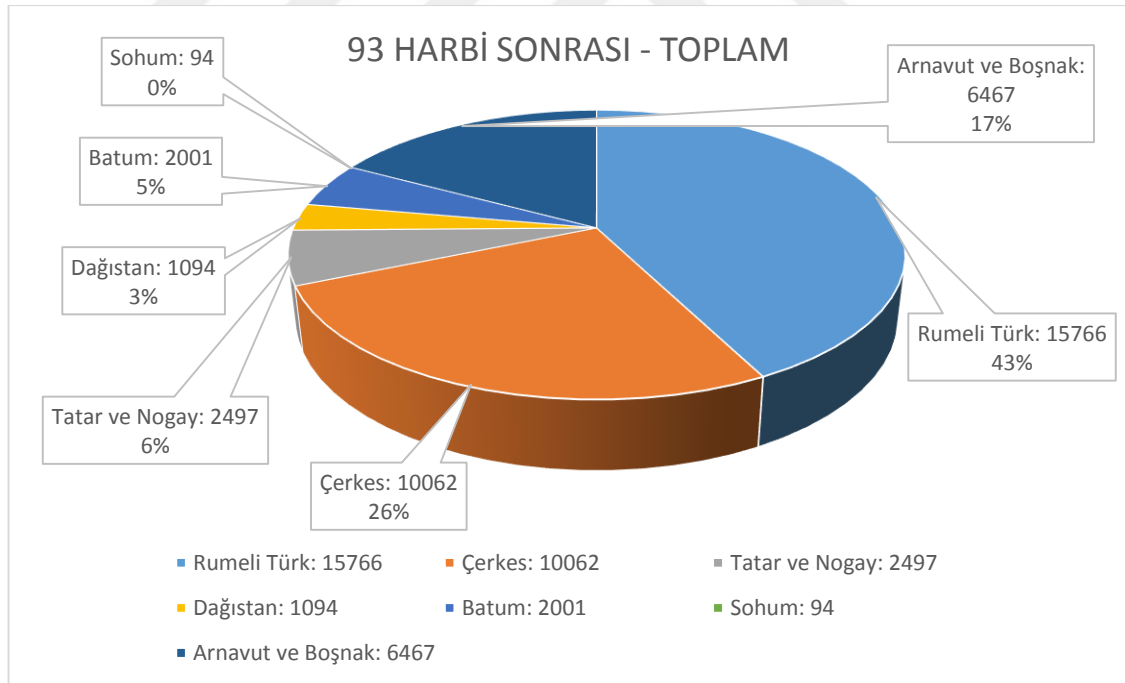
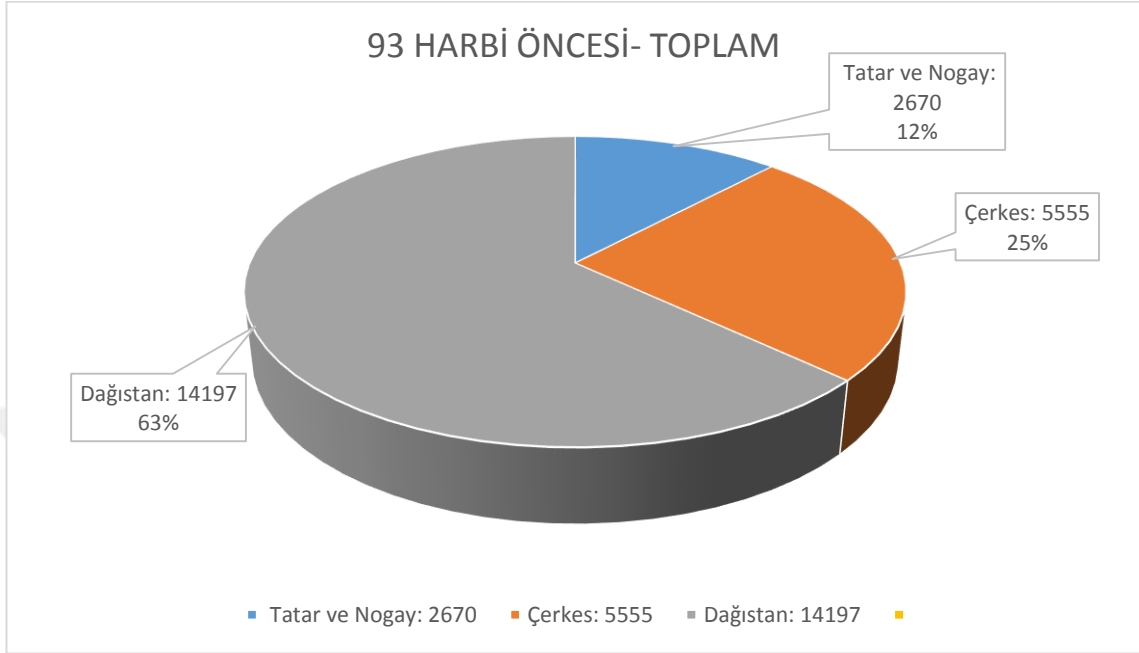
Kaynak: Fatma Özlen, "Mikrobun Gazabı", NTV Tarih Dergisi, Sayı 5, 2009, s.62.

Ekler - 2: Eczacı Es – Seyid Hüseyin Efendi'nin yazdığı mektubun sureti

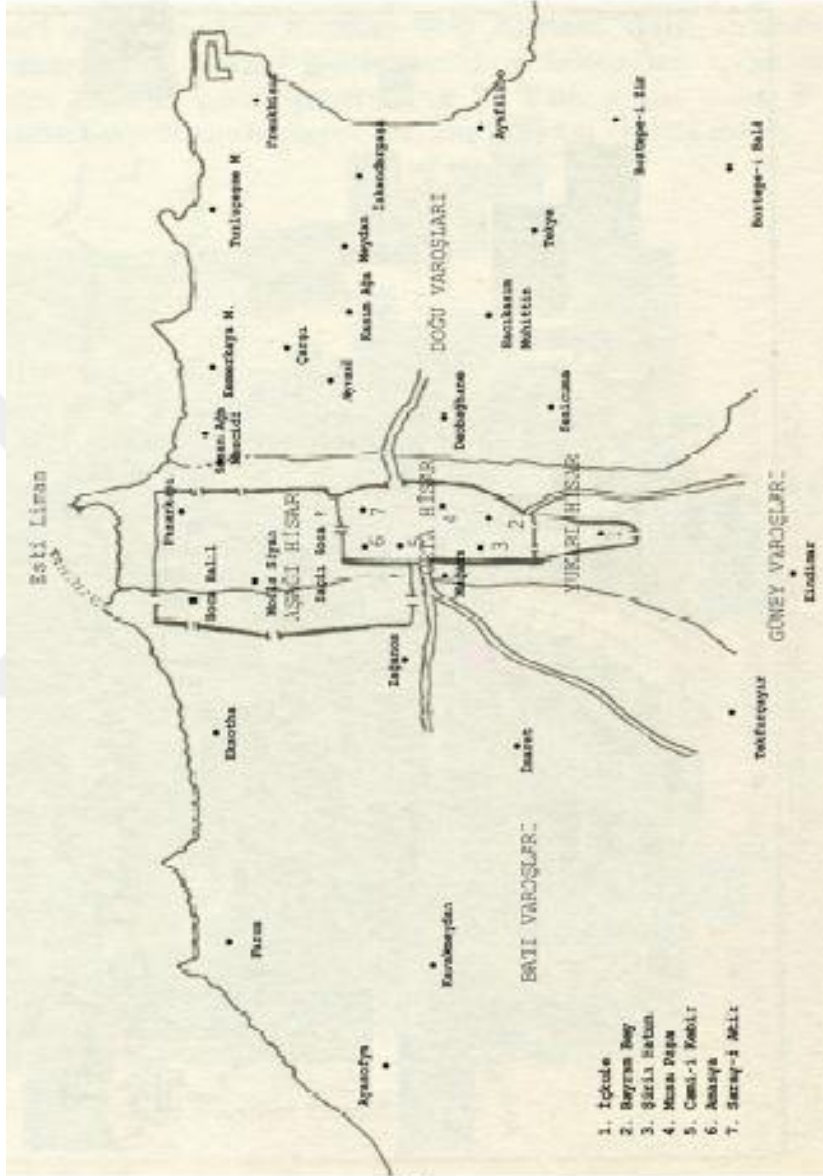
Kaynak: Ayşe Pul, “Kafkas Muhacirlerin Durumlarına Dair Eczacı Es – Seyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı 16, Kış 2011, s.423.

Ekler - 3: 93 Harbi Öncesi ve Sonrasıyla Göçmen Olan Toplulukların Yüzelik Oranı

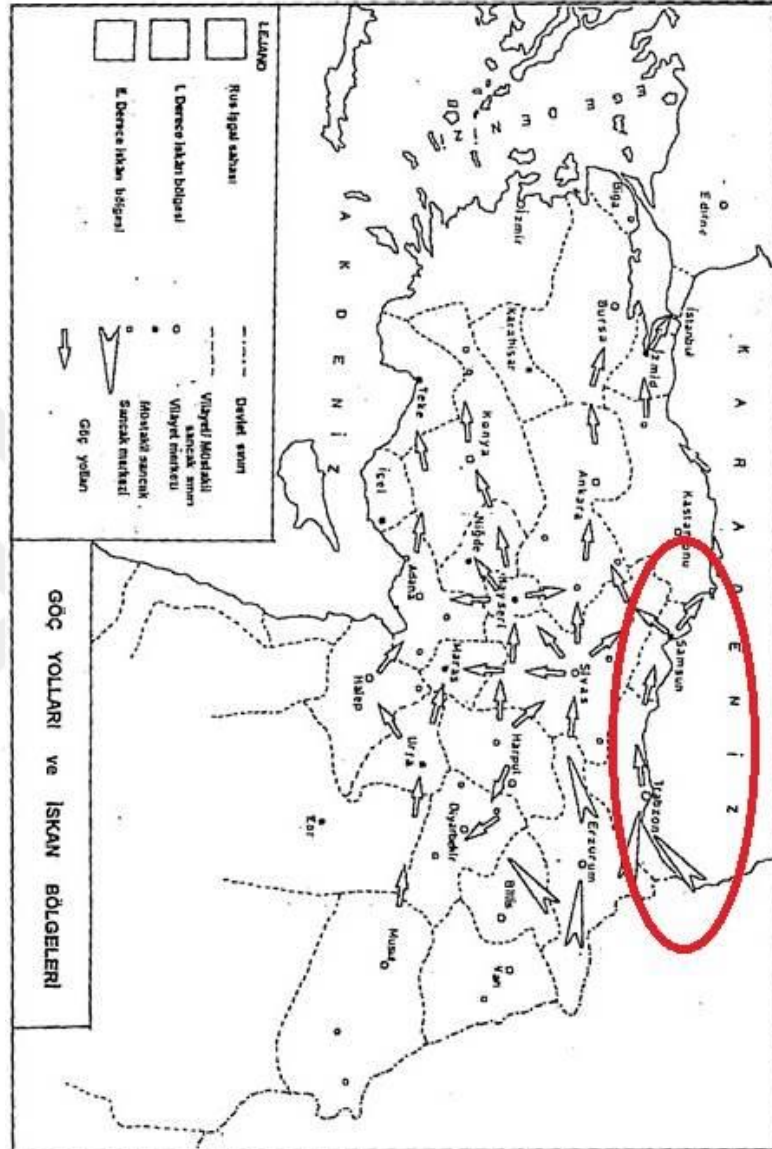
Kaynak: Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, C. II, Yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012, s.425.

Ekler – 4: Trabzon'un Mahalle ve Yerleşim Alanları

Kaynak: Özgür Yılmaz, **Tanzimat Döneminde Trabzon**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon, 2012, s.435.

Ekler - 5: Göç Yollarını Gösteren Harita

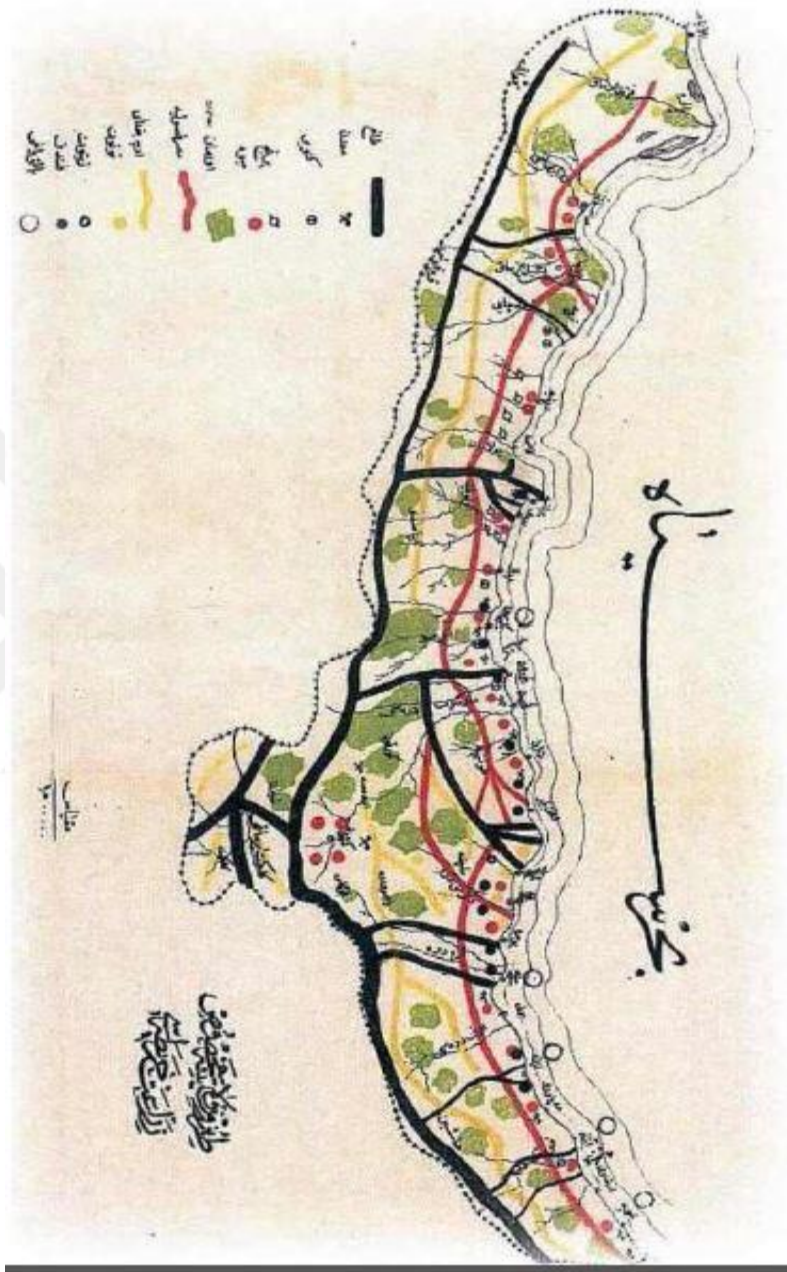
Kaynak: Nedim İpek, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, 19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu, Samsun, 1994, s.63.

Ekler – 6: 20. Yüzyıl Başında Trabzon Vilayeti Siyasi Haritası – 1904

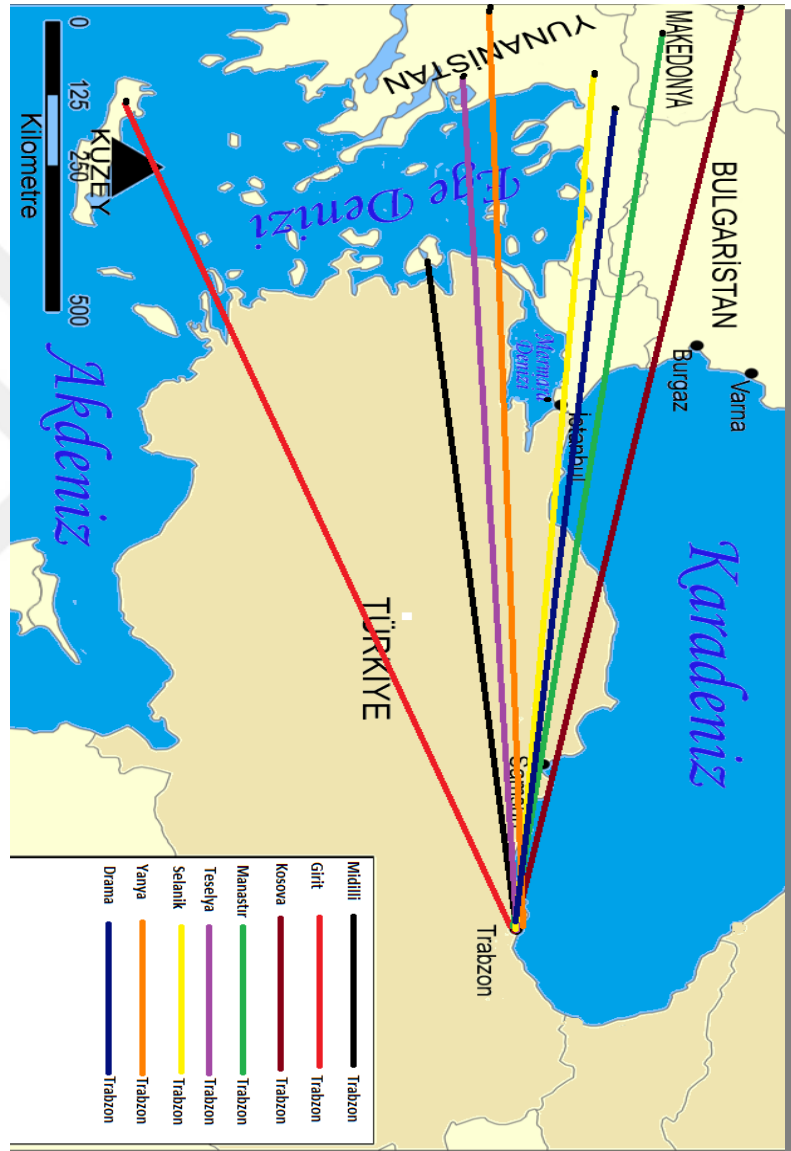
Kaynak: Ahmet Seyyar, **Trabzon'un Sosyo – Ekonomik Gelişimi (1900 – 1950)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.232.

Ekler – 7: 20. Yüzyıl Başında Trabzon Vilayeti Zirai Haritası – 1905

Kaynak: Ahmet Seyyar, **Trabzon'un Sosyo – Ekonomik Gelişimi (1900 – 1950)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.233.

Ekler – 8: Trabzon Mübadillerinin Geldiği Balkan Kentleri (1924 – 1930)

RESİMLER

Resim 1: Rus İşgal Kuvvetleri'nin Trabzon Kıyılarını Bombalaması

Kaynak: 100. Yılın Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 26.

Resim 2: Yapılan Bombardıman Sonucu Trabzon Vilayeti Kıyılarındaki Yerleşim Merkezlerine İsbet Eden Bomba

Kaynak: 100. Yılım Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 27.

Resim 3: 20. Yüzyılın Başlarında Trabzon Meydanı

Kaynak: 100. Yılın Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 21.

Resim 4: Savaş Yıllarında Trabzon Eşrafi

Kaynak: 100. Yılın Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 14.

Resim 5: Muhacirlik Günlerinde Bir Anne ve Çocukları

Kaynak: 100. Yılım Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 23.

Resim 6: Erzurum Caddesi üzerinden 18 Nisan 1916 tarihinde kenti teslim almak için gelen Rus Ordusu

Kaynak: 100. Yılım Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 28.

Resim 7: Rus İşgalini Amerikan Konsolosluğu önünde Karşıllayan Konsolos Heizer'in Görüntüsü

Kaynak: 100. Yılım Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 29.

Resim 8: Trabzon İskelesine çıkarma yapan Rus İşgal Kuvvetleri

Kaynak: 100. Yılın Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 30.

Resim 9: İşgal Günlerinde Trabzon Valilik Tabelasının Gayrimüslimlerce sökülmesi

Kaynak: 100. Yılım Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 31.

Resim 10: İşgal Öncesinde Muhacirliğe Başlayan Trabzon Halkı

Kaynak: 100. Yılım Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 32.

Resim 11: İşgal Öncesinde Muhacirliğe Başlayan Trabzon Halkı - 2

Kaynak: 100. Yılın Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 33.

Resim 12: Trabzon Boztepe'deki Ahi Evren Dede Camii'nin Sancaklarına El Koyan Rus Kuvvetleri

Kaynak: 100. Yılın Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 34.

Resim 13: Trabzon Rum Cemaati Hrisantos'un Rus İşgal Komutanı Lyakhov'a Saygısını Sunduğu Görüntü

Kaynak: 100. Yılın Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 35.

Resim 14: Trabzon'dan Çekilen Rus Kuvvetlerinin Arkalarında Bıraktıkları Mühimmat

Kaynak: 100. Yılım Ardından I. Dünya Savaşı: Trabzon'un Öyküsü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon, Slayt – 36.